

American
Church
Stories

12

ԳԵՈՐԳ-ՄԵՍՐՈՊ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ
(Քննական ծանօթութիւններով)

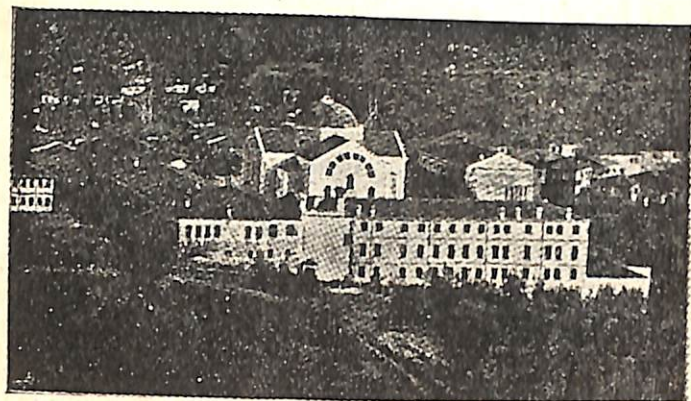
Ա. ՀԱՏՈՐ

“ՓԱՐՈՍ” ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՊՈԼԻՍ

1913

Արմաշի Դպրեվանդը

ՆՈՐԱՐ

ԱՇԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ԱՐՄԱՇԻ ԴՊՐԵՎԱՆՔԻՆ

ԱՆՈՐ ՀԻՄՆԱԳԻՐՆԵՐՈՒՆ

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊ. ՕՐՄԱՆԵԱՆԻ

ՆԻ

ՔՆՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԻ ՄԵԾ ՈՓԻՒՆ՝

ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ. ԴՈՒՐԵԱՆԻ

ՀԵՂԻՆԱԿԵՆ

31 Օգոստոս 1913
ՊԵՏԻՒՖՏԵՐԷ

Ազնիւ Սիրելի

«Հայ Եկեղեցիի պատմութեան»դ առաջին Բանի մը քերքերը՝ զորս ինծի ղրկած էիր՝ աչիւն անցընելով շա՛ս գոհ մնացի ձեռնարկեդ:

Աւստիստիւնդ կարեւոր է եւ կոկիկ՝ իր տեսակին մէջ:

Կարեւոր, վասնզի՝ ինչ որ ալ ըսեն ոմանք մեր եկեղեցիին վերաբերմամբ իրենց ազատ միտքովը՝ անիկա երկար դարերով մեր պատմական գոյութեան շինիչ տարրերէն մին՝ ու մեր շախախտուած ազգային կեանքին քեւարկող պահպանութիւնն եղած է միշտ: Անոր կատարած դերը ի նպաստ մեր հոգեւոր զարգացումին՝ մեր նահապետներուն ու մեր տոհմային տկուկութեանը՝ դաւանութեան մը չափ ամուր է ո՛ր եւ է գիտակցութեան համար՝ որ օտարացած չէ հայ զգացումէն:

Մեր եկեղեցիի պատմութիւնն արդարեւ՝ իր ծագումէն մինչեւ մեր օրերը՝ հզօր արտայայտութիւնը եղած է «խրատեալ բայց ոչ մահապարտեալ» մեր ազգին. եւ սխալ մըն է կարծել՝ քի փոքրահասակ կրօնք երկինքի երազներով շա՛ս զբաղեցուցած ըլլալով այս փոքրիկ ու միամիտ հօտը՝ երկրաւոր իրականութենէ խուսելու եւ գործօն կեանքի մը պայմաններէն հրաժարելու չափ տկուկացած ըլլալ զայն: Ոչ մէկ ժողովուրդի վրայ նրբմատչուած փորձ մը չկայ՝ որով կարելի ըլլայ հաստատել քի կրօնքի մը ազդեցութիւնը վստահած ըլլալ ցեղի մը տիրական յատկութիւնը:

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ
№ 163

11-141329

Ծանծաղ մսածութեան արդիւնք է նաեւ ըսել՝ քէ Հայերու դարձն ի քրիստոնէութիւն քաղաքական անկումի գալիսեղանքն եղաւ մեր երկրին համար. — Ո՛չ. այն ժողովուրդը՝ որ ստոյգ հոստոութիւնն ունենալով բիւզանդական յետին միսէրուն՝ իր եկեղեցական անկախութիւնն հռչակեց արիաքար, ուրիշ ինչո՞վ կրնար ապահովագոյն դիրք մը ստեղծել այն հողին վրայ՝ որ ոսնակոխ գետին մը դարձած էր օտար ասպատակութիւններու : Ասկէց զաս՝ ո՞ր զօրագունդը մեր մէջ, ո՞ր բնակչութիւնը մեր աշխարհին՝ մեկդի նետած է իր գեները, քշամիին երկնցնելու համար իր պարանոցը՝ յանուն Քրիստոնէութեան :

Հայրենիքի գաղափարին՝ հեթանոս դարերէ ժառանգուած այդ սրբութեան՝ նուիրուող ազգ մը, ինչպէս է Հայը, միքէ աւելի՞ անգօր պիտի զտնէ ինքզինքը, երբ նոր սրբութիւն մ'ալ՝ իր հաւաստին պաշտպան կանգնելու պարտականութիւնը՝ կուգար ծանրանալ իր ուսերուն վրայ :

Եթէ Հայ եկեղեցիի պատմութիւնը՝ իր ընդհանուր տեսութեանը մէջ՝ ախտաւոր երեւոյթ մը եղած ըլլար մեր ազգային քաղաքական կեանքին համար՝ ես պիտի համարձակեի ըսել. պատճենք այդ եջերը, որոնցմէ մոխիրի կամ մամուռի հոտ մը կուգայ, աւերածի կամ փտութեան, ու քոյլ չտանք մանաւանդ որ նոր սերունդը գործ ունենայ այնպիսիներու յիշատակին հետ՝ որոնք անմտօրէն հիւանդագուցեր են մեր հոգին : Բարեբախտաբար ասոր հակառակն է բոլորովին ինչ որ դուրս կուգայ մեր եկեղեցիի պատմութենէն, որը իր լուրջ ազդեցութիւնը պէտք է ներգործէ մեր մտքին, մեր նկարագրին ու մեր հայեցի դաստիարակութեան վրայ :

Ահա քէ ինչպէս կ'ըմբռնեմ դասագիրքիդ կարեւո-

րութեան կողմը մեր մասաղ ուսանողներուն վերաբերմամբ, որոնք ո՛րքան երկիւղած նոյնքան եւ իմաստուն ու անկաշեկան դերձնչումներ պիտի քաղեն անոր եջերէն :

Կ'ըսեի քէ կոկիկ է աշխատութիւնը. կ'ուզեի աւելցնել՝ քէ հետաքրքրական ալ է, այն քննական ուղղութեամբ մանաւանդ՝ որուն համաձայն իրերը կը վերածուին իրենց արժեքին՝ հարցասէր միսէրուն առջեւ : Այդպէս պէտք է հասկնալ եւ ուսուցանել պատմութիւնը : Առասպելը՝ ո՛րքան ալ հանելի բուռի տղայ հասակներու կամ «իբրեւ զտղայ» խորհողներու՝ յորդն է մեր կալին, զոր պէտք է սրբել՝ ցորենը շեմարանելու համար :

Շնորհաւորելով ուրեմն ազնիւ սիրելիութիւնդ, եւ մաղթելով ի սրէ յաջողութիւն,

Մնամ աղօթարար
ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ԴՈՒՐԵԱՆ

Հայկական եկեղեցիի բարձրամանդակ զարդերէն

Սիրելի Պ. Գեորգ

Մրսագին հաճոյնով տեղեկացայ Ձեր 5 մայիս նամակին
որ Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեանդ նոր հրատարակութիւնը
պիտի ձօնեմք Ամեն. Տ. Եղիշե Արքեպ. Դուռեանի, Դպրե-
վանքի նախկին բանաստեղծ եւ բանասեր վանահօր :

Դրական այդ ձօնը գեղեցկագոյն նուերն է մեծանուն
Սրբազանին, որ գիտական - քննական ոգին արծարծեց
Դպրեվանքին մէջ եւ հիմը դրաւ առողջ ուսուցումի : Իր
աշակերտներէն ո՞վ չէ զգացած անջնջելի հմայքը զոր Սրբ-
ազանը կը դնէր իր մանաւանդ պատմական եւ հայագի-
տական դասախօսութեան մէջ: Բազմահմուտ, նրբամիտ, վեր-
ջուծող եւ խանդավառող ուսուցիչ, որ գիտէր ոգեկոչել
պատմական ներշնչող տպարանները եւ գտնորոշել ու գնա-
հասել այն գրական գոհարները, զոր հայ ստեղծագործ
հանձնարը արտադրած է դարերու ընթացքին մէջ:

Դուռեանի վեհաշուք անձը, բիրտը սիրտը եւ հզօր
միտքը խորասպաս ազդած են մեր հոգւոյն եւ շուսաւոր գի-
ծեր բողոքած են հոն :

Իսկ Ձեր նոր երկասիրութիւնը, սիրելի Գեորգ, շատ
շահեկան զգայ, իր մեքոսովն ու բովանդակութեամբը: Արդի
սերունդը այսօրինակ դասագիրքերու պէտք ունի, ուր
աւանդութիւնն ու պատմական ճշմարտութիւնը իրենց ու-
րոյն պատշաճ տեղը կը գտնեն, կազդուրիչ սնունդ մը ըն-
ձեռնելով քննասեր միտքերուն: Պատմագիրին նուիրական
գործն է պարզ ու շուսաշող ճշմարտութեան սպասարկելը:
Դուք այդ ճշմարտասեր գրիչներէն էք:

Մնաւ աղօթաւար

Փ. Վանահայր Դպրիվանդ
ՄԵՍՐՈՊ Ծ. Վ. ՆԱՐՈՅԵԱՆ

10 Յունիս 1913
ԱՐՄԱՇ

Սիրելի որդեակ ,

Ոչ իբրեւ հրատարակելի, այլ իբր պատասխան կը գրեմ
ջախջախեալ գրչով եւ առկայծեալ մտքի պղպտմով : (1)

Մայիս 6/19 գրութեանդ հետ ընդունեցիմք Ձեր կարեւոր
հրատարակութիւններէն նուիրեալ մէկ մէկ օրինակ :

Շնորհակալութիւնն նուիրեալներուն համար եւ ջեր-
մասկա շնորհանորութիւն , որ դեռասի պատմականութեան
ուշիմութիւննիդ տարիներու հոյովմամբ հասունացած՝
արդեամբ կ'արտայայտէ, անխնայ աշխատելով, պրայտելով եւ
արտադրելով հասարակութեան օգտակար ըրչաւոր նպատակաւ:

Բառասուն հիւնդ տարի առաջ Եկեղ. պատմութեան դաս
առիմք հանգուցեալ Մուրատեան Մեղիքեղեկ արքեպիսկո-
պոսէն. չը գիտեմ անկի առաջ Ազգ. դպրոցներու մէջ կա՞ր
այդ առարկան, կամ հրատարակեալ դասագիրք մը. տարիներ
վերջը 'ի Ս. Էջմիածին հրատարակուեցաւ Յուսիկ Վարդա-
պետի աշխատասիրութեամբ : Եթէ չեմք սխալիր, իրարմէ
շատ տարբերութիւն չունեիմք, աւանդականն ու պատմակա-
նը համընթաց եւ համարժեք էին , միայն առաջնոյն մէջ
զգացումը կը տիրէր եւ կ'առաջնորդէր երկրորդինէն աւելի:

(1) Ի՞նչ ընդունած բազմաթիւ շնորհաւորական ու քաջալերա-
կան նամակներէն Նորին Վեհ. Գիլիկիոյ Կաթողիկոսի այս մտեր-
մական նամակէն ալ ինչ ինչ հատուածներ կը դնեմ հոս, նախ՝
աշակերտական յարգանքի իբր արտայայտութիւն, եւ երկրորդ՝ ա-
նոր համար որ անմեղ մեծագոյն մասը արժանի են հասարակու-
թեան սեփականութիւնն ըլլալու: Հետեւաբար կը յուսամ պիտի
ներքէ իմ երբեմնի ուսուցիչը իմ այս անգաղտնապահութեանը
համար:

Շատ վերջերս Գեորգեան Ճեմարանին, աւելի անագան Արմաշի Դպրեվանսին մէջ սկսաւ ֆինադասական պատմութեան, Ազգ. եւ Եկեղեցական, ուսումնասիրութիւնը եւ դասաւանդութիւնը :

Անշուշտ դուք ալ հետեւելով ոչ հին մեթոտին, այլ նոր ֆինադասական եղանակին, ձեռնարկած էք Հայ Եկեղ. Պատմութեան պատմութեան, որուն մէջ կանխակալ եւ կողմնակալ ոգիներ աւելի փաստացի ֆինութիւնն պիտի խօսի եւ իրականն ու ճշմարիտը պիտի վերականգնէ :

Մենք ոչ խստալից պահպանող ենք եւ ոչ ծայրայեղորէն արդիական, նորը միշտ յարգի եւ հիշենք եւ աւելի խնամքի ու գոչողութեամբ կարօտ, բայց որքան նոր ճիւղերը հին ու գոսացած արմատին վրայ վերընձիւղած են, իբրեւ անպիտան արմատը անխնայորէն տապաւնարեմք, հաւասարապէս նորերը կը փշրենք :

Ձեր դրկած պրակներուն մէջ տեսնուի ուշագրտա իւրդմարտութիւն մը օտար եւ ազգային աւանդութեանց մասին . օտարը միշտ խորք ու անպատշաճ կը մնայ, տնտեսական, քեզ ըզրայ աւելի անմարտելի եւ հակապատմական, բայց իբրեւ ինֆրաստեղծութիւն՝ իբրեւ սրտ ու հոգիէ բխած՝ առեւ հայ անհատի սրտին ու հոգիին կը խօսի: Կ'ակնկալեմք, որ ամբողջ գործին մէջ նոյն յարգանքը եւ պատկառանքը ցոյցնեմք եւ նոր տնտեսական մէջ, որ դժբաղդաբար կ'ըսենք քե, դիպի հայրենական արքութիւններն ու աւանդութիւնները արհամարհական ոգիով կը սնանի, երբ մարտ կամ անբեղում են յարգանքն ու պատկառանքը՝ վերաբարձեմք :

Հայրական հնամենի սիրով ողջունելով՝

16 Մայիս 1913

ՍԻՍ

Մնամք աղօթաբար

ՇՐԺ. ՍԱՀԱԿ ԿԱՅՈՂԵԱՆՈՍ ԿԵԼԵԿԻՈՅ

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Ամեն. Եղիշէ Արքեպիսկոպոսի աշնան գեղեցիկ ու գաղափարաւոր նամակէն ետք մանաւանդ՝ աւելորդ պիտի ըլլար մեր կողմէ կրկնութիւն մը այնպիսի մտերու, որոնց նպատակն ըլլար նանչցնել կամ յայտնել Հայ Եկեղեցիի Պատմութեան մը անհրաժեշտութիւնն ու օգտակարութիւնը: Աւելի քան յառաջաբան մը կը կազմեն արդէն այդ եւ միւս երկու նամակները :

Սակայն կ'զգանք քե պարտաւոր ենք երկու խօսքնել զոնք այն շարժառիթներու մասին, որոնք մղեցին զմեզ ներկայ հասոյրը գրելու, ինչպէս եւ այն ուղղութեան նկատմամբ, որուն հետեւած ենք :

Շահի ակնկալութիւնը չէր կրնար ըլլալ այս բաւականին մեծածախս հրատարակութեան շարժառիթը, որովհետեւ ո'չ հետեւագրիւ վիպական գործ մըն էր ան եւ ո'չ ժամանակի հոսանքներէն տարած քուլիկ հրատարակութիւն մը: Ընդհակառակն մենք լաւ գիտենք քե Պատմութիւն Հայ Եկեղեցոյ անունն իսկ բաւական պիտի ըլլայ որ շատեր չհետաքրքրուին անով: Եւ սակայն մենք աշխատանք տուինք անոր, ու չխնայեցինք ամեն կարելի զոհողութիւն, որովհետեւ համոզուած էինք քե Հայ Եկեղեցիի պատմութիւնը Հայ Ազգին Պատմութիւնն իսկ է. որովհետեւ մեր մէջ, ինչպէս եւ շատ մը ազգերու մօտ, Ազգութեան գաղափարը անբեղում ու պահուած է Կրօնի հալոցին մէջ: Ազգը Կրօնն էր մեր մէջ, Կրօնը՝ Ազգը:

Դեռ նոր, քանի մը քարեր հազիւ կայ, որ մենք սկսած ենք բմբուլել Ազգութեան գաղափարը Կրօնի ու Դաւանանքի գաղափարէն դուրս : Զարգացում, առաջդիմութիւն մըն է աւ. մենք անցեր ենք ուղիէ մը, զոր բողբեր ենք մեր ետին. այդ ուղին մեր պատմութիւնն է : Այս տեսակէտով, ազգային գիտակցութեան տեսակէտով, անհրաժեշտ ուսում մըն է մեր եկեղեցիի պատմութիւնը :

Տարակոյս չկայ որ անցած են այլեւս այն դարերը, երբ կրօնական մոլեռանդութիւնը տիրապէսած էր նոյն իսկ եկեղեցիէն դուրս. աւանդական առասպելները կարելի չէ այլեւս իբրեւ իրական պատմութիւններ կլկեցնել : Բայց լուրջ գիտութեան գործ չէ նաեւ աւանդութիւններու հետ խաղալ արհամարհանքով ու մոռացութեամբ միայն : Ուստի մենք աշխատեցանք ոչ միայն զտել բուն հայեցի աւանդութիւնները օտարոտի խառնումներէն, այլեւ քննական աչքով մը դիտել զանոնք ու ներկայացնել :

Մեր այս գործը զուտ քննական ուսումնասիրութիւն մը չէ, գիտականներու յատուկ, այլ ժողովրդականացում մը՝ քննական ուսումնասիրութիւններու տարբերում : Պատահականաբար է ան իբր ընթերցանութեան գիրք եւ միանգամայն իբրեւ դասագիրք մը վարժարաններու մէջ գործածուելու համար. հետեւաբար մենք ջանացած ենք որքան կարելի է միակողմանի չըլլալ մեր դասաստաններուն մէջ . եղած քիչ շատ բոլոր կարեւոր կարծիքները ամփոփած ենք հոն, քեւ երբեմն մեր համոզումը սա կամ նա կարծիքն նկատմամբ վերապահ ըներ մեզ :

Շատ մը ընթերցողներէ աւելի մենք գիտենք, համոզուած ենք քե մեր այս գործը ունի իր ինչպէս ընդհանուր նոյնպէս եւ մասնաւոր կամ մանր բերութիւնները, որոնք մեր կամքէն անկախ պատճառներու ծնունդ են. անսղիշ գործ մը ներկայացնելու յաւակնութիւնը չունինք :

Ա Ղ Բ Ի Ի Ր Ն Ե Ր

Հոս կ'ամփոփենք միայն այն գործերը որոնք ուղղակի Հայ եկեղեցիի Պատմութեան համար իրրեւ աղբիւր կրնան ծառայել և բաւական կարեւոր են և կամ յաճախ յիշատակուած են մեր ներկայ հասարակութեան մէջ :

Հայ եկեղեցիի Պատմութեան համար մեր ամէնէն անհրաժեշտ աղբիւրները եղած են .

Ազգայնագետ, Առաքել Դաւրիժեցի, Արիստակէս Լաստիվերացի, Գրիգոր Մագիստրոս, Գրիգոր Նարեկացի, Եղիշէ, Զենոբ Գլակ, Թովմա Մեծորեցի, Թովմա Արծրունի, Կիրակոս Դանձակեցի, Կորիւն, Հեթում Պատմիչ, Ղազար Փարպեցի, Մատթէոս Ուռնայեցի, Մխիթար Գօշ, Մովսէս Խորենացի, Մովսէս Կաղանկատուացի, Յովհանն Պատմաբան, Յովհանն Օճնեցի, Ներսէս Լամբրոնացի, Ներսէս Շնորհալի, Ուխտանէս, Սամուէլ Անեցի, Սեբէոս, Սմբատ Պատմիչ, Ստեփաննոս Ասողկ, Ստեփաննոս Օրբէլեան, Վարդան Բարձրբերդցի, Փաւստոս Բիւզանդ և ուրիշ հայ հին մատենագիրներ, կանոնագիրներ ևն . :

Ասոնցմէ դուրս աչքառու աղբիւրներ եղած են .

ԱՐԳԱՐՈՒ ԶՐՈՅՅԸ Մովսէս Խորենացու պատմութեան մէջ, քնն. ուսումն. Ա. Կարրիէր, Թրգմ. Հ. Գ. Մէնէլիշեան, 1897, Վիեննա (1) :

(1) Արգարու զրոյցին վրայ գրուածները բաւական շատ են Թէ հայ և Թէ օտար մատենագրութեան մէջ, բայց մենք մէկ քանիները միայն կը յիշենք հոս, մանաւանդ անոնք որ ձեռքի տակ ունեցած ենք :

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ ԷԼ Իւր բազմադարեան գաղտնիք,
քնն. ուսումն. Հ. Բ. Սարգիսեան, 1890, Վենետիկ:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ առ Գեորգայ Ասորի Եպիսկոպոսի,
Հ. Յ. Տաշեան, 1891, Վիեննա:

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԷՍ, Ե. Լալաեան, 1896—
1912, Շուշի, Թիֆլիս:

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, Սաղ. Արքեպ. Օրմանեան, 1912,
1913, Կ. Պոլիս:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԷԼ Կով-
կասի Հայք XIX դարում, Ա. Երեցեան, 2 հտ. 1894:

ԱՐԱՐԱՏ, պաշտօնաթերթ Էջմիածնի:

ԱՐՇԱԼՈՅՍ ԲԵԽՍՏՈՆԵՐԵԱՆ Հայոց, Հ. Ղ. Ալի-
շան, 1901, Վենետիկ:

ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ (Յովս. Կաթողիկոս), Լէօ, 1901:

ԲԱԶՄԱՎԷՊ, հանդէս, Վենետիկ:

ԳԱԽԱԶԱՆԱԳԻՐԻ Կաթողիկոսաց Հայոց, հրտ. Ա.
Տէր Միքէլեան, 1893, Վազարչապատ:

ԳԻՐԻ ԹՂԹՈՅ (Մատենագրութիւնն նախնեաց), 1911,
Թիֆլիս:

ԴԱՇԱՆՅ ԹՂԹՈՅ ԲՆՆՈՒՅԻԼՆՆ ՈՒ ՆԵՐԲՈՒՄ, Կ. Վ.
Շահնազարեան, 1862, Պարիս:

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ, Գ. Ա. քնն. Ա-
ղանեանց, 1893—1908, Ա—Ը. հտ., Թիֆլիս:

ԵՂԻՇԷ, ֆնոսկան ուսումնասիրութիւն, Բ. Մ. Վ.
Կիւլէսեան, 1909, Վիեննա:

ԶԵՆՈՒՑ ԳԼԱԿ, համեմատական ուսումն. Գ. Խա-
լաթեանց, 1893, Վիեննա:

ԶԵՆՈՒՑ ԳԼԱԿ հանդէպ արդիական ֆննագասու-
թեան, Մ. Յովհաննէսեան, 1912, Կ. Պոլիս:

ԷՋՄԻԱԾԻՆ ԷԼ Հայոց հնագոյն եկեղեցիները, Մ.
Վ. Տէր Մովսէսեան, Աղգ. Հանդէս, 1907, Ժե. ԺԶ:

ԸՆԴՀ. ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ պատմութիւն: Եր. Վր. Մի-
նասեանց, 1908, Էջմիածին:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄ. Ս. Երուսաղէմի,
Աստ. եպ. Յովհաննէսեան, Ա—Բ. հտ., 1890, Երու-
սաղէմ:

HISTOIRE politique, religieuse et littéraire d'E-
desse, R. Duval, 1892, Paris.

HISTOIRE politique et religieuse de l'Arménie,
Fr. Tournebize, 1900, Paris.

ԼԱՅՈՒԲՆԵԱՅ բուրք Աբգարու, 1868, Վենետիկ:

ԼՈՅՍ, խմբագրութեամբ Բ. Մ. Վ. Կիւլէսեանի:

ԾՈՎՔ, Պատմական և տեղագր. ուսումն. Բ. Մ.

Վ. Կիւլէսեան, 1903, Վիեննա:

ԿԻՐԻՈՆ Կաթողիկոս Վրաց, Հ. Ն. Ակենեան,
1910, Վիեննա:

ԿՈՂՈՏ Յովն. Պատրիարք, Բ. Մ. Վ. Կիւլէսե-
ան, 1904, Վիեննա:

ԿՈՐԻԻ Ե ՎԱՐԻԱՊԵՏ ԷԼ ՆՈՐԻՆ ԲԱՐՈՒՄՆՈՒՅԻՆԸ,
Նորայր Բիւզանդացի, 1900, Թիֆլիս:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՅԻՆ ԷԼ Բիւզանդական ժո-
ղովոյ պարագայք, պատմական յառաջարկութիւն, Ա.

Տէր Միքայէլեան, 1897:

ՀԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ բոս Մովսէս Խորենացոյ,
Պրոֆ. Գր. Խալաթեանց, Թրգմ. Արսէն Սրկ. Սիմոն-
եանց, 1906, Վիեննա:

ՀԱՅԱԿԱՆ ԲԱՅԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ, Նորայր Բիւզան-
դացի, 1880, Կ. Պոլիս:

ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Ա. Մաս,
Կրպտ. Մ. Վրդ., 1908, Էջմիածին:

ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՒ իւր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, Լն. Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, 1914, Կ. Պոլիս:

ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ Ասորուոց եկեղեցիների հետ. Եր. Վրդ. Տէր-Մինասեան, 1908, Էջմիածին:

ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Արք. Զամին, 2 հտ., 1908, Նոր Նախիջևան:

ՀԱՅՈՅ ՆՈՐ ՎԿԱՆԵՐԸ, Կազմեցին Յ. Մանդանեան և Հ. Աճառեան, Ա.—Բ. հտ., 1902, Վաղարշապատ:

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ, Վիեննա:

ՀԵԹԱՆՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ուրբ մեհեանքները, Ա. Կարրիէր, Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան, 1899, Վիեննա:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ ԵՒ գործք նորին, պատմ. և զրական քննութիւն. Գր. Խալաթեան, 1883, Մոսկուա:

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ մանր ուսումնասիրութիւնք, Հ. Յ. Տաշեան, 1895, Վիեննա:

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽՆԵԱՅ, տե՛ս Գիրք քղբոց: ՄԱՐԱԲԱ ՄԾՈՒՐՆԱՅԻ կամ կեղծ Ագաթանգեղոս, համեմատական ուսումնասիրութիւն, Պրոֆ. Գր. Խալաթեան, Թրգմ. Լիպարիտ Նազարեան, 1898, Վիեննա:

ՄԻՔԱՅԷԼ ԱՍՈՐԻ, ժամանակագրութիւն, 1874, Երուսաղէմ:

ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԵՒ պարագայ իւր, Հ. Ղ. Ալիշան, 1873, Վենետիկ:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ Մանիքե-Պաղիկեան Թոնսքակեցիներու աղանդին եւ Գր. Նարեկացւոյ բուղբը, Հ. Բ. Սարգիսեան, 1893 Վենետիկ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԺՈՂՈՎՈՅ Հայաս. եկեղեցւոյ, Աբէլ Արք. Մխիթարեան, 1874, Վաղարշապատ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ, (ձեռագիր), Մ. Մ. Վրդ. Նարոյեան, 1905, Արմաշ:

ՊԱՏՄ. ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, (ձեռագիր), Ե. Արք. Դուրեան, 1903, Արմաշ:

ՊԱՏՄ. ՀԱՅՈՅ, հտ. Ա.—Գ. Հ. Մ. Զամին, 1781—1786, Վենետիկ:

ՊԱՏՄ. ՀԱՅՈՅ, համառոտ ըս Պրոֆ. Հ. Գեղեցի, Թրգմ. Հ. Գր. Գալէմքեարեան, 1897, Վիեննա:

ՊՈԼՕԺԷՆԻԱ, 1836, Էջմիածին:

ՍԿԶԵՆԱԻՐՈՒԹԻՒՆԻՔ Բիւզանդեան բանակաբեմերու զրուբեան, Թրգմ. Հ. Գ. Գարանֆիլեան, 1903 Վիեննա:

Ս. ԼՈՒՍԱԻՈՐՁԻ ԱԶԸ, Կ. Կոստանեան, 1896, Վաղարշապատ:

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅ, Հ. Յ. Տաշեան 1896, Վիեննա:

ՏԱԶԱՐ հանդէս, 1909—1913, Կ. Պոլիս:

DIE KATHOLISCHE KIRCHE in Armenien, S. Weber, Freiburg, 1903.

DIE MISSION und Ausbereitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, A. Harnak, Zwei Bände, Leipzig, 1906.

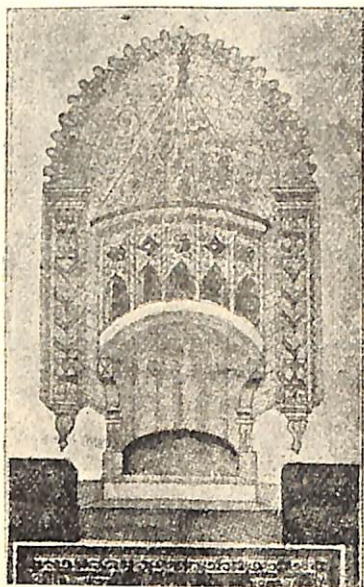
DIE PAULIKANER, K. Der Mkrdtschian, Leipzig, 1893.

ՓԱԻՍՏՈՍ ԲԻԷԶԱՆԻ, կամ հայկական եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնը, Հ. Գեղեցի, Թրգմ. Հ. Յ. Թորոսեան, 1896, Վենետիկ:

ՔԱՂԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ ԷԼ ԴԱՅ. ԵԿԵՂԵՑԻ, Սու-
քիա Վ. Պարոնեան, 1902, Բարիդ:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄ. ՀԱՅՈՅ, Ա. Գարազաշ, Ա.—Դ.
հա. 1895, Թիֆլիս:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ի Հայս Գր. Լուսա-
ւորչէն առաջ, քնն. ուսումն. Գէորգ-Մեսրոպ, 1910,
Կ. Պոլիս: (Այս ուսումնասիրութիւնը հանգուցեալ Գր.
Խալաթեանցէն որակուած է. «ԵՐԱԳԷՏ ՈՒ ՍՐԱՄԷՏ
ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ»:))

Հայկական օճախի բախերիկ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

(ՔՆՆԱԿԱՆ ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ)

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Քրիս-
տոնէութիւնը հիմնուեցաւ Պաղեստինի մէջ՝ Քրիստոսի և
անոր անմիջական աշակերաններուն ձեռքով: Քրիստո-
նէական եկեղեցին Քրիստոսի հաւատացեալներու հա-
մայնքն է: Այդ համայնքը, նախնական չըջաններէն մին-
չեւ այսօր, ունեցած է իր կեանքը, իր դիմայեղումները:

Քրիստոսի կրօնը տարածուելով մարդոց մէջ՝ միջա-
վայրի համեմատ կրած է բաւական փոփոխութիւններ:
Այդ կեանքը, այդ փոփոխութիւնները կը կազմեն Եկե-
ղեցական Պատմութեան առարկան:

Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւնը կը խօսի ուրեմն
Քրիստոսի եկեղեցիին վրայ, կը պատմէ անոր ծագումն
ու ծաւալումը, կը նկարագրէ այն պայքարները զորո-

մղած է քրիստոնէական համայնքը ինք իր մէջ ու իրմէ դուրս, կը ներկայացնէ բոլոր կրօնական վէճերը: Ան կը ցուցադրէ գրեթէ մարդկային կեանքի բոլոր այն երեւոյթները որոնք ուղղակի կապ ունին քրիստոնէական կրօնին հետ, կամ աղղուած են անկէ և կամ ազդած են անոր վրայ: Այս տեսակէտով Քրիստոնէական եկեղեցւոյ պատմութիւնը, իրրեւ մարդկային քաղաքակրթութեան պատմութեան մէկ մասը, կը կազմէ նաեւ մէկ ճիւղը Մարդկային Պատմութեան:

Մարդկային Ընդհանուր Պատմութեան նման Եկեղեցական Պատմութիւնն ալ կը բաժնուի երեք մեծ չոր-ջաններու՝ եկե, միջին և նոր:

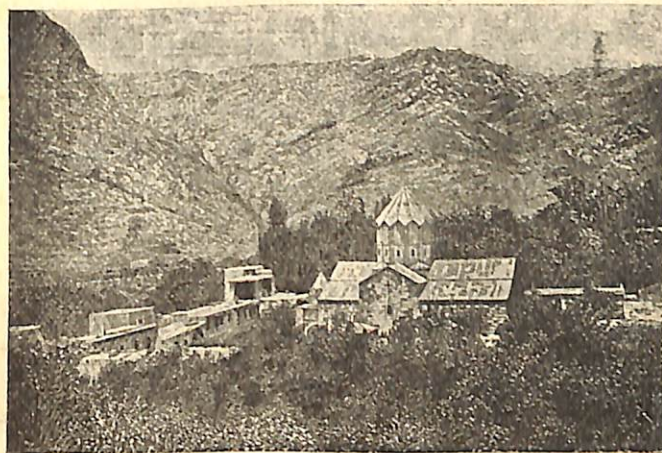
2. ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Ինչպէս Ընդհանուր Պատմութիւնը ունի իր ստորաբաժանումները՝ ցեղային, տոհմային կամ ազգային պատմութիւնները, Ընդհ. Եկեղ. Պատմութիւնն ալ ունի իրենը: Քրիստոնէական եկեղեցին չատ կանուխէն եղած է մասնաւոր եկեղեցիներու ընդհանուր միութիւնը: Այդ մասնաւոր եկեղեցիները նախ մէկ քանի քաղաքներու առանձին ու սակաւթիւ քրիստոնեայ համայնքներն էին. յետոյ սակայն դարձան տոհմային համայնքներ:

Հայ ժողովուրդն ալ, քրիստոնէութիւնը իրրեւ պետական կրօն ընդունելէն ետք, կազմեց այդպիսի տոհմային քրիստոնէական համայնք մը, որ ունեցաւ իր կեանքը, իր ներքին ու արտաքին կրօնական վէճերը, կրեց հալածանքներ, այլազան դիմայեղումներ: Այդ բոլորը կը կազմեն ուրեմն Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեան առարկան:

Հայուն կրօնական կեանքը այնքան սերտօրէն կապուած է անոր քաղաքական, ընկերային կեանքին հետ, որ չէ կարելի մին առանց միւսին հասկնալ: Այդ է պատ-

ճառը որ Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութիւնը իր շատ մը կողմերով կը նոյնանայ Հայոց պատմութեան հետ և փոխադարձաբար: Երկու յացուցիչներ են անոնք իրարու նըկատմամբ և յաճախ երկուքը միասին ամբողջութիւն մը կը կազմեն:

Երբ ընդհանուր ակնարկ մը ձգենք Հայ եկեղեցւոյ

Ս. Թաթմաշի վանքը Ագուլիսի մէջ

Ըստ աւանդութեան հիմնուած Ս. Բարթողիմէոսէն, որուն Կուսնէ աշակերտը Թաղուած է նոյն վանքին մէջ

հազար վեց հարիւր ամեայ կեանքին վրայ, նկատի ունենանք անոր յարաբերութիւնները քրիստոնէական ընդհ. եկեղեցիին հետ, ուրիշ տոհմային կամ առանձին եկեղեցիներու մօտ, իր քաղաքական և իր ներքին կրօնական ու ընկերային կեանքին մէջ, պիտի կրնանք բաժնեկ քանի մը շրջաններու. 1. Հայ Եկեղեցւոյ ծագման շրջան, 2. Հայ Եկեղեցւոյ նայացման շրջան, 3. Հայածանքի շրջան,

4. Ազգայնացման շրջան: Իսկ եթէ ուզէինք քիչ մը աւելի որոշ բաժանում մը ընել, պիտի կրնայինք առաջին շրջանը բաժնել երկուքի. Ա) Նախառաջադրեալ շրջան, Բ) Լուսաւորեալ շրջան, նոյնպէս 4. շրջանն ալ պիտի կրնայինք վերածել երկուքի. Ա) Ռուքիսեալ — եկեղեցիկներու միութեան — շրջան ու Բ) Էկլիպսիկեալ եւ նոր շրջան:

3. ՔՐԻՍՏՈՆԵՒՈՒԹԵԱՆ ԾԱՆԱԼՄԱՆ ՊԱՏ-ՃԱՌՆԵՐԸ. — Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութեան սկսելէ առաջ անհրաժեշտ է որ գիտնանք թէ Քրիստոնէութիւնը ի՞նչ միջոցներով տարածուեցաւ աշխարհի չորս կողմերը, ի՞նչ էին անոր ծաւալումին սյուսնաւորները:

Քրիստոնէութեան ծաւալումին պատճառները խիստ քաղմոթիւ են, բայց մենք անոնց գլխաւորները միայն կ'ուզենք թուել ու ներկայացնել:

Ա) Քրիստոնէութիւնը եթէ կրցաւ այնքան լայն ծաւալի վրայ մեծ ընդունելութիւն գտնել, պատճառներէն մէկն այն էր որ կը բովանդակէր իր մէջ վսեմ ճշմարտութիւններ ու սկզբունքներ: Ան գոհացում կուտար մարդկային մտքի ու սրտի կարգ մը կենսական պահանջներուն: Յիսուս, քրիստոնէութեան հիմնադիրը, եկեր էր ճիշտ ժամանակին:

Բ) Քրիստոնէութիւնը չափ բան կը պարտի նաեւ իր առաջին քարոզիչներուն. անոնց ցոյց տուած աննկուն կորովն ու անճուրիւթիւնը մեծ տեղ մը կը բռնեն եւ մեծագոյն ազդեակներէն եղած են լրիստոնէական կրօնի տարածման գործին մէջ:

Գ) Այն դարուն երբ քրիստոնէութիւնը սկսաւ քարոզուիլ, քաղաքակիրթ աշխարհի մեծագոյն մասը մէկ տէրութեան մը — Հռոմէական տէրութեան — իշխանութեան տակ կը գտնուէր: Այդ մեծ պետութեան սահմաններն էին մէկ կողմէն Եփրատէն մինչեւ Ատլանտ-

եան Ովկիանոս, միւս կողմէն Ափրիկէի անապատներէն մինչեւ Դանուբի շուրջ տարածուած երկիրները: Երկար ու ազիտաւոր պատերազմներէ ետքը կարծես աշխարհը սկսեր էր խաղաղ ու երջանիկ շրջան մը բոլորել:

Այդ բոլոր երկիրներուն մէջ ապրող այլազան ազգութիւնները կապուեր էին ընդհանուր պետական օրէնքներով եւ կառավարութեան մը տակ: Իրարու հետ սկսեր էին մօտիկ յարաբերութիւններ:

Հռոմի լեզուն, իրբեւ պետական պաշտօնական լեզու, տարածուած էր կայսրութեան ամէն կողմը: Իսկ յունարէնը, որ Մեծն Աղեքսանդրէն սկսեալ ճանչցուած էր արեւելքի եւ արեւմուտքի գրեթէ բոլոր ցեղերուն կողմէ, նկատուած էր գրականութեան գիտութեան լեզուն:

Այս ամէնուն վրայ պէտք է աւելցնել ճամբաներու եւ հաղորդակցութեան համեմատաբար կանոնաւոր ու անվտանգ վիճակը. ինքնին կարենալ ըմբռնելու համար թէ ինչ կարեւոր դեր խաղացած են անոնք քրիստոնէական կրօնի ծաւալման մէջ:

Դ) Այս բոլոր պատճառներուն հետ պէտք է յիշել նաեւ նոյնքան կարեւոր ազդակ մը, այն՝ որ քրիստոնէութիւնը քարոզելու ժամանակ հրեայ ազգը կը ներկայացնէր բոլորովին ցրուած ու վայրագատին վիճակ մը. անոնք տարածուած էին աշխարհի ամէն կողմը, ունեւնալով նշանաւոր գաղթականութիւններ:

4. ՀՐԵԱՅ ԳԱՂՈՒԹԵՐ. — Մենք կ'արժէ որ ծանրանանք հրեայ գաղթականութիւններու պատմութեան վրայ, որովհետեւ առանց անոր չէ կարելի հասկընալ թէ քրիստոնէութիւնը, ի՞նչպէս կամ ի՞նչ միջոցներով տարածուեցաւ եւ կամ ի՞նչպէս մտաւ Հայաստան:

Շատ հին ժամանակները հրեայ գերիներ կը տարուէին Միջերկրականի կղզիները, ուր անոնք կը բազմանային: Գերեզմաններ առեւտուրի լաւագոյն ապրանքը կը նկատէին զանոնք: Հրեայ ամենամեծ առաջին զաղութը Բաբելոնի զաղթականութիւնը եղաւ: Սարգոն և Նարուզոդոնոսոր թագաւորները բազմաթիւ

Ս. Յակոբայ վանքը Ակուրի մօտ

Աւագ Մասիսի հիւսիսային արեւելեան ստորոտը, 5992 ոտք բարձրութեան վրայ, ըստ աւանդութեան Յակոբ Մօբնացիի հանդէած տեղը՝ Մասիսէն դարձին

հրեայ քաղաքներ ու գիւղեր աւերեցին ու գերի տարին զէպի Բաբելոն ու Միջագետք: Հրեաները գերի տարուած են նաև Եգիպտոս, Դամասկոս, Անտիօք և այլուր:

Պտղոմէոս Սովտէր (Փրկիչ) երուսաղէմի տաճարը զոհ մատուցանելու պատրուակին տակ չարաթ օր մը քաղաք մտած ու գրաւած էր զայն, և Հրէաստանի լեռնային գաւառներէն, երուսաղէմի չրջականներէն,

Սամարիայէն և Գարիզինի մօտերէն բազմաթիւ գերիներ տարած հաստատած էր Եգիպտոսի՝ Աղեքսանդրիայի մէջ ⁽¹⁾: Պտղոմէոսի նպատակն էր եղած Հրեաներու նըման քաղաքակրթութեան ընդունակ տարր մը մտցնել Եգիպտոսի մէջ. այդ պատճառով ալ սուեր էր անոնց անհամեմատ դիւրութիւններ: Այնպէս որ բազմաթիւ Հրեաներ, հրապուրուելով որքան Եգիպտոսի կլիմայական ու աշխարհագրական առաւելութիւններէն, նոյնքան Պտղոմէոսի բարեացակամութենէն, կամովին զաղթեցին հաստատուելու էին Աղեքսանդրիայի մէջ ու անոր շրջականները ⁽²⁾:

Նման շարժում մըն ալ փորձեր էին Սելեւկեան իշխանները: Անոնք աշխատեցին հիւլենացիներ հրէական ցեղն ու կրօնը. դժուարութեան հանդիպեցին, բայց բաւական կրցեր էին ազդել անոնց վրայ: Իրենց ստիպումներն ու հալածանքները մէկ կողմէն, զաղթաւայրերուն մէջ անոնց հանդէպ ցոյց տուած բարեացակամ վերաբերումն ու ընծայած դիւրութիւնները միւս կողմէն, պատճառ եղեր էին որ Հրեաները տարածուին Փոքր Ասիայի, Միջագետքի, Յունաստանի գրեթէ ամէն կողմը:

Այնպէս շատ կանուխէն Հրեաները տարածուեցան աշխարհի բոլոր անկիւնները. այնպէս որ Քրիստոսի ժամանակ հրեայ զաղթականութիւններ կային Եգիպտոսի, Անտիօքի, Թեսաղոնիկէի (= Սկւանիկ), Կորնթոսի, Հռոմի մէջ, Փոքր Ասիայի, Ափրիկէի, Եւրոպայի գրեթէ բոլոր կեդրոններուն ու քաղաքներուն մէջ:

Անոնք ամէն տեղ ձեռք ձգած էին երկրին վաճա-

(1) Յովսեփոս, Ant. Jud. I. XII. 7, 8.

(2) Յովսեփոս, Ant. Jud. I. XII. 9.

աականութիւնը: Քաղաքակիրթ տարր մը դարձած էին ամէն ուրեք: Մեծ ճարտիկութեամբ յարմարուեր էին այն միջավայրին, ուր դպրեր էին սպրեկու և գործելու: Արդէն հրեայ տարրը մինչև այսօր ցոյց կուտայ իր մէջ

Քաղաքակիրթ Առաքեալի կանգնեալ վեմը՝ Ագուլիսի մէջ
Ըստ աւանդութեան գիշեր մը Առաքեալը
այս քարին մօտ ննջած է

յարմարուելու, պատշաճուելու բնական ընդունակութիւն:

Իւրաքանչիւր հրէական գաղթականութիւն կը պահէր սակայն իր մայրենի սովորութիւններն ու կրօնը. ունէին սինակոկաներ (= ժողովարաններ), ուր կը կատարէին իրենց հայրենի ծէսերը: Ամէն տարի ուխտի

կ'երթային ⁽¹⁾ նուէրներ կը տանէին ու այսպէսով կապուած կ'ըլլային մայր հայրենիքին հետ:

5. ԳՐԻՍՏՈՆԵԱՏ ԱՌԱՋԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԸ. — Առաքեալները երբ սկսած էրուսաղէմէն դուրս քարոզել Քրիստոսի Աւետարանը, գրեթէ ամէն տեղ, նախ կ'երթային իրենց հայրենակիցներուն մօտ: Անոնց սինակոկաներուն մէջ կը քարոզէին ու անոնցմէ հաւատացեալներ կը պատրաստէին:

Այսպէս Պօղոս երբ Անտիօք գնաց, նախ սինակոկային մէջ քարոզեց, նոյնն ըրաւ նաև Թեսաղոնիկէի, Եփեսոսի, Կորնթոսի, Հռոմի մէջ և այլն: Նոյն բանը ըրին նաև Բառնարաս, Պետրոս, Փիլիպպոս և միւս բոլոր առաքեալները:

Հետեւաբար քրիստոնեայ առաջին «եկեղեցի»ները հիմնուեցան հրեայ գաղթականներու սինակոկաներուն մէջ կամ անոնց մօտ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ ⁽²⁾

1. — Եկեղեցին քրիստոնեայ հաւատացեալներու համայնքն է: Ան ունեցած է իր կեանքը: Այդ կեանքի երեւոյթները կը պատմէ Բնդհանուր Եկեղեցական Պատմութիւնը, որ կը բաժնուի երեք շրջաններու. հին, միջին, նոր:

2. — Ինչպէս Ընդհանուր Եկեղեցին ունի իր պատմութիւնը, նոյնպէս Մասնաւոր Եկեղեցիներն ալ ունին իրենց պատմութիւնը:

(1) Դործ. Բ. Գ—11: Քրիստոնէութեան մուսթը, Գէորգ-Մեսրոպ, էջ 8—9:

(2) Ամէն գլուխ կամ գլխաւոր հասումի ծայրը կը դնենք Լոյն գլուխին կամ հասումին ամփոփումը, յիշեցնելու համար աշակերտներու աշխատանքը — իբրեւ դասագիրք գործածուած պատշաճին —, և կամ ընթերցողին համարեղու ջանքը քերականութեան համար — երբ իբրեւ ընթերցանութեան գիրք մը կարդացողի ան:

Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութիւնը կը խօսի Հայուն քրիստոնէական կեանքին, կրօնական ներքին և արտաքին վէճերուն, կրած հալածանքներուն ու դիմադրութեաններուն վրայ. ան կը բաժնուի չորս կամ վեց շրջաններու. ա) ծագումը. բ) հայացումը, գ) հալածանքը, դ) ազգայնացումը. կամ Շրջաններ՝ ա) նախադասարարական, բ) շուսաշուրջան, գ) հայացման, դ) հալածանքի, ե) սուրիւնական, զ) ելմիսման և նոր:

3. — Քրիստոնէութեան ծաւալման պատճառներու գլխաւորներն են, ա) Քրիստոնէութիւնը իր մէջ կը բովանդակէր վսեմ ճշմարտութիւններ ու սկզբունքներ. — բ) Քրիստոնեայ քարոզիչները ունեցան աննկուն կոյով և անձնութիւն. — գ) Քրիստոնէութիւնը քարոզուած ժամանակ քաղաքակիրթ աշխարհի մեծագոյն մասը մէկ տէրութեան մը — Հռոմէական տէրութեան — տակ կը գտնուէր. յունարէնը, լատիներէնը և հռոմէական օրէնքները ընդհանրացած էին, հաղորդարարութիւնը դիւրացած. — դ) Հրեաները ամէն կողմ ունէին նշանաւոր գաղթականութիւններ:

4. — Հինէն ի վեր հրեայ գերիներ ամէն կողմ տարուած են Ամէնէն նշանաւոր գերութիւններն են Բաբելոնի, Սգիպտոսի, Սելեւկեան գաղթականութիւնները: Քրիստոսի ժամանակ ամէն կողմ հրեայ գաղութներ կային, որոնք կրօնական ու ցեղային կապերով կապուած էին մայր հայրենիքին հետ:

5. — Քրիստոնեայ առաջին քարոզիչները հրեայ այդ գաղթականութիւններուն այցելիցին և առաջին եկեղեցիները հիմնուեցան հրեայ գաղութի սխիստականներուն մէջ կամ անոնց մօտ:

Ս. Պրամարի եկեղեցիին բարձրաճակատի վարդերէն

Ա. Մ Ա Ս

ՆԱԽԱԼՈՒՍԱԻՈՐՉԵԱՆ ԺՐԶԱՆ

Ա. Գ Լ Ո Ի Խ

ՀՐԵԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀՐԵԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ ՆԱԽԻՆ. — Հայ Եկեղեցւոյ պատմութիւնը գրած կամ սորված ատեննիս, ամէնէն առաջ կը մղուինք և պարտաւոր ենք ընկ այս հարցումը, որովհետեւ եթէ կարելի ըլլար հաստատական պատասխան տալ անոր, շատ մը ինքրական հարցեր ինքնին կը լուծուէին: Եթէ կարելի ըլլար հաստատել թէ Հայաստանի մէջ հրեայ գաղութներ ու սխիստականներ գոյութիւն ունեցած են Քրիստոսէ առաջ կամ քրիստոնէութեան առաջին դարերուն, ինքնին կարելի պիտի ըլլար հետեւցնել թէ քրիստոնէութիւնը շատ կանուխէն մտնուէր Հայաստան:

Արդարեւ կան բազմաթիւ փաստեր, որոնք կ'ապացուցանեն թէ Հայաստանի մէջ հրեայ գերիներ գոյութիւն ունեցած են, հոն երկար դարեր ապրած են անոնք և խառնուած Հայերուն հետ: Այդ փաստերը բաւական կարեւոր են, ուստի պէտք է ամփոփ կերպով ներկայացնենք զանոնք:

2. Ս. ԳԻՐԳԻՆՆ ԵՆ ԱՊՍՏՈՅՅ.—Ղուկասու Գործք Առաքելոցի մէջ (Բ. 9-11), Պենտեկոստէի՝ Հոգեգալստեան օրը Երուսաղէմ գտնուող հրեայ ուխտաւորներու մասին խօսուած ատեն, կը յիշուին շատ մը երկիրներու անուններ: Այդ երկիրներն են՝ Ս. Գիրքի մէջ յիշուած կարգով. Պարսկաստան, Մարաստան, Եդամ, Միջագետք, Հրեաստան, Դամիքք (Կապադոքիոյ), Պոնտոս, Ասիա, Փոնդիոս, Պամփիլիա և այլն: Ոմանք կը կարծեն որ այս յիշուած երկիրներէն Հրեաստանը պէտք է կարդալ Հայաստան քան Հրեաստան: Երուսաղէմը արդէն Հրէաստանի մէջ կը գտնուի և հետեւաբար հարկ չկար այդ երկրին անունը թուել՝ հետեւները գտնուող երկիրներուն հետ: Այս կարծիքը յայտնողները ուրիշ փաստ մըն ալ կը բերեն. Տերաուղիանոս (Գ 240), եկեղեցական հայրերէն մէկը, իր մէկ ճառին մէջ (Ընդդէմ Հրէից, է.) Գործք Առաքելոց թուած այդ անուններն ինքն ալ կը համրէ և Հրեաստան անունին տեղ Հայաստան (Armeniam) բառը կը գործածէ: Կան սակայն ոմանք որ չեն ուզեր այսպիսի սրբագրութիւն մը ընել կամ տեսնել Ս. Գիրքի մէջ: Այդպիսիներուն ուրիշներ կը պատասխանեն թէ Պարթևաստանի, Միջագետքի և Դամիքքի մէջ հրեայ գաղութներ ընդունած ատեննիս, ընդունած կ'ըլլանք նաեւ թէ Հայաստանի մէջ ալ կային, որովհետեւ շատ մօտիկ են այդ բոլոր աշխարհները և ճամբաներով կապուած իրարու: Բայց կան ուրիշ փաստեր ալ:

3. ԹԱԳՂԱԹՓԱՂԱՍՍԱՐ Գ. Ի ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒՅԻՆԸ.—Ասորեստանի Թագաւթփաղասար Գ. Թագաւորը (745—727 Ք. ա.) բազմաթիւ հրեայ գերիներ առաւ և բնակեցուց իր տէրութեան այլեայ կողմերը: Այդ գերիներուն մէկ մասը տարաւ Կիր (Գ. Թագ. Ժ. 9), որ կը կարծուի թէ Հայաստանի հիւսիսային ափերէն կողմը Կուր գետին մօտերը զաւառ մըն էր: Թագաւթփաղասար Գ. Ի մէկ արձանագրութիւնն ալ կը հաստատէ Ս. Գիրքին այս վկայութիւնը: Հետեւաբար կարելի է ընդունիլ թէ հրեայ գերիներ շատ կանուխէն բերուած հաստատուած էին Հայաստանի մէջ:

4. ԹԱՒԱՐՈՒՏԷՆ ԱՊՍՏՈՅՅ.—Ուրիշ աւելի զօրաւոր փաստեր ալ կան որ նոյն բանը կը հաստատեն: Գիտենք արդէն թէ Հրեաները գերի տարուեցան զանգուածաբար ամէնէն աւելի Բաբելոն (1): Արդ Հրեաները Բաբելոն ըսելով կը հասկնային Տիգրիսի և Եփրատի եղերքներուն վրայ գտնուած գաւառներէն մէկ քանին: Թալմուտը, որ Հրեաներուն ամէնէն յարգած գիրքն է Աստուածաշունչէն ետքը, և որ հրեայ ուրբիներու մեկնութիւններուն հաւաքածոն է, Բաբելոն ըսելով կը հասկընայ այն երկիրը, որ կը տարածուի Շաթ-իւլ-Արապէն մինչև Հայաստանի Կողբուաց և Աղձնեաց լեռները, այսինքն մինչև այժմեան Հեքիարիի և Մուշի, Սասունի, Տէրաիմի լեռները: Հրեայ գաղութներ մեծ թուով կը բնակէին Սելեւկիայի, Սորայի, Նեհարեիայի մէջ և այլն: Այդ գաղթականները, ձեռք առնելով երկրին վաճառականութիւնը, յարաբերութեան մէջ էին չրջակայ բոլոր երկիրներուն հետ: Ուրեմն Հայաստանի հարաւային գաւառները բնակող այդ հրեայ տարագիրները, իբ-

(1) Ա. Մնաց. Թ. 1, Բ. Մնաց. 12., Եղր. Բ. 1 և այլն:

րեւելահաւակներ ու արհեստաւորներ, մասն էին նաև Հայաստանի ստորին ու վերին գաւառները:

5. ՄԾԽԻԹԱՅԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Մեր նիւթին համար կարևոր է նաև Մծխիթայի մէջ գտնուած երրայական արձանագրութիւն մը: Այդ արձանագրութիւնը կը կրէ իրբեւ թուական «Ասորեստանեան (կամ Սելեւկեան) քոսականի 131րդ տարին»: Այս երրայական արձանագրութիւնը ապացոյց մըն է անշուշտ թէ Անդրկովկասի մէջ իսկ հրեայ գաղթականութիւն մը գոյութիւն ունեցած է. որովհետեւ այդ քարը կա՛մ Մծխիթա բնակող Հրեաները կրնան արձանագրել տուած ըլլալ և կա՛մ դուրսէն իրենց հետ տարած: Եւ իթէ Հայաստանէն վեր այդ անմատչելի վայրերուն մէջ անգամ Հրեաներ ապրած են, հապա ուրեմն ո՛րքան թուով երրայեցիներ բնակած պէտք է ըլլան բուն Հայաստանի մէջ:

6. ՀՐԷԱՆԱՆ ԱՋԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՅ ՄԷՋ. — Հայաստանի մէջ հրեայ գաղութներու գոյութիւնը անով ալ կը հաստատուի որ հրէական ազգեցութիւնը մեր մէջ եղած է չափ խոր և ուղղակի:

Հայերը այն աստիճան խորապէս ազդուած են Հրեաներէն ու Հին Կտակարանէն, որ ինքնին կը մղութնք մտածելու թէ այդ ազգեցութիւնը անուղղակի ազդուրէ մը եղած չէ բնաւ: Արդարեւ Հին Կտակարանի ազդեցութիւնը չափ աւելի զգալի եղած է առաջին դարերու քրիստոնեայ Հայաստանի վրայ, քան Նոր Կտակարանինը: Անոր պատմական զիրքերու ներշնչած զիւցազնական ոգին աւելի ախորժելի եղած է պատերազմիկ հայ ազնուականութեան, քան Նոր Կտակարանի համեմատաբար քաղցր վարդապետութիւնը: Հրէաստանի անմիջական ազդեցութեան առկա գանուող չըջական երկիրներուն,

Ինչպէս Ասորիքի, Եգիպտոսի, Միջագետքի քրիստոնեաներուն չափ Հայերն ալ ազդուած են Հին Կտակարանէն: Ասոր համար հրեայ տարրի մը ուղղակի ներգործութիւնը կ'երեւի մեր մէջ: Առաջին դարերուն քրիստոնեայ Հայաստանը չափ բաներ ունի Հրէութենէն, զորս չկրնար ընդունած ըլլալ ուրիշ քրիստոնեայ եկեղեցիներու միջոցաւ և կամ քրիստոնէութենէն ետքը: Նոյն խոյ մեր լեզուն մէջ կը գտնուին կարգ մը բա-

Ս. Էջմիածին

ւեր, զորս Հայերը ուղղակի հրեայ գաղթականներէն ընդունած են: Ինչպէս. Գաղիշ (խոտի կամ ցորենի դէղ), գաղաթ, զգար (փէօստէքի), խանութ, ծով, ձէր, շաբար, ապիկ (զրքոյկ) ևայլն:

7. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ. — Հայկական աւանդութիւնն ալ կը հաստատէ թէ հրեայ գերիներ ապրած են Հայաստան: Հայ հին պատմիչները գրեթէ բոլորն ալ կը յիշեն թէ մեծն Տիգրանի օրով հրեայ

գերիներ բերուած են Հայաստան: Մեծն Տիգրան թէև ուղղակի Հրէաստանէն գերի չտարաւ, բայց Միջագետքի Ասորիքի մէջ բազմաթիւ քաղաքներ գերեց. այդ քաղաքներուն մէջէն հրեայ բնակիչներ ալ բերաւ բնակեցուց Հայոց գաւառները: Ուրիշ աւանդութեան մը համեմատ Բաղդատունիք՝ Նաբուգոդոնոսորի ժամանակափոյ Սմբատ անունով նշանաւոր հրեայի մը սերունդ կը համարուէին, Ամատունիք՝ Սամիտոնի հօր՝ Մանուէլի սերունդէն կը նկատուէին: Այսպիսի աւանդութիւններ շատ կան մեր մէջ: Ամէնքն ալ ճիշտ չեն անշուշտ, բայց գոնէ աղօտ կերպով, ուրիշ փաստերու հետ, ապացոյց կրնան ծառայել հաստատելու համար, թէ Հայաստանի մէջ Հրեաներ եկած ու ապրած են:

8. **ՀԵՔՏԱՐԻՈՒ ՀՐԵԱՆԵՐԸ.** — Ուրիշ աւելի դժբաւոր ու կարիառուն ապացոյց մըն ալ կայ: Հեքեարիի լեռնավայրերուն, Պաշքալէ գիւղաքաղաքին մէջ 300 տնուոր հրեայ բնակչութիւն մը գոյութիւն ունի մինչև այսօր:

Այդ Հրեաները կը կարծեն թէ Նաբուգոդոնոսորի և Սաղմանասարի օրերուն փոխադրուած են այդ կողմերը: Այս գաղութը թերեւս աշխարհի մէջ միակ Հրէից խումբն է որ շատ քիչ աղաւաղուած երրայեցեղէն մը կը խօսի, ինչպէս նաև կը պահէ հին հրէական աւանդութիւններ, ապրելով Օրինաց, Թուոյ և Ղեկաւորաց գիրքերուն և մանաւանդ Թալմուտի հրահանգներուն համաձայն կեանք մը, և ունի հնօրեայ սովորութիւններ, հին երրայական տարադ ու զիմագծութիւն⁽¹⁾:

Ահա այս բոլոր փաստերը կ'ապացուցանեն թէ Հա-

յաստանի մէջ, շատ հին ժամանակներէ սկսելով, գոյութիւն ունեցած են հրեայ գաղութներ՝ իրենց սինակոկաներով, հայրենի բարքերով, և որոնք յարաբերութեան մէջ են եղած մայր հայրենիքին, Պաղեստինի հետ: Բրիտանեայ առաջին քարտիչները եկած են ուրեմն նախ քարտիչու այդ հրեայ գաղութներուն մէջ:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Կ'արժէ և կարեւոր է հարցնել, թէ՛ հրեայ գաղութներ գոյութիւն ունեցած են Հայաստանի մէջ, Այս մասին բազմաթիւ փաստեր կան հաստատող, որոնց գլխաւորները միայն կը թուենք:

2. Հոգեգալստեան օրը Երուսաղէմի մէջ, ուրիշ շատ մը երկիրներու հետ, Հայաստանէն ալ Հրեաներ գացած էին. Տերտուղիանոսի խօսքերն ալ այդ կ'ապացուցանեն: Ոմանք այս փաստը զօրաւոր չեն գտներ:

3. Թագաթփաղասար Գ. հրեայ գերիներ տարած, բնակեցուցած է Կիր, որ Հայաստանի հիւսիս-արեւելեան կողմը Կուր գետին մօտերը գաւառ մըն էր:

4. Թալմուտներու համեմատ Բաբելոն անուան աշխարհագրական իմաստը լայն է. Բաբելոն ըսելով Հրեաները կը հասկնային այն երկիրը որ կը տարածուէր Շաթ-իւլ-Արապէն մինչև Հայաստանի հարաւարտ գաւառները:

5. Մծիխթայի մէջ գտնուած է երրայական արձանագրութիւն մը որ «ասորիստանեան թուականին 131րդ տարին» կը կրէ: Նշան մըն է թէ մինչև Կովկաս Հրեաներ ապրած են:

6. Հրէական լիդեցութիւնը Հայոց վրայ այնչափ խոր է որ ուղղակի Հրեաներու միջոցաւ եղած պէտք է ըլլայ ան: Հայ լեզուին մէջ ալ երրայական բառեր կան:

7. Հայ աւանդութիւնն ու պատմութիւնն ալ կը վկայեն, թէ՛ Մեծն Տիգրանի օրով, և անկէ առաջ, Հրեայ գերիներ բերուած են Հայաստան:

8. Մինչև այսօր Կորդուաց լեռներուն մէջ կը գտնուին հին

(1) Մասիս 1898 Փետր. 7/19 թ. 8. Ա. Ալպոյաճեան, Բիւզանդիոն, 1910 թ. 4228, Հին եւ Նոր Հայերը:

Հրեայ գաղթականութեան մը մնացորդները, իրենց հին լեզուով, բարբերով, տարազով:

Այս բոլոր փաստերը կ'ապացուցանեն թէ Հայաստանի մէջ Հրեայ գաղութներ եղած են, և այդ գաղութները պէտք է եղած ըլլան առաջին քրիստոնեայ քարոզիչներու կալուածը:

Էջմիածնի կարողիկոսական զանգ

Բ. ԳԼՈՒԽ

ԹԻՒՆՆԵՐ ԱՌԱՔԵԱԼ

1. ԱՌԱՔԵԱԼԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ. — Թաղէոս Առաքելի Հայաստանի մէջ քարոզութեան համար երկու տեսակ աւանդութիւն կայ. ա) ստորաւայկական աւանդութիւն, բ) հայկական աւանդութիւն: Արգար թաղաւորը, Պարթեաւաստանէն վերադարձին՝ ծանրապէս կը հիւանդանայ: Իր վրայ բարդուած ամբաստանութիւնները փարատելու համար, դեպքաններ կը զրկէ Սիւրբայ հռովմէական կուսակալին:

Դեպքանները իրենց պաշտօնը կատարելէ ետք կ'այցելեն Նրուսաղէմ, ուր կը հանդիպին Քրիստոսի: Վերադառնալով Նդեախա, իրենց տեսածները կը պատմեն Արգարի, որ լսելով Յիսուսի գործած հրաշքները, համոզուած կը գոյացնէ, թէ այդպիսի հրաշքներ գործողը կա՛մ Աստուած պէտք է ըլլայ կա՛մ Աստուծոյ որդի՝ երկինքէն իջած: Ուստի նոյն դեպքաններու միջոցաւ նամակ կը գրէ Քրիստոսի, խնդրելով որ գայ իր մօտ բնակի և զինքը բժշկէ: Յիսուս կը պատասխանէ թէ անձամբ չկրնար գալ, բայց իր համբարձումէն ետք իր աշակերտներէն մէկը պիտի գայ ու բժշկէ զայն և պիտի ուսուցանէ իր վարդապետութիւնը:

Իրաւցնէ Քրիստոսի մահէն ետքը Նդեախա կու գայ Անոր 72 աշակերտներէն մէկը, Թադեոս անունով, որ կ'իջեւանի Տուրիա անուն հրեայի մը տունը: Անոր գալըստեան և կատարած գործերուն լուրը չուտով կը հասնի Արգարի ականջը: Արգար իր մօտ կը հրաւիրէ զայն, որ կը բժշկէ հիւանդ թաղաւորը և Քրիստոսի Աւետարանը կը քարոզէ:

Արգար, իր բոլոր արքունիքը և ամբողջ Եդեսիա, կը հաւատան Առաքեալին ու մկրտուելով քրիստոնեայ կ'ըլլան: Անմիջապէս մեհակները և կոռքերը կը քանդուին ու եկեղեցիներ կը շինուին:

Եդեսիայի մէջ քրիստոնէութիւնը քարոզելէն ետք, Թադէոս իրեն փոխանորդ կարգելով Ադդէ կամ Ագգէ անուն խոյրարարը, զոր եպիսկոպոս ձեռնադրած էր, Արգարէն յանձնարարական նամակ առած կ'անցնի Հայաստան, Սանատրուկի մօտ, որ Արգարի քեռորդին էր:

Իր քարոզութեամբ շատերը քրիստոնեայ կը դարձնէ ան. ատոնց մէջ նշանաւոր էին Սանատրուկի դուստրը՝ Սանդուխտը, Սամուէլ ու Զեմեկ իշխանները և Զարմանդուխտ տիկինը: Սանատրուկ, թեկադրուած հեթանոս հայ նախարարներէն, հալածանք կը հանէ քրիստոնեաներուն դէմ: Այս հալածանքի ժամանակ Արտազ գաւառին մէջ կը նահատակուին Թադէոս առաքեալը, Սանդուխտ կոյսը և ուրիշ շատեր:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՆՎՈՒԹԻՒՆ. — Հայկական հին աւանդութիւն մըն ալ կայ որ քիչ մը աւարեր կերպով կը պատմէ Թադէոս առաքեալի քարոզութիւնը: Այդ աւանդութեան համեմատ Թադէոսը ոչ թէ 72 աշակերտներէն մէկն է, այլ 12 առաքեալներէն մէկը (Մատթ. Ժ. 3) և Յուդա Յակոբեան (Ղուկ. Զ. 16, Գործ. Ա. 13) ալ կոչուած:

Այս Յուդա-Թադէոս նախ կ'անցնի Կապադովկիա, հոն կը քարոզէ քրիստոնէութիւնը, եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ Թէոփիլոս անուն մէկը: Այս Թէոփիլոսը կը համարուի այն «Քաջը», որուն խնդրանքով Ղուկաս զրած է իր Աւետարանն ու Գործք Առաքելոցը (Ղուկ. Ա. 1—5, Գործ. Ա. 1): Թադէոս Կասպադովկիայէն կը

մանէ Հայաստան, մինչեւ Պարսից կողմերը կ'երթայ և կը նահատակուի:

Թադէոս կ'ունենայ բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցմէ նշանաւոր են Դադիոս անունով մէկը, որ Սիւնիքի մէջ կը քարոզէ, կը ճգնաւորի և կը մեռնի: Իր անունով մինչեւ հիմակ վանք մը շինուած է Սիսական գաւառի մէջ, կոչուած Դադի վանք կամ Խոշրայ վանք:

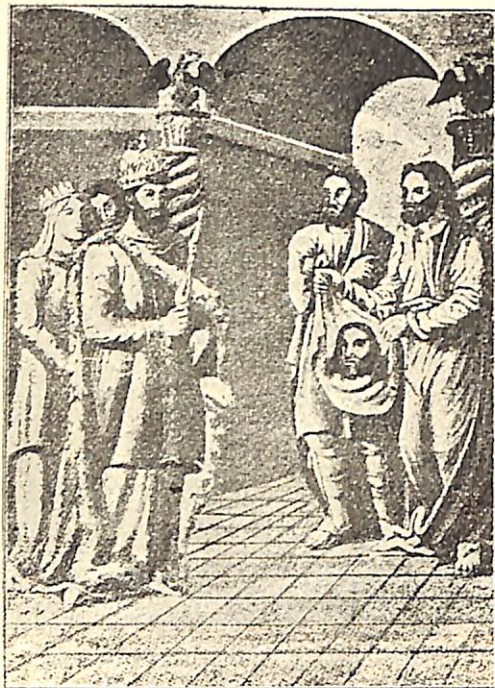

Տադէոս վանք

Եւտարեոս կամ Ստարեոս անուն մէկն ալ Թադէոսի նշանաւոր աշակերտներէն է, որ քարոզած ու նահատակուած է Մեծ Սիւնիքի մէջ, և անոր անունով կանգնուած է հռչակաւոր Տադէոս վանքը, որուն վրայ շատ առիթներ պիտի ունենանք խօսելու մեր այս հատորին մէջ:

3. ՆՈՒՐԱՆԱՆ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Եկեղեց. Պատմութեան մէջ առիթը պիտի ունենանք յիշատակելու մէկ քանի նուիրական սրբութիւններ, պատկերներ,

և այլն, որոնք սկսած են թաղէսի և միւս առաքեալներու քարոզութեան աւանդական պատմութեան:

Արգար և Յիսուսի Պատկերը

Թեան հետ: Ատոնցմէ մէկն է «Ս. Դատաւան»ը կամ Յիսուսի «Անձնագործ պատկերը»: Ըստ աւանդութեան Արգարի դեսպաններէն մէկը՝ Անան ուղեց նկարել Քրիստոսի պատկերը, բայց չյաջողեցաւ. Յիսուս հասկնալով անոր նպատակը դատաւանի մը առաւ ու երեսին դրաւ, և անմիջապէս անոր վրայ նկարուեցաւ իր պատկերը: Այս պատկերը, որ նշանաւոր է պատմութեան մէջ, կը

գտնուէր Եդեսիա: Միւս նուիրական առարկան է Գեղարդը, որով զինուորը խոցած է Յիսուսի կողմը՝ խաչէն վար առնելու ատեն: Այդ Գեղարդը թաղէս միասին բերած էր Հայաստան, ու պահուած է Գառնիի մօտ Այրի վանքը կամ Գեղարդայ վանքը, ուրկից փոխադրուած է Էջմիածին:

Գեղարդայ վանքը

4 ԳԵՆԱՍԱՆ ԱՆՆԱՐԿ. — Այսօրուան պատմական քննադատութիւնը իրեն ճշմարիտ չընդունիր Արգարի դարձին բոլոր մանրամասնութիւնները: Անհերքելի ճշմարտութիւններ երևան բերած է ան, որոնց առջեւ խոնարհած են բոլոր ճշմարտութիւն սիրողները, ինչպէս նաև Հայ Եկեղեցւոյ Պատմութիւնով զբաղող հայ եկեղեցականներ ու գիտնականներ⁽¹⁾:

(1) Մ. Արք. Օրմանեան, Ազգայնաբան, 4, Մ. Ե. Վ. Նարոյեան, Պատմ. Հայ Եկեղեցւոյ (ձեռագիր), Հ. Դ. Ալիշան, Արշաղոյս, էջ 14, Ա. Զամին, Հայոց եկեղեցւոյ Պատմ. էջ 8, Հ. Յ. Տաշեան, Լն. Լն. Ե.

Արգար հայ չէր այլ արար մը, միջագետացի իշխան մը, Ոսրոյէնի՝ Եղեախոյ թագաւորներէն: Բրիստոնէութիւն ընդունող Արգարը ո՛չ թէ Բրիստոսի ժամանակակից Արգար է. Ռեքաման (= սև) է, այլ Գ. Դարու առաջին տարիներուն Եղեախոյ թագաւորներէն մին, Արգար Թ. Մանուկ (479—214), որ քրիստոնէութիւնը ընդունեց 206 թուականին, Աղղե քարողիչի մը միջոցաւ: Հետեւեալը Արգարի և Յիսուսի թղթակցութիւնը, իր բոլոր հետեւանքներով՝ պատմական չէ: Այս աւանդալէպը Գ. դարու կիսուն հնարած են Ասորիները, որոնցմէ անցած է Հայերուն: Դժբախտաբար հայկական աւանդութիւնը, որ աւելի հաւանականն ու ճիշտը կը թուի, բոլորովին չի թիւում է ասորական աւանդութեան հետ և մոռցուած:

Ինչպէս մեր նախորդ գլուխին մէջ թուած ենք, բաղմաթիւ փաստները որոնք կը հաստատեն թէ հրեայ գերիներ եղած են Հայաստան, զօրաւոր ապացոյց են համոզելու համար թէ քրիստոնէութիւնը պէտք է մտած ըլլայ հոն շատ կանուխէն, թէև ո՛չ ասորական աւանդութեան համեմատ: Ուրիշ բաղմաթիւ փաստեր պիտի յուցեն թէ Հայաստանի մէջ քրիստոնէական առաջին դարերուն քարոզուած է Յիսուսի կրօնը, նոյնիսկ առաքելալիներու և անմիջական աշակերտներու միջոցաւ:

Ա. Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Թադէոսի քարոզութեան մասին երկու տեսակ աւանդութիւն կայ. ա) ասորահայկական, բ) հայկական: Ասորահայկական աւանդութեան համեմատ Արգար՝ Եղեախոյ թագաւորը նամակ կը գրէ Յիսուսին, կը հրաւիրէ զայն, բայց ան չի գար: Բրիստոսի համբարձումէն ետքը անոր 72 աշակերտներէն մէկը Թադէոս կոչուած Եղեախո, կը քարոզէ, կ'անցնի Հայաստան՝ Սանատրուկի և Սանդուխտի մօտ: Արտաղու մէջ կը նահատակուի:

2. Հայկական հին աւանդութեան համեմատ Թադէոս Բրիստոսի առաքելներէն մէկն է, որ նախ կը քարոզէ Կապադովկիա, ապա կ'անցնի Հայաստան: Կ'ունենայ բաղմաթիւ աշակերտներ, որոնց մէջ նշանաւորներն են՝ Դադիոն, Եւսաքէոս կամ Սաաքիոս և այլն:

3. Աւանդութեան համեմատ Արգարի պատգամաւորները իրենց թագաւորին բերին Յիսուսի Պատկերը կամ «Ս. Դաստառակը», որ նշանաւոր սրբութիւն մը նկատուած է հին դարերուն: Նոյնպէս աւանդութեան համեմատ Թադէոս իր հետ բերած է Ս. Գեղարդը, որուն անունով վանք ալ շինուած է: Այժմ կը գտնուի Էջմիածին:

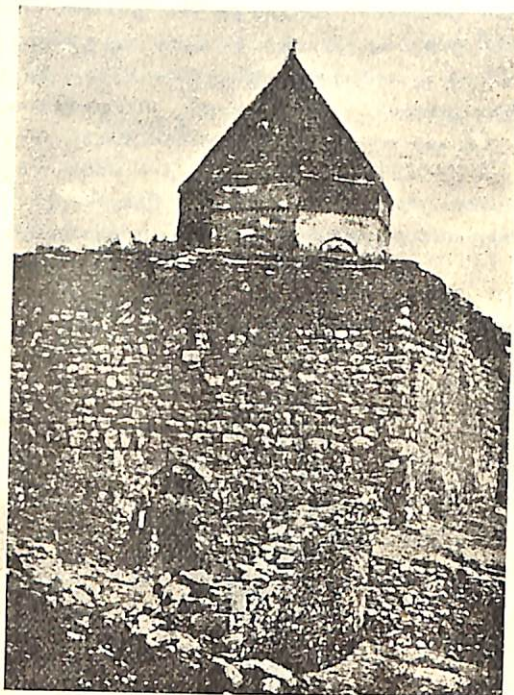
4. Այսօրուան պատմական քննադատութիւնը իբրեւ ճշմարիտ չընդունիր Արգարի դարձին բոլոր մանրամասնութիւնները: Արգար հայ չէր, այլ արաբ մը: Բրիստոնէութիւնը ընդունող Արգարը կ'ապրէր 179—214 թուականին և քրիստոնեայ եղաւ 206ին: Արգարի աւանդութիւնը հնարուած է Ասորիներէն: Հայկական աւանդութիւնը աւելի պատմական է, բայց ասորականէն ազդուած:

Ս. Գեղարդի ըստ Մարիի

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԵՒ ՍՅՆԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ

1. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍԻ ՊԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍԻ ԿՈՒՆՈՒՄԸ. — Հայ
Եկեղեցիի հաստատուն աւանդութեան համեմատ Հայոց

Ս. Թաթմաշի վանքը

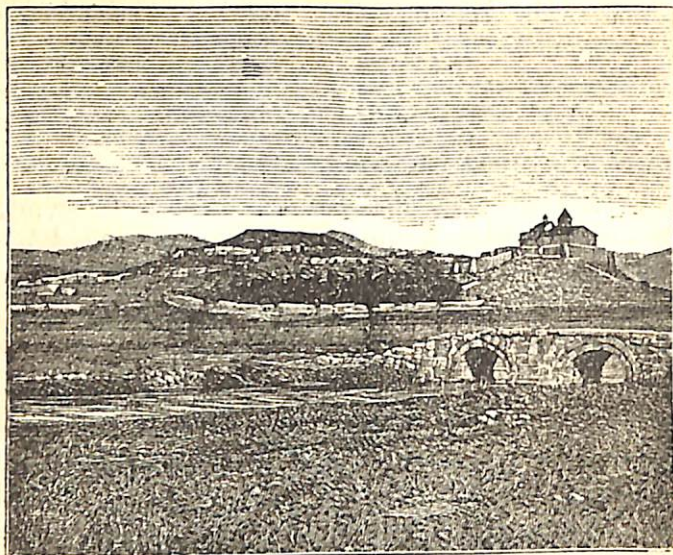
երկրորդ մեծ քարոզիչը եղած է Բարթողիմէոս, տառնե-
րու առաքեալներէն մէկը (Մատթ. Ժ. 3, Մարկ, Գ.
18, Դուկ. 2. 14), որ կոչուած է նաև Նարանայեղ

(Յովհ. Ա. 45, Իս. 2): Բարթողիմէոս նախ կը քա-
րոզէ Արարիոյ և Պարսից հարաւային կողմերը, անկէ
մինչև Հնդկաստան կ'երթայ: Առաքելութեան ընթաց-
քին կը մտնէ Հայաստան, արեւելեան կողմէն և կը
հանդիպի Թադէոսի: Այս վերջինին մասնէն ետքը, Թով-
մաս առաքելի յորդորանքով, յանձն կ'առնէ կրկին
մտնել Հայոց երկիրը և լրացնել անոր քարոզութիւնը:
Բարթողիմէոս քարոզած է նաև Հայաստանի արեւմտ-
եան կողմերը, Փոխգիւղ, Լիկայոնիա ևայլն:

Առաքեալը երբ կը չրջի Հեր, Զարեանդ և Անձե-
ւացեաց գաւառները ու կը հասնի Աղբակ, հոն իրեն կը
պատահի Ոգոսի, Սանաթրուկի քոյրը, որ կը հաւատայ:
Առաքեալին քարոզութիւնը արդիւկու գացած Տերենտ
հաղարապեան ալ իր կարգին կը հաւատայ ու առաք-
եալին և արքայաքեռ հետ մէկտեղ կը նահատակուի:

2. ՍՅՆԱՌԱՔԵԱԼԻՆ ՆԱՀԱՍՏԱԿՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅ-
ՐԸ. — Բարթողիմէոս առաքելի նահատակութեան տե-
ղի մասին դանաղան աւանդութիւններ կան: Յոյն և
լատին գրիչներ Արքանուպոլիս կը գրեն, Խորենացի և
ուրիշներ՝ Արեւստու, Ուրստու կամ Ուրստուպոլիս կը
կոչեն առաքելին նահատակուած տեղը: Ոմանք կը
կարծեն թէ լատիններէն urbs (= քաղաք), urbanus
(= քաղաքային) բառերուն հետ չիմիտուած է քաղաքին
բուն անունը, որ պիտի ըլլայ հաւանաբար Աղբակ, Պաշ-
քալէ քաղաքին մօտ, ուր կը գտնուի Ս. Բարթողիմէոսի
հուշակաւոր մայրավանքը:

Վանքին ձախ կողմը փոքրիկ մատուռ մը կայ, ուր
կը գտնուի առաքեալին գերեզմանը, որուն հին տա-
պանաքարը կը կրէ հետեւեալ անթուական արձանա-
գրութիւնը. «Այս է տապան հանգստեան Սրբոյն Բար-
դուղիմէոսի Սրբազան Առաքելոյն առաջին Լուսաւորչին
Հայաստանեայց աշխարհի»:

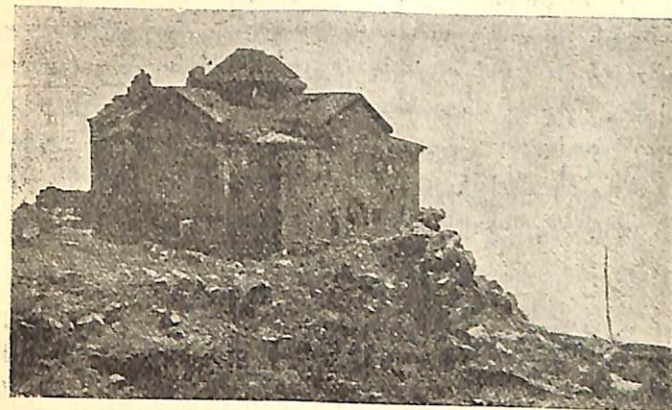
Բարթողիմէոսի վանքը

Վասպուրականի Աղբակ գաւառին մէջ (Պաշտպէտ)

3. ՏԻՐԱՄՈՐ ՊԱՏԱՆԵՐԸ. — Աւանդութեան համեմատ Բարթողիմէոս չի կրնար հասնիլ ներկայ ըլլալու համար Տիրամօր մահուանը: Ասոր փոխարէն առաքեալները կը նուիրեն անոր Ս. Կոյսին պատկերը, որ նկարուած էր փայտի վրայ: Առաքեալը դայն կ'առնէ ու իրեն հետ կը բերէ Հայաստան ու կը ղետեղէ Անձեւացեաց գաւառին մէջ Դադրեաց-Փար կոչուած տեղը, ուր անհատական մեհեան մը կար կանգնուած: Հոն կը հիմնէ եկեղեցի և կուսանոց:

4. ՈՒՐԻՇ ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐ. — Հայ աւանդութիւնը ուրիշ առաքեալներ ալ կը յիշէ Միջագետքի և Հայոց իբրև քարոզիչ. որք են, Ա) Յուդա-Թադէոս Յակոբան, որ Ղերէոս ալ կոչուած է, Բ) Շմառն կամ

Սիմոն Կանանացի, որ անուանուած է Նախանձայոյզ, Գ) Յովնանէն Աւետարանիչ, Դ) Մատարիա, Ե) Թովմաս և այլն: Անոնցմէ առաջինին համար կ'աւանդուի թէ նախ քարոզած է Ասորիքի և Միջագետքի մէջ, և ապա մտած է Աղբակ, ուր տեսակցած է Բարթողիմէոսի հետ

Յովնանեալանի կամ Այրիվանի

աւանդուէն անցած է Պարսկահայաստան, հաստատուած է Ուրմիա քաղաքը, ուր նահատակուած է:

Այս Թագէտը հայկական աւանդութեան մէջ յիշատակուած է, որուն մասին խօսեցանք արդէն նախորդ գլուխին մէջ. (հտ. 2):

Իսկ Սիմոն Կանանացիի համար կը պատմուի թէ նոյնքան քարոզած է Հայոց և Պարսից կողմերը և նահատակուած է Ուրմիոյ մօտերը: Յովհաննէս Աւետարանիչն ալ կը նկատուի նաև Պարթևներու քարոզիչ, որ անցած է Հայաստանէն ու քարոզած:

Մատաթիայի և Թովմայի համար ալ նմանօրինակ աւանդութիւն մը կայ, որով կ'ուզեն զանոնք ալ ներկայացնել որպէս քարոզիչ Հայոց:

5. ԳՆՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԱՆ. — Այս բոլոր աւանդութիւնները իրենց մանրամասնութեանց մէջ եթէ ճիշտ չեն, դէթ իրենց հիմով ճշմարիտ են: Բարթողիմէոսի քարոզութիւնը աւելի հայկական է քան Եղեափայէն եկած Թադէոսի մը քարոզութիւնը: Այս բոլորէն սա կը հետեւի որ հայկական հին աւանդութիւնը խառնուած է ասորական աւանդութեան հետ և խեղաթիւրուած: Պատմութեան դէմ մեղանշած չենք ըլլար, երբ հաստատենք թէ իրօք Հայաստան եկեր ու դացեր են քրիստոնեայ առաջին քարոզիչներ, առաքեալներ, որոնք դրած են Հայ Եկեղեցիի հիմը: Այս քանին համար մենք պիտի տեսնենք տակաւին շատ փաստեր:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Հայ Եկեղեցիի հաստատուն աւանդութեան համեմատ Հայոց երկրորդ քարոզիչը եղած է Բարթողիմէոս կամ Նարանայիչ: Նա կը մտնէ Հայաստան, կը քարոզէ: Ոգոհի, Սանատրուկի քոյրը և Տերենտ հաղարապետը կը հաւատան ու կը նահատակուին:

2. Բարթողիմէոսի նահատակուած տեղին անունը ոմանք կը կոչեն Այրանուպոլիս, ուրիշներ Արևաւնոս, Ուրաւնոս ևն: Հաւանաբար Աղբալ անունէն ծագած է: Աղբալ կը գտնուի Պաշքալէի մօտերը, ուր կը գտնուի առաքեալին գերեզմանը և վանքը:

3. Ըստ աւանդութեան Բարթողիմէոս իր հետ բերած է Ս. Կոյսին փայտի վրայ նկարուած պատկերը և զետեղած է Անձեւացեաց գաւառին մէջ, Դարբնաց փառ կոչուած տեղը:

4. Թադէոսէն ու Բարթողիմէոսէն զատ եւրեւ Հայաստանի քարոզիչ կը յիշուին նաև Ա) Յուդա-Թադէոս Յակոբեան, Բ) Շմաւոն կամ Սիմոն Կանանացի, Գ) Յովնաննիս Աւեսաւանիչ, Դ) Մասարիա առաքեալ, Ե) Թովմաս առաքեալ և այլն:

5. Հայկական աւանդութիւններուն հիմը ճշմարիտ է, թէև ասորական աւանդութիւններէն ազդուած ու խեղաթիւրուած: Այդ աւանդութիւնները պատմական ճշմարտութիւն մը կը բովանդակեն, այն է՝ թէ Հայաստան ունեցած է իր քարոզիչ առաքեալները:

Դ. Գ Լ Ո Ի Խ

ՈՒՐԻՇ ՔԱՐՈԶԻՉՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

1. ՇՐՋԱԿԱՆ ԳՐԻՍՏՈՆԵԱՆ ԵՐԵՒՐՆԵՐՈՒ ԱԶ-ԴԵՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ. — Ընդունելով հանդերձ թէ Հայաստան շատ կանուխէն ունեցած է իր առաջին հրեայ քարոզիչները կամ առաքեալները, որոնք ուղղակի կամ անցողակի եկած ու աւետարանած են Քրիստոսի կրօնը, ընդունելով այդ, մենք պարտաւոր ենք նկատի առնել նաև, թէ Հայաստանի չրջակայ երկիրներն ալ կրնային ունեցած ըլլալ իրենց ազդեցութիւնը: Քրիստոնէութիւնը ինչպէս Հայաստանի նոյնպէս անոր չրջակայ երկիրներուն մէջ քարոզուած է առաջին օրէն իսկ: Հետեւաբար պէտք է ընդունիլ թէ անոնք նաև Հայոց երկրին վրայ ունեցած են իրենց ազդեցութիւնը, որուն համար բազմաթիւ պատճառներ կան: Հռոմէական պետութիւնը մտնելով անոնք էր Հայաստանը՝ արեւմուտէն, հիւսիսէն ու հարաւէն: Կոմագենէ, Մեծն Կապադովկիա, Պոնտական Կապադովկիա և Պոնտոս շաղապատած էին զայն արեւմուտքէն և հիւսիսէն: Փոքր Հայք, Դերջան, Եկեղեաց և Ծովադ գաւառները Կապադովկիոյ գիրկն էին միուած: Այրարատ կամ Մեծ Հայք երկու գլխաւոր գիծեր ունէր, որոնցմով կը կապուէր Կապադովկեան խճուղիներուն: Արտաշատէն Սադաղա՝ Սեբաստիա և Կեսարիա, իսկ միւսը Տարօնի վրայէն՝ Ծովադ գաւառէն՝ Մելիտինէ և Կեսարիա: Արդ, Կեսարիոյ ճամբաները կապուած էին Հռոմի և Ասորիքի հետ: Անախորհէն դէպի Հռոմ տանող ցամաքային ուղին կ'անցնէր Տիանայի դուռներէն՝ դէպի Կապադովկեան Կեսարիա, անկէջ Սեբաստիոյ՝

Ամասիոյ գծով՝ դէպ ի Ամիսոս Պոնտոսի, Սեւ ծովուն ամէնէն բանուկ նաւահանգիստը, որ կապուած էր Հոռմի հետ⁽¹⁾:

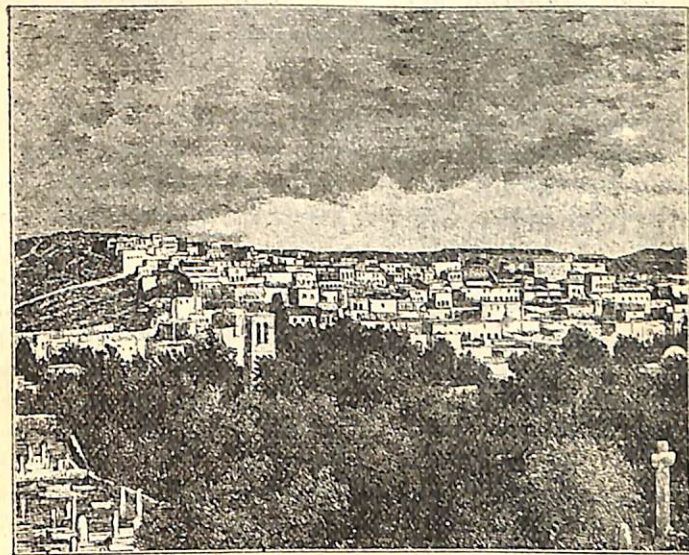
Քրիստոնէական կրօնը Փոքր Ասիոյ մէջ այս ճամբուն հետեւած է: Բայց այս ճամբան շատ հեռու կ'իջնար Հայաստանի համար: Ուրիշ աւելի մօտիկ ուղղութիւն մը կար Հայոց և Ասորիքի միջև:

Միջագետքը գիրկընդխառն լծորդուած էր Հայաստանի հետ: Բազմաթիւ ճամբաներ իրարու կը կապէին այս երկու երկիրները, իրենց հետ միացնելով մին Ասորիքն ու Պաղեստինը, իսկ միւսը՝ Պարթեաւստանն ու Կովկասեան աղբերու մըջմնոցը: Պաղեստինէն դէպի Միջագետք մեկնող գիծ մը կար, որուն մէկ ծայրը Եգիպտոսի Հերապոլիսն էր, իսկ միւսը՝ Բաբելոն: Սեղեւկիան ու Կասեօիոնն անոր քովիկն էին, որոնցմէ դէպի հիւսիս երկարած ճամբան կ'երկճդէր, մին դէպ ի Եկրատան՝ Պարթեւներուն և Արիաններուն երկիրը կ'առաջնորդէր, իսկ միւսը դէպ ի հիւսիս՝ Արքեյա, Մծրին և կամ Ուրմիոյ վրայէն, Արաքսի հովիտները ճեղքելով, դէպ ի Արտաշատ: Շատ աւելի կարճ գիծ մըն էր Անաիոքէն Եդեսիա, դէպ ի Ամիդ, դէպ ի Տիգրանակերտ տանող ճամբան: Եդեսիայէն Մծրին հաղորդակցութիւնն ուղիղ էր և անմիջական: Արդ, Եդեսիա և Մծրին ամէնէն մօտիկ և ամէնէն ծաղկաւ քաղաքներն էին հարաւային Հայաստանի համար: Կորդուաց, Աղձնեաց, Ծոփաց գաւառները սահմանակից են անոնց. Տարօնն ա՛յնքան մօտիկ:

Հետեւաբար կարելի էր որ անմիջական աղբեցու-

(1) H. Zimmerer, Rappadokien, ՀԱ. 1900 էջ 134, Գէորգ-Մեսրոպ, Քրիստ. Մոսէշը, էջ 33, 34:

թիւն չունենար Հայաստանի վրայ, դոնէ անոր հարաւային սահմաններուն մէջ, այնպիսի մեծ փոփոխութիւն մը, որպիսին էր քրիստոնէութիւնը, որուն ասպարէզ եղան սկիզբէն ի վեր այն երկու սեմական աշխարհները, Ասորիք և Պաղեստին, որոնց ամէնէն ջերմ վառարանները դարձած էին Անաիոքը, Մծրինն ու Եդեսիան:

Եդեսիա կամ Ուրճա

Ուրեմն զարմանալի չպիտի ըլլայ անշուշտ որ այդ կեդրոններէն ալ քրիստոնէայ քարոզիչներ ալ եկած ըլլան Հայաստան և իրենց կարգին աշխատած ըլլան հոն:

Ձ. ԱՍՈՐԻ ՔԱՐՈՋԻՉՆԵՐ, ԱԳՊԷ. — Հայ և ասորի աւանդութիւնները հետազօտելով կը տեսնենք որ առաջին երկու երեք դարերուն մէջ զտնուած են մէկ քանի անձեր, որոնք զալով Հայաստան, շարունակած

են Աւետարանի առաջին քարոզիչներու գործը: Ասորա-
կան աւանդութեան համեմատ այդ քարոզիչներէն մէկը
եղած է Ազգէ անուն մէկը: Ադրի անուն առաքեալը, որ
շփոթուած է Թաղէոս առաքեալի հետ, Եղեւսիայի մէջ
կը բռնէ Արգարը: Եւ նոյն քաղաքին մէջ իբրեւ իրեն
յաջորդ՝ կը ձեռնադրէ Ազգէն: Ազգէ կը մնայ ու կը
վախճանի Եղեւսիայ մէջ: Իսկ Ազգէ կ'երթայ «գէպի
Արեւելք», գէպի Հայաստան ու հոն կը քարոզէ Քրիս-
տոսի կրօնը:

Աբգարի և Թաղէոսի գրոյցին մէջ բաղմոթիւ տարրեր կան
իրարու հետ խառնուած: Նոյն կայ տարական աւանդութիւնը, որ
կը բաղկանայ երկու մասերէ. Ա) պատմական ճշմարտեան, որուն
համեմատ Աբգար Թ. 216ին, քրիստոնեայ կ'ըլլայ Ազգէ կամ
Ադրայ անուն քարոզիչէ մը, Բ) ասորական յեղեղակի: Արտիւն-
տեւ Քրիստոսի ժամանակակից Աբգար մըն ալ գոյութիւն ունեցած
է, Աբգար Թ. շփոթուած է Աբգար Ե.ի հետ, Աբգէ ճգնաւոր
քարոզիչը շփոթուած և եղած է Յիսուսի 72 աշակերտներէն մէկը,
որ իբրեւ Թէ Աբգարի կը զրկուի Թաղէոս առաքեալէն: Յետոյ
հնարուած է նաև Աբգարի և Քրիստոսի թղթակցութիւնը, Աբգարի
և միւս թաղաւորներու ուղղուած նամակները և այլն: Ահա, ասո-
րական այս աւանդութիւնը շուտով անցած է նաև Հայոց մէջ, ուր
կրած է տարբեր փոփոխութիւններ: Հայերը, որովհետեւ ունեցած
են Թաղէոս առաքեալի մը քարոզութեան աւանդութիւնը, հա-
ւանաբար եղեւսիայի Ազգէ կամ Աբգէ մըն ալ ունենալով իբրեւ
իրենց քարոզիչ, Ազգէն փոխած են Թաղիի կամ Թաղիոսի Այս
շփոթութիւնը ոմանք կը կարծեն թէ առաջ եկած պիտի ըլլայ Գ
և Դ գիրերու շփոթուելէն. թերևս ասորական բնագործն թարգմա-
նած էին մեր հայերը ա՛րժի, բայց գրերու սխալ ընթերցումով
մը կարգացած են ա՛րժի, որ յետոյ շուտով փոխուած է Թաղ(դ)էի:
Ամէն պարագայի տակ ասորի Ազգէի մը քարոզութիւնը Հայաս-
տանի մէջ չէ կարելի հաստատուն փակտերով ապացուցանել, բայց
կ'արժէր յիշատակել ասորական այդ աւանդութիւնը:

3. ԲԱՐԴԱՆԱՆ ՔԱՐՈՋԻՉ ՀԱՅՈՅ. — Բարդաճան
ասորի գիտնական մըն էր, որ, քրիստոնէութիւնը ըն-

դունած, իր կրօնին եռանդուն քարոզիչ մը դարձած
էր: Մեր պատմահայրը՝ Մովսէս Խորենացի կ'աւանդէ,
թէ՝ Բարդաճան եկած է Հայաստան՝ աշակերտելու հա-
մար հիւսիսի այս «խուժ» բնակչութիւնը: Բայց չկրնալով
յաջողիլ իր ձեռնարկին մէջ, կը մանէ Անի ամրոցը
(Կամախ կամ Քեմախ) և Հայոց մենեանական պատմու-
թիւնները կարդալով՝ կը շարադրէ հայկական պատմու-
թիւն մը կամ կը թարգմանէ ասորերէնի, որ ապա կը
թարգմանուի յունարէնի:

Կարծողներ կան նոյն իսկ թէ Բարդաճան ազգով
հայ էր: Ինչ ազգէ ալ եղած ըլլայ այդ անձնաւորու-
թիւնը, պատմութիւնը ցոյց կուտայ թէ ան էր Եղեւսիայի
նշանաւոր քարոզիչներէն մէկը, որ Աբգար Թ. ի աջակիցը
եղաւ քրիստոնէութիւնը տարածելու գործին մէջ:

Շատեր կը կասկածին որ Բարդաճան Հայաստան
եկած ըլլայ իբրեւ քարոզիչ, բայց պակաս չեն գիտնա-
կաններ, որոնք կա՛մ բոլորովին կ'ընդունին և կա՛մ կը
կարծեն թէ Բարդաճանի նման անձ մը կրնայ եկած
ըլլալ մեր երկիրը իբրեւ քրիստոնեայ առաքեալ:

Բարդաճան եթէ Հայաստան մտած իսկ ըլլայ, 216էն
առաջ չի կրնար եկած ըլլալ: Ան մեռած է 222ին:

Ուրիշ ոչ հայ մէկ երկու քարոզիչներու մասին գեւ-
ալիտի խօսինք:

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

1. Հայաստանի շրջակայ երկիրներն ալ շատ կանուխէն քրիս-
տոնեայ եղած են և ազգած են մեր երկրին վրայ: Արդէն ատոր
կը նպաստէին Հայաստանի դերքը և ուրիշ երկիրներու հետ անոր
ունեցած հաղորդակցութեան ուղիները: Մեծ Հայքէն Կապադոքի-
ակի խճուղիներովն միացած էին երկու ճամբաներ: Իսկ հարաւէն՝
Միջագետքէն ու Ասորիքէն՝ Հայաստան երկու կարեւոր ուղիներ

կային: Ահա այդ ճամբաներէն Հայոց երկիրը եկած են ոչ միայն առաքեալներ, այլև երկրորդական քարոզիչներ:

2. Ասորական աւանդութեան համեմատ Ադդէ անուն քարոզիչ մըն է որ Աբգարին կը քարոզէ. ան կը ձեռնադրէ Ազգե կամ Ազգայ անուն մէկը՝ իրեն իբրև յաջորդ, որ երթալով «դէպի Արեւելք», դէպի Հայաստան, հոն ալ կ'աւետարանէ: Ադգէի աւանդութիւնը, եթէ ստոյգ է, խառնուած է հայկական թագէտի աւանդութեան հետ և շփոթուած:

3. Մովսէս խորենացիի և ուրիշ մէկ երկու պատմիչներու աւանդածին նայելով, Հայաստանի քարոզիչներէն մէկն ալ եղած է Բարդաժան ասորին, ըստ ոմանց ազգով Հայ: Բարդաժանի Հայաստան եկած ըլլալու աւանդութիւնը ոմանց համար ապացոյց է թէ ասորի քարոզիչներ եղած են մեր մէջ առաջին երկու երեք դարերուն:

Հայկական Խաչքար

Ե. Գ Լ Ո Ւ Խ

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐՈՒ ՅԱՋՈՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

1. ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱԿԱՍԸ.— Դժբախտաբար կը պակսին գրաւոր յիշատակարաններ (documents), որոնցմէ կարենայինք Հայ Եկեղեցւոյ առաջին կազմակերպութեան, և եկեղեցական յաջորդութեան մասին որոշ գաղափար մը ունենալ: Չունինք պատմական նշմարներ, հետեւաբար չենք գիտեր թէ Հայ Եկեղեցին իր նախնական քայլերուն մէջ ինչպիսի սովորութիւններ ունեցած է, որոնք եղած են իր հայրապետները կամ եկեղեցական առաջնորդները, ինչ փոխադարձ յարաբերութիւն ունէին եկեղեցականներն ու ժողովուրդը: Այնպէս որ կարելի չէ կազմել մինչև Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ առաքելական յաջորդութեան շղթան:

2. ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐՈՒ ՅԱՋՈՐԳՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՅԱԿՆԵՐ.— Ստոյգ է սակայն թէ թագէտի և Բարթողիմէոսի, ինչպէս նաև միւս առաքեալներու կամ քարոզիչներու սխառ գործը՝ անոնց մահէն ետքը՝ իսպառ չխափանուեցաւ, այլ հետզհետէ աւելի յառաջ խմեց, աւելի ծաւալեցաւ: Այս բանին նպաստեցին անշուշտ ո՛չ միայն տեղացի գործիչներ, այլ և դուրսէն եկող նոր քարոզիչներ: Դիտենք հայ աւանդութիւնէն թէ թագէտս առաքեալը Արտաղէն հեռանալու ատեն՝ իրեն փոխանորդ կարգեց իր աշակերտը՝ Զաքարիա, Շաւարշան քաղաքին մէջ, իսկ անոր գործակից սուաւ Զեմնատոս: Յաջորդ դարերու դաւազանագիրներ կամ կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը պատմողներ Զեմնատոսը կը նկատեն Զաքարիայի յաջորդ:

Հայ յիշատակարան մը թագէտս և Բարթողիմէոս

առաքեալներու յաջորդութիւնը հետեւեալ կարգով առաջ կը բերէ: Իւրաքանչիւրին դէմ նշանակուած թուականները հաւանական կամ եւթադրական են:

Ա. Ր Տ Ա. Զ Ի Ա. Թ Ո Ռ.

1. Թարեոս	35—43
2. Զաքարիա	44—76
3. Զեմեւոս	76—81
4. Ատրեկրսեւ	82—95
5. Մոչեղ	96—126
6. Շահեւ	127—154
7. Շաւարշ	155—175
8. Ղեւոնդ	176—193
9. —	193—230
10. Մեհրաթան	230—260

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐԸ

1. Բարդողիմեոս	44—67
2. Կոռնի	68—90
3. Բաբեղաւ	90—120
4. —	120—150
5. Մխիթար	150—170
6. Զորիկոս	170—190

3. ԱՅՍ ՅՈՒՅԱԿԵՆԵՐՈՒՆ ԱՐԺԷՔԸ. — Այս յիշատակարանին արժէքը մեծ է անշուշտ Հայ Եկեղեցիի աւանդութեան տեսակէտով, բայց անհրաժեշտ է խոստովանել թէ ո՛չ միայն պակասաւոր ցուցակ մըն է ան, այլև կարելի չէ իր բոլոր մանրամասնութեան մէջ պատմական անհրաքելի աղագոյցներով հաստատել: Անոր մէջ յիշատակուած անուններէն ոմանք բոլորովին լանձանօթ

են հայ և օտար պատմութեան ու մատենագրութեան: Իրենց անունները միմիայն այս ցուցակներէն գիտենք, ուրիշ ո՛չ մէկ ծանօթութիւն ունինք անոնց կեանքի մասին: Այդպիսի անուններէն են Ատրեկրսեւ, Շահէն, Մխիթար, Զորիկոս և այլն:

4. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ՀԱՅՐԱՊԷՏ. — Այս ցանկին մէջ ամէնէն պատմական և ամէնէն ծանօթ անձնաւորութիւնն է Մեհրուժան: Եւսեբիոս Կեսարացի եկեղեցական պատմիչը կը վկայէ թէ Աղեքսանդրիոյ Դիոնիսիոս հայրապետը (248—265) «նոյնպէս և առ Հայս գրեաց թուղթ վասն ապաշխարութեան, որոց եպիսկոպոսն էր յայնժամ Մեհրուժան»⁽¹⁾:

Գ. Դարու այդ տարիներուն՝ մեծ խնդիր մը կար եկեղեցւոյ մէջ, թէ արդեօք պէ՛տք է ընդունիլ եկեղեցիներուն մէջ՝ զանոնք, որ երբեմն ուրացեր էին վախով և նորէն զղջալով կը դառնային: Ահա այս խնդրին վրայ է որ Դիոնիսիոս հայրապետը նամակ կը գրէ նաև Մեհրուժանին, որ եպիսկոպոս էր Հայոց: Այս յիշատակութիւնը կ'ապացուցանէ թէ Գ. դարուն Հայաստանի մէջ կար քրիստոնէական ծաղկեալ հասարակութիւն մը, որ ունէր իր հոգեւոր պետը: Ուրեմն Հայաստանի մէջ կար եպիսկոպոսական աթոռ: Անշուշտ Հայոց զլխաւոր եպիսկոպոսն էր Մեհրուժան, որ ծանօթ էր միւս եկեղեցիներու պետերուն. կային հարկաւ ուրիշ եպիսկոպոսներ կամ եկեղեցականներ, որոնք անձանօթ մնացած էին ուրիշներու և կամ յարաբերութեան մէջ չէին գտնուեր:

Մեհրուժանի այս յիշատակութիւնը տեղի տուած է սակայն մէկ քանի վիճաբանական դիտողութիւններու:

(1) Եւսեբիոս, Պատմ. եկեղ. 2., գլ. ԽԳ, էջ 517:

Խնդիր եղած է, թէ Մենրուժան Հայաստանի ո՞ր մասին եպիսկոպոս էր: Ոմանք ⁽¹⁾ կը կարծեն թէ ան եպիսկոպոս էր Փոքր Հայքի կամ Սեբաստիայի: Եւ սակայն Փոքր Հայքի եպիսկոպոսներու ցանկին մէջ չկայ այդպիսի անուն մը, որ բոլորովին հայեցի է: Գեղեցիկ հայագէտ գիտնականը հաստատելով այս պարագան և նկատելով որ Մենրուժան անունը Արծրունեաց տոհմին մէջ միայն գոյութիւն ունեցած կը յիշատակուի, Մենրուժան եպիսկոպոսը կը համարի Մեծ Հայքի եպիսկոպոս և Արծրունեաց տոհմի շառաւիղ ⁽²⁾:

Ամէն պարագայի տակ Մենրուժանը պէտք է նկատուի Հայոց գլխաւոր աթոռներէն մէկին հայրապետ. ուրովհետեւ դիտելի է որ, Դիոնիսիոս ուրիշներու զրածատեն իրրեւ հասցէ կ'ուղղէ սա կամ նա քաղաքի եպիսկոպոսին, մինչդեռ Մենրուժանին ո՛չ թէ իրրեւ քաղաքի եպիսկոպոսի կը գրէ, այլ աշխարհի, «Առ հայս» կամ «Առ աշխարհի» որ էին յԱրմենիա, որոց եպիսկոպոսն էր Մենրուժան»:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Դժբախտաբար կը պակսին դրաւոր հաստատուն յիշատակարաններ, որ կարենան լոյս սփռել առաջին մէկ երկու դարերու առաջնական յաջորդութեան և եկեղեցւոյ կազմակերպութեան վրայ:

2. Սակայն բացորոշ է որ առաջեաներու քարոզութիւնը անոնց մահէն ետքը չխափանուեցաւ: Ատոր ապացոյց պէտք է նկատուի:

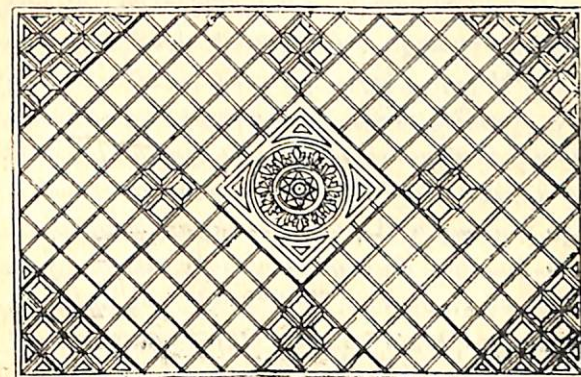
⁽¹⁾ Harnak, *Mission*, էջ 471, Բ. հատ. էջ 166, Lequien, *Orius Cristianus*, Ա. հատ. էջ 419, տիպ. 1740, Բարեկ:

⁽²⁾ H. Gelzer, *Die Anfänge der armenischen Kirche* էջ 171-172, Փաւստոս Բիւզանդ, Թրգմ. Հ. Յ. Թորոսեան, Վենետիկ, էջ 159-165:

տեւ հայ յիշատակարանի մը թուած անունները: Այդ ցանկը կը յիշէ Արտաղի աթոռին համար՝ 8-9 հայրապետներ, իսկ Բարթողիմէոսի իբրեւ յաջորդ՝ չորս հոգի:

3. Այս ցուցակին անունները ամէնքն ալ կարելի չէ պատմական հաստատուն փաստերով ապացուցանել: Անոնցմէ շատերը անձանօթ անուններ են, յիշատակուած միայն այդ ցանկին մէջ:

4. Սակայն այդ ցանկին մէջ կայ անուն մը, որ պատմական է և նշանաւոր, Մեհրուժան հայրապետն է ան: Եւսեբիոս կը վկայէ թէ Դիոնիսիոս Աղեքսանդրիոյ հայրապետը նամակ դրած է Մեհրուժանին, որ եպիսկոպոս էր Հայոց: Այս յիշատակութիւնը կ'ապացուցանէ թէ Գ. դարուն Հայաստանի մէջ կար քրիստոնեայ ծաղկեալ հասարակութիւն մը: Ոմանք (Lequien, Harnak) կարծած են թէ Մենրուժան փոքր Հայքի եպիսկոպոս էր և ոչ թէ Մեծ Հայոց: Ուրիշներ, շատ փաստացիօրէն կ'ապացուցանեն թէ Մենրուժան չկրնար փոքր Հայքի եպիսկոպոս եղած ըլլալ, այլ Մեծ Հայքի և Արծրունեաց շառաւիղ:

Առաստաղի բանդակներ՝ Վառայ մէջ

2. Գ Լ Ո Ւ Խ

ԱՌԱՋԻՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. ՈՍԿԵԱՆՆԵՅ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Հայաստանի մէջ, Բ. և Գ. դառնում են, քրիստոնէութեան հետքեր կան, որոնք կը հաստատեն թէ առաքեալներու քարոզութիւնը իր արդիւնքն ունեցած էր: Այդ հետքերը քրիստոնէական առաջին նահատակութիւնները, քրիստոնէաներու հանդէպ յարուցուած հալածանքներն են:

Հայաստանի մէջ նահատակուած մարտիրոսներուն առաջին խումբը կը նկատուին Ոսկեանք: Աւանդութեան համեմատ Ոսկեանք հռովմայեցի դեպագններ էին՝ հինգ հոգի, որոնք եկած էին Հայաստան՝ Հայոց Սանատրուկ թագաւորի մօտ: Հոն կը հանդիպին Թադէոս առաքեալին, և անոր քարոզութիւնը լսելով և հրաշքները տեսնելով, կը հաւատան ու կը մկրտուին: Ասոնք իրենց գլխաւորին անուանով, որ Սրիւսի կամ Սրիւսոս, այսինքն՝ Ոսկի կը կոչուէր, կ'անուանուին Ոսկեանք: Թադէոսի մահէն ետքը հալածանքի պատճառով կ'առանձնանան Այրարատի Ծաղկոտն գաւառի Ծաղկոյ կամ Ծաղկի լեռները: Երբեմն երբեմն քարոզութեան կ'եղնեն, կը մանեն Արտաշէս Բ.ի արքունիքը, և իրենց ետեւէն կը քաշեն խումբ մը պալատական Ալան իշխաններ, թուով 19 հոգի, որոնք Սաթենիկի ազգականներն էին և անոր այցելութեան եկած: Այս վերջինները իրենց առաջնորդ ունէին Բանայրաս անուն մէկը, որ մկրտուելէ ետք ստացաւ Սոքրիաս անունը, որով իրենք ալ կոչուեցան Սոքրիասներ: Արտաշէս Բ.ի տղաները հալածեցին Ոսկեանները և սպաննել տուին զանոնք:

2. ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՔ. — Սուքիասեանք մկրտուելէ ետքը թողուցին պալատը և քաշուեցան Զրարաշխ կամ Սեկաւեո կոչուած լեռները, ուր ճգնաւորական կեանք մը վարեցին շուրջ 44 տարի: Սակայն Արտաշէս Բ.ի որդիները սկսան զանոնք ալ նեղել իրենց առանձնութեան մէջ: Աղուանից երկրէն Բաղրան անուն իշխան մը եկաւ, որ հարց ու փորձ ընելով գտաւ զանոնք և Սուկաւէաի մէջ սպաննեց՝ սոսկալի չարչարանք տալէ ետքը: Նահատակուածները թուով 17 հոգի էին: Սուքիասեանք խոտածարակ էին և իրենց թաւամաղ կամ այծնիի հագած ըլլալուն համար կոչուեցան Քօշ:

3. ՔՆՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ. — Ոսկեանց և Սուքիասեանց պատմութիւնը բաւական լուրջ քննադատութեան տեղի տուած է: Ժամանակագրական անհամաձայնութիւններ, անուններու, յորջորջումներու օտարութիւններ, գծուարութիւններ կը յարուցանեն: Ոսկեանց կոչումը, ինչպէս տեսանք, հայ վկայաբանութիւնը կը կապէ Սրիւսի յունարէն՝ ոսկի բառին հետ: Բայց յայտնի է որ Բ. դարուն կային ճգնաւորներ, որոնք Ոսկո, այսինքն՝ խոտածարակ կը կոչուէին: Այս պատճառով ոմանք կը կարծեն թէ Ոսկեանց անունը աւելի Ոսկո բառին հետ կապ ունի քան Սրիւսի բառին հետ: Նոյնպէս կը կարծեն որ Ոսկեանք հայ էին կամ ասորի և ոչ թէ հռովմայեցի պապամաւորներ, և այդ զրոյցը յորինուած է թերեւս միմիայն այդ ճգնաւորներու դիրքը ժողովուրդի աչքին աւելի ևս բարձրացնելու համար: Սուքիասեանց մասին ալ զանազան կարծիքներ կան: Ոմանք կ'ընդունին թէ յոյներ էին անոնք և իրենց գլխաւորի Հիւսիքոսի կամ Սիւքիոսի անունով Սուքիասեանք կոչուած և ոչ թէ Ալաններու երկրէն եկած:

Այս բոլոր տարակարծութիւններն ու քննադատու-

թիւները պատճառ մը չեն սակայն որ չընդունինք թէ Հայաստանի մէջ առաջին մէկ երկու դարերուն եղած են քրիստոնեաներ, որոնք հալածուած ու նահատակուած են: Հաւանական կը թուի որ իրապէս Ոսկեանց կամ Սուքիասեանց նման մարտիրոսներ եղած են Ա., Բ. և Գ. դարերուն, բայց յետոյ ալլալուած է անոնց պատմութիւնը, խառնուելով օտար տարրերու հետ:

4. ՈՒՐԻՇ ՎԿԱՆՆԵՐ. — Լատին վկայաբանութիւնները կը յիշատակեն Արարատեան բիւր վկաներու նահատակութիւն մը (118 թուին), կատարուած Արարատ լեռան վրայ: Աղբիւրնս կայսրը արեւելք՝ ապստամբներու դէմ պատերազմի դացած ատեն, Հայաստանի մէջ 9000 քրիստոնեայ զինուորներու խումբ մը կը յաղթեն թշնամիին, բայց չեն ուղեր դառնալ Հստմայեցոց բանակը: Կայսրը շատ կը յորդորէ և չի յաջողիր զանոնք հաղթանակ իրենց կրօնէն. աւելի մեծ դաճող մը կը զրկէ անոնց վրայ, այս վերջիններէն 1000 հոգի ալ կը խառնուին հաւատացեալներուն, որոնց թիւը կը բարձրանայ բիւրի: Անոնք չեն փախաքիր կռուիլ ու պաշտպանել ինքզինքնին, փախաքելով նահատակուիլ, այնպէս ալ կ'ըլլան: Այս վկաները կը կոչուին Արարատեան վկաներ, որոնք մեծ յարգանք կը վայելին զրեթէ բոլոր արեւմտեան եկեղեցիներէն:

Գ. դարու մէջ կը յիշատակուի նաեւ Սալահունեայ տոհմէն Սուրէն իշխանի որդին, որ իր հօրը ձեռքով քրիստոնէական հաւատքի համար կը նահատակուի: Եղած են նաեւ ուրիշ նահատակութիւններ, զորս աւելորդ կը նկատենք մանրամասնել:

5. ՆԱԿԱՆԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ. — Այս բոլոր աւանդութիւնները և պատմական նշմարները կը հաստատեն թէ Հայաստանի մէջ տեւական կերպով գոյութիւն ունեցած

է քրիստոնէութիւնը, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն առաջ: Հայոց պատմութիւնը կը վկայէ արդէն թէ Վաղարշ և Սոսրով թագաւորները քրիստոնէութեան դէմ հալածանք հանած են. Տրդատ ալ 290 ին հալածանքի հրովարտակ հանեց: Այսպիսի քաղեր անհատկապի պիտի ըլլային եթէ Հայաստանի մէջ քրիստոնեաները տարածուած չըլլային: Մինչև Գ. դար քրիստոնէութիւնը եղաւ ժողովրդական կրօն, որուն հետեւողները ստիպուած էին թաքչիլ անապատները, քարայրներն ու ծերպերը: Անոնք ունէին անշուշտ իրենց երէցներն ու եպիսկոպոսները: Իրենց պաշտամունքի սովորութիւնները դեռ շատ տարբական բաներ էին, այնպէս ինչպէս եղած են բոլոր նախահալած առաքելական եկեղեցիներունը:

Ս. Գրիգորի ժամանակ, կը պատմուի թէ, ինչպէս պիտի տեսնենք, քրիստոնէութիւնը հասարակութեան լայն շրջանակին սեփականութիւնը դարձաւ: Անտարա-կոյս այնպիսի դործ մը մէկ երկու տարիներու և մէկ քարովիչի ու մէկ վկայի վաստակը չէր կրնար ըլլալ, այլ երկար դարերու և բազմաթիւ քարովիչներու քրտինքին ու արիւնին արգասիքը:

Մէկ խօսքով ուրեմն, պարտաւոր ենք ընդունիլ թէ Հայ Եկեղեցիին առաքելական քարոզութիւնն ու քրիստոնէական կեանքը շատ կանուխէն սկսած ու տեւած են մինչև Մեծն Տրդատ ու Ս. Գրիգոր:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Հայաստանի մէջ նահատակուած մարտիրոսներու առաջին խումբը կը նկատուին Ոսկեանք: Աւանդութեան համեմատ, Հռովմայեցի 5 դեսպաններ էին անոնք, որ հաւատացին Թադէոսի և Ֆեդեցան Ծաղիկոյ լեռները: Արտաշէս Բ.ի որդիներէն նահատակուեցան:

2. Սուքիասեանք Աւանքը էին և Ոսկեանց աշակերտներ: Ա-

նոնք քաշուեցան Սուկուէտ լեռները, խոտաճարակ էին՝ Նահա-
տակուեցան, թուով 17 հոգի, Ալան իշխանէ մը:

3. Ոսկեանց և Սուքիասեանց պատմութիւնը բաւական լուրջ
քննադատութեան տեղի տուած է: Կը կարծուի թէ Ոսկեանք և
Սուքիասեանք հայ էին, յոյն կամ ասորի և ոչ թէ Հռովմայեցի:
և Ալան, Քննադատութիւնը չի ժխտեր սակայն թէ Ոսկեանց կամ
Սուքիասեանց նման մարտիրոսներ եղած են Հայաստանի մէջ:
քրիստոնէութեան սուղին դարերուն: Անոնց աւանդութիւնը յե-
տոյ օտարոտի տարրերով շփոթուած կամ խառնակուած է:

4. Կը յիշուին նաև 118 թուին նահատակուած Արարսիան:
վկանիւր: Ադրիանոսի քրիստոնեայ զինուորներն են անոնք որ կա-
մովին կը նահատակուին իրենց հաւատքին համար: Անոնց թիւը
կը բարձրանայ 10,000ի: Կը յիշատակուի նոյնպէս Սալահուդինեաց
տոհմէն նահատակ մը:

5. Բոլոր այս աւանդութիւնները, ինչպէս նաև Վաղարշի,
Խոսրովի և Տրդատի հանած հալածանքները կ'ապացուցանեն թէ
քրիստոնէութիւնը լայնօրէն տարածուած էր Հայաստանի մէջ և
շարունակուած էր մինչև Ս. Գրիգոր ու Տրդատ:

Աղրամարի Եկեղեցիին բարձրաճակատը:

Բ. ՄԱՍ

ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ա. ԳԼՈՒԽ

Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ՏՐԴԱՏ

1. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԾՆՈՒՆԳԸ ԵՒ ՄԱՆԵՍԻՔԻՆ-
ՆԸ. — Ազգային պատմութեան մէջ ծանօթ է Սոսրովի
ապանութեան պարագան: Ըստ աւանդութեան Գրիգոր
Հուսաւորիչ պարթեական սերունդէ էր, Անակի որդին:
Անակ Արաաշիւրի թեպադութեամբ կուգայ Հայաստան
և դաւաճանութեամբ կ'ապանէ Սոսրովը, որ իր վերջին
վայրկեաններուն կը հրամայէ որք անցնել Անակի ընտա-
նիքը: Գրիգոր՝ հաղիւ միամեայ մանուկ, որովհետեւ ա-
ւանդութեան համեմատ Անակի Հայաստան եկած ասուն
Արաաղի մէջ Թադէոս առաքեալի դամբանին մօտ յղա-
ցած էր անոր մայրը և ծնած էր զայն Հայոց երկիրը:

կը փախցուի Կեսարիա՝ ստնտուին ու եւթաղ անուն անձի մը միջոցաւ։ Հոն կը մկրտեն զայն ու անունը կը դնեն Գրիգոր։

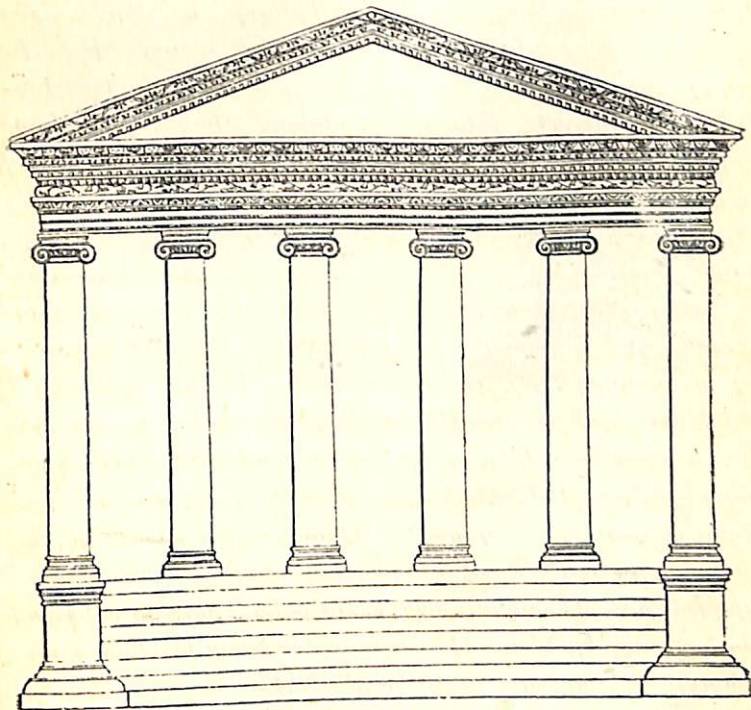
Կեսարիան չատ կանուխէն նշանաւոր էր իբրեւ քրիստոնէական կեդրոն, որ ունեցաւ իր հռչակաւոր անձնաւորութիւնները, եկեղեցական հայրերը և նահատակները։ Այդպիսի միջավայրի մը մէջ կ'ստանայ Գրիգոր յունական կրթութիւն ու քրիստոնէական ուսում։ Ապա կ'ամուսնանայ Մարիամ անուն աղջկայ մը հետ, ուրկէ կ'ունենայ երկու որդի՝ Վրթանէս և Արիստակէս։

2. ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ՏՐԳԱՏ.— Խոսքովի մահէն ետքը Հայաստան անկերպարան վիճակ մը կ'ստանայ։ Պարսիկները կը տիրեն անոր և իրենց գերիշխանութեան տակ կ'առնեն։ Տրդատ Խոսքովի փոքրիկ որդին կը փախցուի հռովմէական բանակը, ուր կը մեծնայ, կը դաստիարակուի հռովմէական կրթութեամբ։ Ապա հռովմէական բանակին շնորհիւ կը մանէ Հայաստան, կռիւներ կը մղէ Պարսից դէմ ու կ'իջնէ Հայոց (262—276)։ Սակայն նոյնը մնալով վերստին կ'ապաստանի հռովմէական երկիրը, ուր կը մնայ մինչև 287 թուականը, երբ վերջնականապէս կ'ստանայ իր հայրենի գահը։

Գրիգոր մտած էր արդէն Տրդատի բանակը իբրեւ զինուոր ու քարտուղար արքային։ Քանի մը պատճառներ ցոյց կը տրուին Գրիգորի այս արարքին համար՝ ոմանք, հետեւելով Խորենացիի (Բ. գլ. էջ 461), կը կարծեն թէ Գրիգոր ուզած է «զհայրենեացն հատուցանել պարտիս», այսինքն՝ իր հօրը՝ Անակի տիրապետութեան փոխարէն հատուցում մը ընել։ Ուրիշներ կը կարծեն թէ Գրիգոր հետեւեցաւ Տրդատի կամ մտաւ Հայաստան քարոզութեան եռանդէն մղուած։ Ամէն պարագայի առկա Գրիգոր Տրդատի կանուխէն ընկերացած էր՝

անոր առաջին անգամ Հայաստան մտնելէն ի վեր, հետեւաբար անոր հետ հեռացած էր նաև Հայաստանէն, վերստին դառնալու համար։

3. ԳՐԻԳՈՐԻ ԶՐԻԶԱՐԱՆՔԸ.— Տրդատ յաղթանակով մտած էր Հայաստան և դեռ մայրաքաղաք չհա-

Խոսքովիի սոյն կովանց կամ Տրդատայ բախ

Գառնի մէջ Ազատ գետին եկերքը, հիմնուած Մեծն Տրդատէն

ստած ուզած էր հանդէսներ ու տոն սարքել իր յաջողութեան համար։ Ամբողջ բանակը կը գտնուէր Երեկ աւանի մօտ։ Երէկ աւանը, որ Եկեղեցաց գաւառին մէջ

էր, այժմու Երզնկայի քովիկ, կը գտնուէր Հայոց յայտնի աստուածութիւն՝ Անահիտի մեհանը: Տրդատ հրաման կ'ընէ պաշտօն մատուցանել Հայոց մեծ զիցուհիին, ինչպէս միւս աստուածներու իրրեւ նշան երախտադիտութեան: Գրիգորի ալ կը յանձնարարէ ծաղկէ պսակ ու թաւ ոստեր նուիրել Անահիտի: Գրիգոր կը մերժէ կատարել անոր հրամանը: Տրդատ և իր աւագանին զինարրութի մէջ էին, հետեւարար թաղաւորը իր հրամանը կ'երկրորդէ, թերեւս զիմնալով իսկ որ Գրիգոր քրիստոնեայ էր: Նախ կ'աշխատի համոզիչ խօսքերով ողորդել, ապա բարկանալով կը հրամայէ ծանր պատիմներ տալ, խախտելու համար անոր կրօնական համոզումը, բայց անօգուտ:

Այդ միջոցներուն Տաճատ իշխանը, որ կետարիա ապրած էր, կ'ստուգէ Գրիգորի ինքնութիւնը և Տրդատի ալ կը հաղորդէ թէ ան տիրասպան Անակի զաւակն է նոյնիսկ: Այս յայտնութիւնը Տրդատը աւելի կը զայրացնէ և սլառճառ կ'ըլլայ որ ան աստկոյցնէ նաեւ չարչարանքները: Ամէնէն ետքը հրաման կ'ընէ մահապարտներու վիրապը նետել զայն: Վիրապը կը գտնուէր Արտաշատի բլուրին վրայ, ուր կանգնուած է իւր վիրապի վանքը: Տեսակ մը նկուղ բանտեր էին այդ վիրապի ներսը, ուր կը նետուէին մահապարտները և անսուալութեամբ ու չարչարանքով կը մեռնէին:

Գրիգոր մնաց այդ վիրապին մէջ ըստ աւանդութեան 13 տարի: Անվրաս ապրեցաւ ան շնորհիւ բարեպաշտ այրիի մը, որ կը հողար անոր ոգեպահիկը: Այդ բարերար կիներ անձանօթ մըն է. ոմանք կը կարծեն թէ քրիստոնեայ հաւատացեալ մըն էր, ուրիշներ բանտապահին կիներ կը նկատեն զայն, իսկ շատեր կը կարծեն թէ Տրդատի քրոջ խորովիւղուխտի հողածութեամբ

նշանակուած կին մըն էր ան: Հաւանաբար խորովիւղուխտ զաւանի կա՛մ քրիստոնեայ եղած էր և հաւա-

Խոր Վիրապի վանքը

ստացած Գրիգորի, և կա՛մ քրիստոնեաներու համակիր մըն էր եղած:

ՏՐԴԱՏԻ ՀԱՆՈՒՄԱՆՔԸ.—Ս. Գրիգորը իւր Վիրապ նետել տալէն ետքը, Տրդատ, հետեւելով հռոմէական կայսրերու օրինակին, հալածանքի հրովարտակ հանեց իր երկրին մէջ, և յանձնարարեց ժողովուրդին ջերմեւանդ ըլլալ դէպի իր հայրենի կրօնը, չբարկացնել ու չանպատուել իր սեփական բարերար աստուածները: Խիստ պատիմներ սրուցեց նաեւ անոնց որոնք իր այս յորդորներուն և հրամաններուն կ'անսաստեն ու կը հետեւին քրիստոնէական կրօնի նման նոր ու օտար հաւատքիմը:

Տրդատ այնուհետեւ շարունակեց իր երկիրն ընդարձակել ու խաղաղեցնել իր սահմանները:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ս. Գրիգոր Անակի որդին էր խոսրովի մահէն ետք կը փախցուի Կեսարիա. հոն կ'ստանայ յունական դաստիարակութիւն, կ'ամուսնանայ և կ'ունենայ երկու որդի, Վերամեն և Արիսակիս:

2. Տրդատ, խոսրովի որդին, հռոմէական օգնականութեամբ կը մտնէ Հայաստան, 262—276: Բայց նեղը մտաւ իր կ'ստիպուի վերջին ապստամբի հռոմէական բանակը: 287ին վերջնականապէս կը տիրանայ Հայրենի գահին: Ս. Գրիգոր շատ կանուխէն կը հետեւի Տրդատի, անոր առաջին անգամ Հայաստան մտած ատենէն իսկ: Գրիգոր կամ քարոզելու եռանդէն մղուած և կամ իր հօրը տիրասպանութիւնը փոխարինելու համար՝ կ'ընկերանայ Տրդատի:

3. Երբ երեզ աւանը կը գտնուէին, Տրդատ կը հրամայէ պաշտօն մատուցանել Անահիտ դիցուհիին, ինչպէս և միւս աստուածներուն: Գրիգոր կ'ընդդիմանայ, Տրդատ կը հրամայէ չարչարել զայն: Իսկ երբ կը յայտնուի թէ խոսրովը սպաննող Անակի որդին է, հրաման կ'ընէ Գրիգորը ձգել Արտաշատի ստորերկեայ բանտը: Կամ վերապը, որ սահմանուած էր մահապարտներու համար: Բայց Գրիգոր կնոջ մը բարեսրտութեամբ կրցաւ 13 տարի ապրիլ անյատուցեան մէջ: Հաւանաբար խոսրովի դուխտ գողտնապէս կ'օգնէր իրեն:

4. Տրդատ Գրիգորը բանտարկելէն ետքը մասնաւոր հրովարտակով հալածանք հանեց քրիստոնեաներուն դէմ և յանձնարարեց չթողուլ Հայրենի կրօնքը:

Բ. ԳԼՈՒԽ

ՀՈՒՓՍԻՄԵԱՆ ԿՈՅՍԵՐԸ

1. ՀՈՒՓՍԻՄԵԱՆՅ ԾԱԳՈՒՄԸ ԸՍՏ ԱՒԱՆ-ԳՈՒԹԵԱՆ. — Երբ Գրիգոր Լուսաորիչ իւր վերապին մէջ կը գտնուէր, գէպք մը պատահեցաւ, որ պատճառ պիտի ըլլար անոր ազատութեան:

Ս. Հովսիփի վանքը Էջմիածնի մօտ

Հիմնուած Ս. Գրիգոր Լուսաորիչէն և նորոգուած Կոմիտաս Կաթողիկոսէն (Է. Դար):

Աւանդութեան համեմատ Դիոկղետիանոս կայսրը կ'ուզէ կին առնել իրեն իր ատերութեան մէջ ամէնէն գեղեցիկ աղջիկը, ուստի կը հրամայէ նկարիչներ զրկել ամէն կողմ աչքառու գեղեցիկները նկարելու համար: Հռոմի մէջ Ս. Պօղոսի վանքը կը գտնուէին 300 կոյսեր:

որոնց առաջնորդն էր Գալիսեի և որոնց մէջ կար գեղեցիկ աղջիկ մը՝ Հռիփսիմէն՝ ազնուական ընտանիքէ։ Անոր պատկերն ալ կը տարուի կայսեր, որ կը նախընտրէ զայն։ Բայց Հռիփսիմէն չուզերով հեթանոս ինքնակալի մը կինն ըլլալ, ինքը և իր բնակիչները կը փախչին Հռոմէն։ Եօթնամասուն հոգիներ աւելի էին անոնք։ Գալիսեի առաջնորդութեամբ նախ կու գան Ալեքսանդրիա, անկէ երուսաղէմ, Եգիպտոս, և Կորդուայ լեռներու ճամբով՝ Վան, բաւական ժամանակ Վարազի վրայ մնալէն ետքը կ'անցնին Վաղարշապատ, ուր կը յայտնուին։

ԲՆՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂԱԽԻՒՆՆԵՐ. — Քննադատութիւնը չառ լուրջ դիտողութիւններ ունի նաեւ Հռիփսիմեանց այս պատմութեան մասին։ Այսօր գրեթէ ամէն ոք ընդունած է թէ անբնական, անիրական ու սխալ պատգաններ կան այդ պատմութեան մէջ։ Դիտելեալնորոշ Հռոմ չէր գտնուեր, Հռոմի մէջ 300 կոյսերով յայտնի վանք կամ կուսանոց անկարելի էր որ գտնուէր, Դիտելեալնորոշ պատկերի վրայ ամուսնական բնորութիւն ընելու պէտք չունէր անշուշտ, 70 կոյսերու բազմութիւն մը չէր կրնար ապահովութեամբ այդքան ընդարձակ ճամբորդութիւն մը կատարել, առանց յայտնուելու։

Այս բոլոր դժուարութիւններէն խուսափելու համար ոմանք կարծած են թէ Հռիփսիմէի ու Գալիսեի մէջ պէտք է տեսնել Դիտելեալնորոշ Վաղերիա աղջիկն ու Պրիսկա կինը, որոնք հալածուեցան քրիստոնէութիւնը յուրացած չլլալուն համար։

Ուրիշներ ենթադրած են թէ Հռիփսիմեանք կրնան ըլլալ այն խումբ մը կոյսերը որոնք Մծրինի վանքէն փախան։

Իսկ ամէնէն հաւանականը ոմանց այն կարծիքն է, որուն համեմատ Հոգւոց վանքի հայազգի կոյսերէն էին,

որոնք հալածանքի ատեն բռնուած, և իբրեւ նշանաւոր

Ս. Գալիսեի վանքը

Հիմնուած Դրիգոր Լուսաւորիչէն և նորոգուած
Եղր Կաթողիկոսէն (Է. Դար)

անձեր, մինչև թագաւորին ատուանը հանուած էին⁽¹⁾։
Յ. ՀՌԻՓՈՒՄԵԱՆ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ. — Երբ

(1) Մ. Օրմ. Ազգապատմ., 51, էջ 80, 81, Մ. Վ. Նարայեան, Պատմ. Հայ Եկեղեցւոյ (Ճեւագիր)։

Հռիփսիմէի գեղեցկութեան համբաւը կը հասնի Տրդատի ականջը, ան կը հրամայէ պատուով իրեն բերել, բայց կոյսերուն զիմադրութեան վրայ, կ'ստիպուին բռնի տանիլ: Տրդատ կ'աշխատի համոզել Հռիփսիմէն իրեն կին ընելու, սակայն կը մերժուի: Գայիանէն կը կանչուի, որ յորդորէ աղջիկը հարսնանալ. նա փոխանակ յորդորելու աւելի կը քաջալերէ անոր զիմադրութիւնը: Հռիփսիմէ մեծ ճիգով կը զիմադրէ դարձեալ ու խուսափելով Տրդատի ձեռքէն, կը փախչի արքունիքէն և կը դառնայ իր ընկերներուն մօտ: Կը հասնին դաշիճները և կ'սպաննեն Հռիփսիմէն ու անոնցմէ 32 հոգի: Մնացեալները կը փախչին ու կը ցրուին ամէն կողմ: Յաջորդ օրը Գայիանէն ալ երևաւ ընկերներով կը նահատակեն, որով մարտիրոսներուն թիւը կը բարձրանայ 37ի: Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը պատմական է բայրաճակապէս, թէևս պէտք է ըսել թէ ճիշտ չեն բոլոր մարտիրոսական պարագաները, իրենց մանրամասն կողմերով:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Աւանդութեան համեմատ Հռոմէն 70 կոյսեր եկան Հայաստան ապաստանելու: Ասոնց առաջնորդն էր Գայիանէ: Ասոնց մէջ էր Հռիփսիմէ: Դիոկղետիոսնոս կայսրը իմանալով Հռիփսիմէի գեղեցկութիւնը, կ'ուզէ իրեն կնութեան առնել: Կոյսերը կը փախչին, կ'երթան երուսաղէմ, Եգիպտոս, անկէ Հայաստան՝ վաճառելու:

2. Հռիփսիմեանց պատմութիւնը իր մանրամասնութիւններուն մէջ չարդարանար քննադատութեան առջև: Ասոր համար ոմանք կ'ուրանան զայն, ուրիշներ Դիոկղետիոսնոսի կնոջ և աղջկան պատմութենէն շինուած կը համարեն. եղած են անանկներ որ Միջագետքէն եկող կոյսեր նկատած են զանոնք. կան սակայն ուրիշներ ալ որ Հռիփսիմեանք հայ կը նկատեն՝ Հոգւոց վանքի կոյսերէն, հալածանքի ժամանակ բռնուած:

3. Տրդատ տեսնելով Հռիփսիմէի գեղեցկութիւնը՝ կ'ուզէ ամուսնանալ անոր հետ: Կոյսը կը մերժէ, կը կռուի հսկայ Տրդատի հետ, կը յաղթէ և իր ընկերներէն շատերուն հետ կը նահատակուի: Մարտիրոսները կ'ըլլան թիւով 37, մնացեալները կը ցրուին ասոցին անդին:

Հողի հայկական մամակալ

Գ. ԳԼՈՒԽ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՆԻԹԵԱՆ ԴԱՐՁՐ

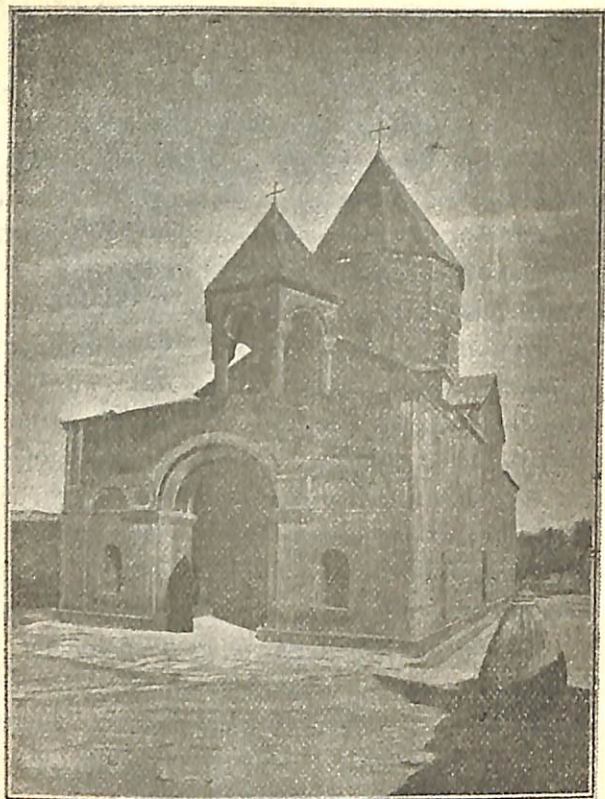
1. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԵՐԱԳՈՒՆ ԵՆՆԵՐԸ (Առաքյալներ պատմաբան) . — Կոյսերու նահատակութենէն ետք, ամբողջ վեց օր, Տրդատ խոր տխրութեան մէջ կը մնայ. «առ անձուկ սիրոյ գեղոյն Հոփախմեայ» (Ագաթ. Ի.) = Ապա հրաման կ'ընէ մեծ պատրաստութիւն տեսնել որսի երթալու համար: Հազիւ կառքը կը լարձրանայ և կ'ուզէ քաղաքէն դուրս ելնել, յանկարծ կ'այսահարի և կառքէն վար կը դուրի, կը մոլեգնի և խողակերպ կ'սկսի թափառիլ անտառները: Քաղաքացիներն ու պալատականներն ալ նոյնօրինակ կը զիւտհարին:

Տրդատի քայրը Խոսրովիդուխտ տեսիլ մը կը տեսնէ. լոյսի նման մարդ մը կը յայտնէ անոր թէ այդ հարուածէն կրնան բժշկուիլ միայն՝ Գրիգորը վիրապէն հանելով. Նա կրնայ սորվեցնել ցաւին դարմանը: Երբ կը լսեն, կը ծիծաղին. կը դարմանան թէ կարելի էր որ այնքան երկար տարիներ ողջ մնացած ըլլայ ան: Սակայն տեսիլը կը կրկնուի, կը հինգերորդուի: Այն ատեն Օտա Ամատունի իշխանը կը զրկուի Արտաշատ: Վիրապէն կը հանեն Գրիգորը, բոլորովին անձանաչելի: Սուրբ Վաղարշապատ հանելով կ'աղօթէ զիւտհարներուն վրայ, որոնք անմիջապէս կ'զգաստանան: Թագաւորը և նախարարները ներողութիւն կը խնդրեն Գրիգորէն, անոր տուած չարչարանքներուն համար:

Գրիգոր կը քաջալերէ և կը հարցնէ թէ ո՞ւր թողած են վկաներու մարմինները: Արքունիներու գիակները ցոյց կը տրուին. 9 օրէ ի վեր անթաղ մնացեր էին անոնք, բայց անվնաս ու անփուտ: Գրիգոր կը թաղէ զանոնք իրենց գտնուած տեղերը:

2. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԵՍԻՎԸ. — Գրիգոր ամբողջ 66 օր կը քարոզէ, հինգ օրուան պահք մըն ալ պահել կուտայ, Առաջաւորաց կամ Ս. Սարգիսի պահքը: Վաթսուռն և վեցերորդ օրը կը պատմէ անոնց տեսիլ մը, զոր ինքն ունեցեր էր: Կէս գիշերին, կ'ըսէ ան, երբ արթուն էի տակաւին, յանկարծ ահաւոր թնդիւն ու բոմբիւն լսեցի: Երկինքը բացուեցաւ. լուսեղէն մարդ մը իջաւ և իմ անունը տուաւ. զարհուրեցայ անոր տեսիլէն. Նա զիս քաջալերեց: Տեսայ որ երկինքէն լոյս կը հոսէր, լոյսին մէջէն երկթեւեւան, հրաթեւ լուսեղէն զինուորներ: Բարձր ու ահեղ մարդ մըն ալ կ'իջնէր, նա իր ձեռքն ունէր ոսկի մեծ ուն մը: Ան իջաւ մինչև քաղաքին մէջ, ծեծեց զեափնը: Սանդարամեաղ զգրդեցաւ և բոլոր երկիրը մէկ ակնթարթի մէջ հարթ հաւասար եղաւ: Տեսայ քաղաքին մէջ ապարանքին մօտ ոսկի խարխալ մը, որուն վրայ հրեղէն սիւն մը, անոր վրայ ամպէ խոյակ մը և ամէնուն վրայ լուսեղէն խաչ մը: Տեսայ նաև ուրիշ երեք խարխալներ, մէկը Ս. Գոյիանէի և իր բնկերներուն նահատակուած տեղը, միւսը Ս. Հոփախմէի և ընկերներուն վկայուած տեղին վրայ, իսկ միւսը հնձանին կամ Կոյսերու բնակած տեղը: Ամէնքն ալ առաջինին նման, թէև անկէ ցած: Չորս խաչերուն վրայէն կամարներ ձգուած էին, կամարներուն վրայ գմբեթ մը, գմբեթին վրայ Աստուծոյ աթոռը:

3. ՏԱՃԱՐՆԵՐՈՒ ՇԻՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Տեսիլը իր միւս մասերովն ալ պատմել և անոր մեկնութիւնը հայ եկեղեցիին պատշաճեցնելէ ետքը, Գրիգոր և նորազարձները կ'սկսին չինել վկայարանները: Մէկը կը չինեն քաղաքին հիւսիս-արեւելեան կողմը, ուր Ս. Հոփախմէն նահատակուած էր, միւսը անոր հարաւային

Շողակարի Տաճարը

Հիմնուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն և նորոգուած Նահապետ
կաթողիկոսէն (ժ. Դար)։ Շողակաթ անունն ստացած է Ս.
Գրեգորի տեսիլէն. Գրիգոր հնձանին՝ Շողակաթի տեղէն տե-
սած է լուսեղէն շողերուն կաթիլն ու Միածնին իջնելը։

Կողմը, Ս. Գայիսանէի սպաննուած տեղը, իսկ միւսը
հնձանին մօտ, այդիին մէջ։ Այդ վկայարաններուն մէջ
կ'ամբիաթին նստե սուրբերուն նշխարները։ Զորրորդ մեծ

սիւնին տեղ, ուր սանդարամետի մեհեանը կար, կը
նշանակեն եկեղեցիի տեղ, որմով կը պատեն և շինու-
թիւնը կը յետաձգեն։ Ս. Գրիգորի կանգնած առաջին
երեք վկայարաններէն մէկն այլ, այն որ հնձանին մօտ
էր շինուած, Շողակարի տաճարն է։

4. ՄԵՀԵԱՆՆԵՐՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՆԳՈՒՄԸ .—

Վկայարաններու կանգնումէն ետք կը խորհին քակել,
կործանել մեհեանները։ Վաղարշապատէն նախ կ'եր-
թան Արտաշատ քանդելու համար անահտական մեհ-
եանը։ Ճամբան նախ կը քանդեն կ'աւերեն Տիր չատտ-
ուածին մեհեանը, որ կը կոչուէր «Դիւան գրչի Որմզդի
ուսման ճարտարութեան մեհեան»։ Տիրը կամ Տիրը
գիտութեան ու արուեստի աստուածն էր արդէն։ Ինչ-
պէս Տիրի և Անահտական, նոյնպէս և միւս մեհեանները
քանդած ստեն Գրիգոր և իրենները դիմադրութեան
կը հանդիպին հեթանոս Հայերու կամ քուրմերու և
անոնց համախոհներուն կողմէ. բայց կռիւով կը յաղ-
թանակեն ու կը խորտակեն անոնց ոյժը։

Արարատեան նահանգի մեհեանները այսպէս կոր-
ծանելէ ետք, կը դիմեն Դարանաղեաց դաւառը, Թոր-
դան գիւղը, ուր կը դանուէր Բարշաւինա կամ Բար-
շիւնիս «սպիտակափառ» աստուածին մեհեանը, զոր
կը քանդեն ու անոր պատկերը կը խորտակեն, դանձը
կը զրաւեն ու աղքատներուն կը բաժնեն։ Ապա կ'անց-
նին Անի, Հայոց թագաւորներու հանգստարան-գերեզ-
մանոցը, հոն կը կործանեն Արաւմազդ աստուածահօր
մեհեանը։ Անկէ կ'անցնին Եկեղեաց դաւառը, Երէզ
աւանը, ուր կը հանդիպին զօրաւոր ընդդիմութեան.
յաղթելով Անահիտի պատկերը կը կործանեն։ Կ'անցնին
Գայլ գետէն, Թիլն աւանի մէջ կը քանդեն Արամազդի
դասեր Նանեակլան մեհեանը։ Մէկ կողմէ կը քարոզեն

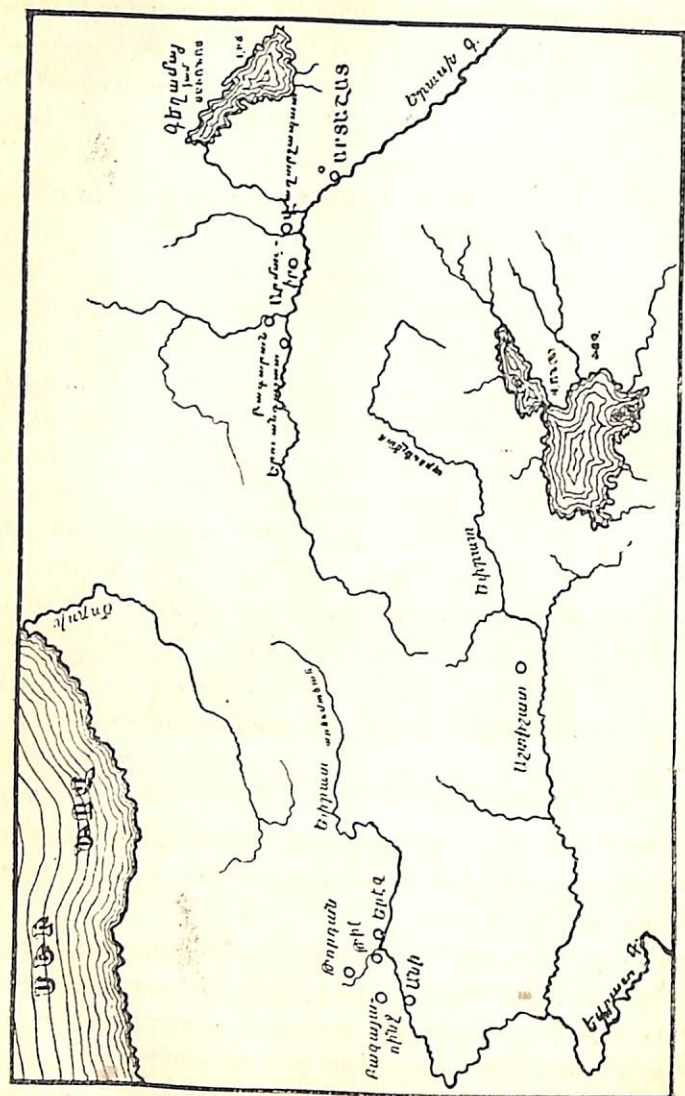
ու եկեղեցիներու հիմը կը դնեն: Կը պայքարին հեթա-
նոսական զիմադրութիւններու դէմ: Ապա կուգան
Բաղայաւինջ կամ Բաղառիջ գիւղը, ուր կը կործանեն

Ա.ճախիս Տիկից

Միմրական մեհեանը: Կը քանդեն նաեւ ուրիշ բազմա-
թիւ տաճարներ, որոնց անուաները չեն յիշուիր զըժ-
բախտաբար:

Ճ. ԴՆՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ. — Տրդատի խոզա-
կերպ այսահարիլն ու բուժուիլը Լայլն, աւանդական
պատմութեան առապելական հատուածներէն մէկը կը
նկատուի քննական պատմութեան մէջ: Ոմանք բացար-
ձակապէս չինծու կը նկատեն այս պատմութիւնը: Իսկ
շատեր, որոնց մէջ է՝ նշանաւոր գիտնականներ, կը

Հայաստանի ուրբ մեհեանները՝ ըստ Կարթիկի

կարծեն թէ Տրդատի հիւանդութիւնը կարելի է մեկնել կամ գայրախութիւն (lycanthropie) անուն հիւանդութիւն մը նկատելով զայն, և կամ սովորական մեղամաղձութիւն մը: Ինչ ալ ըլլայ, չի կայ մէկը որ հակառակի և ժխտէ Գրիգորի ու Տրդատի յարաբերութիւնը, որը եղած է մի քիչ հրաշալի կամ հետաքրքրական: Անտարակոյս այս բոլոր աւանդական պատմութեան մէջ վկայաբանական յաւելումներ կան, բայց հիմը կայ ու կը մնայ որպէս պատմական ու վաւերական: Եղած են ոմանք որ վերջին դարերու գործ նկատած են Գրիգորի տեսիլը: Բայց պէտք է ընդունիլ թէ չորս տաճարներու կամ վկայաբաններու հիմնադրութիւնը կը վերանայ մինչև Մ. Գրիգոր, ինչպէս չէ թէ ինչ պարագաներու տակ:

Ուշադրութեան արժանի է որ Գրիգոր և Տրդատ Հայաստանի հարաւային կողմերը մեհեաններ քանդած չեն, և կամ դժուարութեան հանդիպած չեն, այլ ամէնէն աւելի արեւմտեան սահմանները: Այս ապացոյց մըն է որ Հայաստանի հարաւային կողմերը քրիստոնէութիւնը աւելի լայնօրէն ծաւալած էր:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Տրդատ կ'ազդուի կոյսերու դէպքէն, կը դիւահարի՝ խողալեբալ Խոսրովիդուխտ երազներ կը տեսնէ, որով կը յայտնուի թէ Գրիգոր միայն կրնայ աղօթքով բժշկել թագաւորը: Ս. Գրիգոր վերապէն կը հանուի, որ Նախ անթաղ մնացած կոյսերու մարմինները կ'ամփոփէ:

2. Ս. Գրիգոր տեսիլ մը կը տեսնէ. կը տեսնէ երկնքի բացուելը և Միածնի իջնելը: Չորս սիւներ, խաչեր, կամարներ:

3. Չորս սիւներուն տեղ կը կանգնին վկայաբաններ, մին Ս. Գայիանէի, միւսը Ս. Հռիփսիմէի, իսկ միւսը Շողակաթի՝ հնձանին տեղը: Չորրորդ տեղը ցանկորմով կը պատեն:

4. Այնուհետև կը քանդուին մեհեանները, երբեմն կռիւով. Նախ Տիրի մեհեանը, յետոյ Արտաշատի՝ Անահտական, Թորգանի՝ Բարշիմնայի, Անիի՝ Որոմազդական, Երեզայի՝ Անահտական, Թիւնի՝ Նանէական, Բագառիջի՝ Միհրական և այլ մեհեանները:

5. Տրդատի խողակերպութիւնը ոմանք աւասպել կը նկատեն, իսկ շատեր գայլատուութիւն (lycanthropie): Եղած են այնպիսիներ որոնք Գրիգորի տեսիլը վերջին դարերու յերկրոնք նկատած են, բայց ճիշտ է որ Գայիանէի, Հռիփսիմէի և Լջմիածնի տաճարներու հիմնարկութիւնը մինչև Գրիգոր կը վերանայ:

Աղբամարի բարձրամագնակներէն

ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. ԶԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՄԷՋ,
(Աւանդական պատմութիւն). — Տրդատ, իր կնոջ՝ Աշխէնի և քրոջ՝ Սարգիսիւսի խորհրդով, հրաման կ'ընէ իր զինուորներուն և իշխաններուն, որ ժողովին Վաղարշապատի մէջ, ուր դարձած էին մեհաններու քանդումէն ետքը: Այդ ժողովին մէջ կ'առաջարկէ «հովիւ կացուցանել» իրենց՝ Գրիգորը, որպէս զի մկրտէ զիրենք ու հովուէ: Գրիգոր կը հրաժարի այդպիսի պատուէ մը: Սակայն նոյն իսկ տատուածային ազդեցութեամբ տեղի կուտայ: Այն տանն տանեալեց զաւտապետներու ընկերակցութեամբ Գրիգոր կը զրկուի Մաժաք (կեսարիա), քահանայապետ ձեռնադրուելու համար: Այդ տանները կեսարիոյ եպիսկոպոսապետն էր Ղեւոնդիոս, որ մեծ ուրախութեամբ կ'ընդունի Գրիգորը և բազմաթիւ եկեղեցականներու զօրօմակցութեամբ կը ձեռնադրէ Գրիգորը հովուապետ Հայոց, ու մեծ պատիւներով ճամբու կը դնէ: Գրիգոր կը խնդրէ և կ'ընդունի նաեւ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի և Սեբաստիոյ եպիսկոպոս Աթանազիոնէս վկայի և ուրիշ սուրբերու նշխարները: Երբ կը հասնին Սեբաստիա, մէկ քանի օր կը մնան: Գրիգոր հոն կը գտնէ բազմաթիւ «եղբայրներ», կրօնաւորներ, զորս կը հաւանեցնէ իրեն հետ երթալ նորադարձ Հայաստանի քարոզութեան համար և մեծ բազմութեամբ կը դառնայ:

2. ՏԱՐՈՆԻ ՄԵՀՅԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՆԳՈՒՄԸ. — Երբ Հայոց սահմանները կը հասնին, Գրիգոր կը լսէ թէ

Տարօնի մէջ Վանեկանեան մեհանը կանգուն մնացած է: «Մեհան մեծագոյնն է, ի սկիզբ և արծաթով», որ Վիշապաֆաղ Վահագնի ձօնուած, ութե-

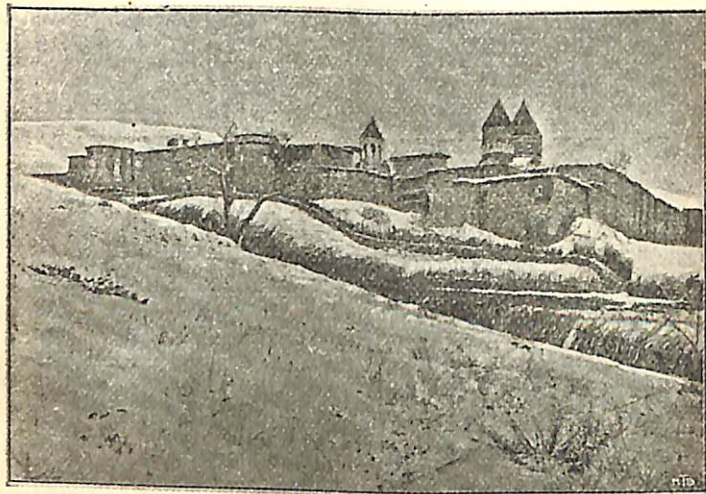

Ս. Կարապետի Եկեղեցին

Թուրքերուն կողմէ կոչուած՝ Չանլը Բիլիսի
(Չանգաղաւոր եկեղեցի)

լորդ պաշտամունքի վայր հռչակուած էր, Հայոց թագաւորներուն զօնելու տեղը՝ Արտաշատի մէջ: Երեք բազիններ կային հոն. Վահեղանեան մեհանը, երկրորդ՝ Ոսկեմայր, Ոսկեծին գիցուհիին Ոսկեհատ բազի-

նը, և երրորդ՝ Աստղիկի մեհեանը, Սենեակ վահագների կոչումով: Գրիգոր կը փախաքի այդ մեհեանները քանդել: Հոտ տեղի կ'ունենայ կրօնական կռիւ մը, մեծ ընդդիմութիւն ցոյց կուտան հին կրօնի հետևողները, որոնք ոչ միայն քուրմեր էին այլ և նախարարներ ու ժողովուրդ: Նորադարձները կը յաղթանակեն, մեհեանները կը քանդեն և Գրիգոր հիմը կը դնէ Ս. Կարապետի

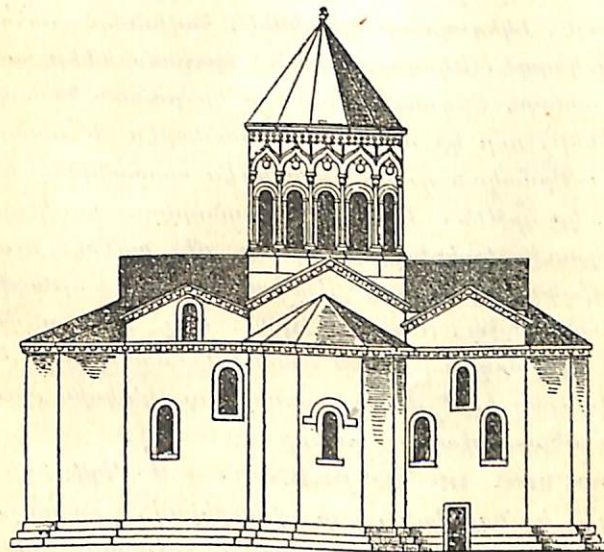
Ս. Կարապետի վանքը

(Լինչի «Արմենիա»էն)

և Առաքելոց եկեղեցիներուն, ուր կ'ամփոփէ Յովհաննէս Մկրտչի և Աթանաղինէսի նշխարներուն մէկ մասը:

Եկեղեցիներու հիմը դնելէ ետքը, Լուսաւորիչ կ'սկսի մկրտել նախ իրեն հետ Պետր 16 նախարարները, ապա ժողովուրդը, 20 օրուան մէջ կը մկրտէ «աւելի քան տասն և ինը բիւր մարդիկ» (190,000): Կը հրամայէ ամէն տարի տօն կատարել: Իր հետ բերած եկե-

ղեցականներէն կը թողու ու կը դիմէ զէպի Վաղարշապատ: Տրդատ լսելով Գրիգորի գալուստը՝ իրեններով ճամբայ կ'եկնէ Վաղարշապատէն ու կը հասնի Բագուան կամ Դիցաւան գիւղը, ուր կ'սպասէ Լուսաւորիչին:

Բագուանի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին

(Բնաշխարհիկ բաւարանէն)

Բագուանի մէջ կը հանդիպին իրարու. հոն՝ Եփրատի ափը կը մկրտուին Տրդատ, իրենները և ամբողջ ժողովուրդը, այդ, կին, մանուկ՝ ընդամենը «աւելի քան 400 բիւր» (4,000,000): Հոն վաճառու հաստուածի մեհեանին տեղ կը կանգնեն Ս. Յովհաննէս եկեղեցին, ուր կ'ամփոփուին Յովհ. Մկրտչի և Աթանաղինէսի մնացեալ նշխարները: Նուասարգի տօնին տեղ Յովհ. Մկրտչի տօնը կը սահմանեն:

3. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ. — Այնուհետև Տրդատ և Գրիգոր կը դառնան Վաղարշապատ, ուր էջմիածինի տաճարն ու վկայարաններու սեղանները վերջնապէս կը շինեն: Ապա կ'սկսի Գրիգոր նոր շրջանի մը. կը պատի բոլոր գաւառները, կը քարոզէ, կը միլտէ, և կեղեցիներ կը հիմնէ, հովիւներ՝ քահանաներ կը կարգէ: Եկեղեցիներուն պաշտօնականներ հասցընելու համար, Տրդատ և Գրիգոր կը բանան նաև վարժարաններ, ուր կը սորվեցնեն յոշնարէն և ասորերէն լեզուն: Քրմական դասի սերունդէն պատանիներ կ'առնեն ու կը կրթեն: Անոնցմէ տասներկու հոգիներ կը ձեռնադրուին եպիսկոպոս, որոնց մէջ ամէնէն նշանաւոր եպիսկոպոսը կ'ըլլայ Աղբիսնոս «այր ճշմարիտ և աստուածապաշտ» (Ագաթ. Ճիւս), զոր Գրիգոր վերապաշտ կը կարգէ արքունի դրան: Լուսաւորիչ կը հիմնէ նաև վանքեր կամ՝ մենաստաններ, ու կ'սկսին առանձնական կեանք վարել շատերը:

4. ՎԵՐԻՔ ԵՒ ԱՂՈՒԱՆՔ. — Ս. Գրիգորի ժամանակ, և նոյն իսկ անոր ջանքերով, քարոզչական ձեռնարկ կ'ըլլայ նաև Հայաստանի շրջակայ երկիրներուն մէջ: Հռիփսիմեան կոյսերէն մէկը՝ Նունի վախչելով հալածանքէն դաքսած էր Վրաստան, ուր քարոզած էր քրիստոնէութիւնը: Այնտեղի ըզեշխն ու Նունէ Գրիգորէ խնդրած էին հովիւ ձեռնադրել իրենց. Գրիգոր կատարած էր անոնց խնդրանքը: Վրաստանէն դատ Աղուանից երկիրն այ տեսաւ Գրիգորի հոգածութիւնը:

Նա իր Գրիգորիս անունով թուր, տակաւին մանկահասակ, եպիսկոպոս ձեռնադրեց և զրօնց Աղուանից երկիրը՝ քարոզութեան համար: Հիթանոս Աղուանիցը, կարծելով թէ Գրիգորիս իրենց զրկուած է Հայոց թագաւորին կողմէ՝ կրօնական պատրուակի տակ քաղա-

քական նպատակներ հետապնդելու համար, ձիու մը պոչին կը կապեն զայն ու Վասնիան դաշտին մէջ քաշկրտելով կ'սպաննեն: Անոր մարմինը թաղուած է Ամարասի վանքին մէջ:

Ս. Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Ըստ աւանդութեան Տրդատ կը դուժարէ ժողով մը, ուր կ'որոշեն Գրիգորը հովիւ ձեռնադրել տալ. Մեծ պատիւներով կը զրկեն Կեսարիոս, ուր Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսէն հովուապետ կը ձեռնադրուի: Հետ տունելով Ս. Յովհ. Մկրտչի և Աթանաքիոսի մասունքները, ինչպէս նաև բազմաթիւ կրօնաւորներ, կը դառնայ Հայաստան:

2. Լսելով որ Տարօնի մէջ կանգուն մեհեաններ կան, Գրիգոր կ'երթայ հոն, քանդել կուտայ Աշտիշատի նշանաւոր բազիլիկները, Վահագնի, Անահիտի և Աստղիկի: Բաւական լուրջ ընդդիմութեան մը կը հանդիպին: Անոնց տեղ կը հիմնէ Ս. Յովհաննու և Առաքելոց եկեղեցիները, հոն դեռեղելով իր բերած սուրբերու նշխարներէն մաս մը: Ապա կը մկրտէ շուրջ 200,000 հոգի: Տրդատ անոր առջեւ կ'ենէ Բագուանի մէջ, ուր կը մկրտուին շուրջ 4,000,000 հոգի: Բագուանի մէջ Վանատուրի մեհեանին տեղ կը կանգնեն Ս. Յովհաննու (Իւչ Գիւիսէ) եկեղեցին:

3. Կը դառնան Վաղարշապատ, էջմիածնի Կաթողիկէն կը կանգնեն: Գրիգոր կը սկսի շրջել, մկրտել, քարոզել: Կը ձեռնադրէ եպիսկոպոսներ, որոնց մէջ նշանաւոր է Աղբիսնոսը, կը հիմնեն դպրոցներ ու վանքեր:

4. Գրիգորի օրով Գրիստոնէութիւնը կը քարոզուի նաև Վրաստան ու Աղուանից երկիրը. առաջինն քարոզիչը կ'ըլլայ Նունի, Հռիփսիմեան կոյսերէն մէկը, իսկ երկրորդին՝ Գրիգորի թոռ մանուկն Գրիգորիս, որ Վասնեան դաշտին մէջ կը նահատակուի՝ ձիու մը պոչին կապուած:

Ե. ԳԼՈՒԽ

ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

1. ՄԱՔՍԻՄԻՆՈՍ ԴԱՅԱՆ ԵՒ ԻՐ ԿՈՒՐԷ. —

Գրիգոր և Տրդատ հազիւ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դարձուցած էին, երբ ստիպուեցան զէնք չարժեղ զայն պաշտարանելու համար՝ Մաքսիմինոս Դայայի դէմ: Գ. դարուն վերջերը հռովմէական պետութիւնը արդէն երկու մասի բաժնուած էր. Արեւմտեան պետութիւն, Արեւելեան պետութիւն: Մաքսիմիան (286) Արեւմտաքի վրայ կ'իշխէր, Դիոկղեափանոս (284) Արեւելքի վրայ: Երկու կայսրերը քիչ ետք (293) պէտք զգացին օգնականներու և իրենց օգնական կեսարներ ընտրեցին — Դիոկղեափանոսը՝ Գաղերիոս, իսկ Մաքսիմիանը՝ Կոստանդինոս Քլուրոս: Ի սկզբան թէև օգնականներ էին ասանք, բայց հետզհետէ դարձան անկախ և եղան կայսր: 305ին Մաքսիմիան և Դիոկղեափանոս կը հրաժարին: Ուստի Գաղերիոսը իրեն օգնական կեսար կ'առնէ Մաքսիմինոս Դայա. իսկ Քլուրոսը՝ Սեւերոս: Այս վերջիններն ալ շուտով (307ին) կայսր կ'ըլլան: Գաղերիոս կը մեռնի 311ին, անոր կը յաջորդէ Լիկինիոս: Այս կեսարներուն մէջէն Մաքսիմինոս Դայա, որ 307էն ետք ինքզինքը Օգոստոս հռչակելով գրեթէ անկախ էր Արեւելքի, մասնաւորապէս Եգիպտոսի և Ասորիքի մէջ, նշանաւոր եղաւ իբրեւ անդուլտ հարածիչ քրիստոնէականներուն: Ան ուզեց նաև իր հարածանքը մտցնել Հայաստանի մէջ, որ Հռովմայեաց զաշնակից ու բարեկամ երկիր մըն էր: Բայց Տրդատի առաջնորդութեամբ հայ քրիստոնէայ բանակը ուժգին հարուած մը կուտայ անոր ու «կը

կռիւ» զայն⁽¹⁾: Այս կռիւը տեղի կ'առննայ չուրջ 311ին: 2. ՏՐԴԱՏԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐԻ ՀՈՌՄ ԵՐԹԱՒԷ. — 311 թուին Հռովմէական կայսրերը չորս էին. Մաքսի-

Զուարթնոց եկեղեցիի աւերակները

Առապարի Ս. Գրիգոր կամ Զուարթնոց եկեղեցին, Էջմիածնէն կէս ժամու չափ հեռի, ուր ըստ աւանդութեան Տրդատ Գրիգորի ընդ առաջ ելաւ, կառուցուած Ներսէս Գ. Շնորհէն (Է. Դար), սլոմ աւերակ, ուր վերջին տարիներս պեղումներ եղան:

մինոս Դայա, Լիկինիոս, Մաքսենտիոս (բռնակալ) և Կոստանդին. սա կը յաղթէ Մաքսենտիոսին, որ կը մեռնի, տարի մը ետքը (313ին) Լիկինիոսէն կը յաղթուի ու

(1) Եւսեբիոս Կեսարացին այսպէս կը պատմէ այս դէպքը. «Յարեաւ ի վերայ նորա անօրէն իշխանի պատերազմն այն որ առ Հայսն եղեւ, արք որք ի սկզբանէ բարեկամք և օգնականք Հոռոմոց էին, նոքա քրիստոնեայք էին և զերկրպագութիւնն Աստուծոյ

անձնասպան կ'ըլլայ Մաքսիմիանոս Դայայ, որով կը մնան երկու կայսրեր: Կոստանդին Յ14ին առաջին անգամ կը յաղթէ Լիկինիոսի և կը զրուէ անոր գաւառներէն չափերը, իսկ վերջնականապէս կը յաղթէ ու կ'սպաննէ զայն Յ24ին, և կը գառնայ միապետ (Յ24-Յ37): Կոստանդին Մեծն կայսրը Յ13ին կը հանէ Միլանի հրովարտակը, որով քրիստոնէութիւնը կը ճանչցուի որպէս ազատ կրօն, քրիստոնեաներուն կը ցարձուին եկեղեցիներն ու յարքունիս գրաւուած ինչքերը: Տրդատ լսելով Կոստանդիանոսի դարձը, ըստ աւանդութեան իր հետն առնելով Գրիգորը և ուրիշներ, զնաց Հռոմ թէ խնդակցութեան և թէ բարեկամական դաշինքը նորոգելու համար, նկատելով որ Մաքսիմիանոս Դայայի դիմադրած էր: Այս ուղեւորութեան վրայ Դաշակեց Թուրք անունով կրօնական դաշինք մըն ալ հնարուած է, իբրեւ թէ Ս. Գրիգորի և Հռոմի Սեղրեսարոս Պապին միջև կնքուած: Սակայն Դաշակեց Թուրքը ժ.Բ. կամ ժ.Գ. դարերուն հնարուած բան մըն է, լատինամուկ կղերի մը կողմէ պատրաստուած: Նոյն իսկ ոմանք զժուար կը հաւատան թէ Տրդատ Հռոմ գացած ըլլայ Յ24էն առաջ,

փութապէս անդաւթեամբ կատարէին: Իսկ սոյն այս ատելի Աստուծոյ կամէր ներդէ զնոսա զի զոհեցնեալ կռոց և դիւաց թշնամեաց, և փոխանակ բարեկամաց ի մարտ պատերազմի յարոյց զնոսա ընդդէմ իւր: Եւ յանկարծակի այս ամենայն ի միում ժամանակի խաղային գային, և ժպրհուլիւն իշխանին և ամբարտաւանութիւն նորուն որ ընդդէմ Աստուծոյ էր՝ յանդիմանեալ կշտամբեցին . . . Արդ նա հանդերձ զօրօք իւրովք ի պատերազմի անդ որ ընդ Հայոցն էր, կռփեալ լինէր: (Պատմ. եկեղ. Թ. գլ. Ե. էջ 688-689: Այս մասին շահեկան գիրքեր են նաև մեր աղբիւրներու ցանկէն դուրս, Քաղաքական վիտարեոյրիւններ ընդմէջ Հայաստանի և Հոռմայ, Դոկտ. Հ. Յ. Աստուրեան, 1912 Վենետիկ, էջ 264-267, *Peuple Armenien*, Kévork Aslan, 1909, Բարիդ, էջ 183-187):

որովհետեւ Արեւելքը Լիկինիոսի իշխանութեան տակ էր Յ13 թուականին. Լիկինիոս նոյն իսկ Միլանի հրովարտակէն ետքը կը շարունակէր քրիստոնեաներու հալածուիլ արեւելքի մէջ: Հետեւաբար եթէ Տրդատ դաշինք հաստատէր, Լիկինիոսի հետ պէտք էր ընել. ինչ որ հաւանական չէ: Այս պատճառներով Տրդատի և Կոստանդիանոսի դաշինքը ոմանք թէև ստոյգ կը նկատեն, բայց Լիկինիոսի մահէն (Յ24) ետքը կը դնեն, երբ Ս. Գրիգոր չէր կրնար գացած ըլլալ միասին, քանի որ շատերու կարծիքով Յ25ին արդէն մեռած պիտի ըլլար ան:

Յ. Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՍԵՆԱՆՈՐԱՆԱՆ ԿԵԱՆՔԸ. — Աւանդութեան համեմատ Ս. Գրիգոր իր վերջին տարիները կ'սկսի վարիկ ճգնաւորական կեանք մը: Նա կ'առանձնանայ քարայրներու մէջ, ինքզինքը տալով հայեցողական կեանքի և ազօթքի: Տրդատի շատ հաճոյ չի թուիր Գրիգորի այս մենաւորական կեանքը, նա կը փափաքի իր մօտ պահել զայն: Ս. Գրիգոր թէև ժամանակ ժամանակ կ'իջնէր իր առանձնոցէն և կը հովուէր իր հօտը, բայց կրկին կը քաշուէր իր մենանոցը: Տրդատ, իմանալով որ Գրիգոր երկու որդիներ ունի—Արիստաքէան ու Վրթանէսը—, որոնք կ'ապրին Կապպադոքովիայի մէջ, կը զրկէ մանաւոր հրաւիրակներ, ուրոնք հազիւ կը յաջողին Արիստակէսը համոզել: Արիստակէս Ս. Գրիգորի կրտսեր որդին էր, որ ինքզինքը տուած էր կուսակրօն վանական—ճգնաւորական կեանքի: Իսկ Վրթանէս ամուսնացած էր և ունէր երկու որդի. Գրիգորիս և Յուսիկ: Տրդատի հրաւիրակները իրենց հետ կը բերեն Ս. Գրիգորի զաւակները. ուստի Տրդատ փնտռելով Լուսաւորիչը, կը գտնէ Մանայարֆ կոչուած անապատին մէջ, և կը խնդրէ որ իրեն փոխանորդ կարգէ իր զաւակներէն մէկը: Ս. Գրիգոր եպիսկոպոս կը

ձեռնադրէ Արիստակէսը և իրեն տեղ հովիւ կը կարգէ : Քիչ ժամանակ ետքը Տրդատ եւս կը հետեւի Գրիգորի և անձնատուր կ'ըլլայ մենաւորական կեանքի :

4. ՆԻԿԻՈՅ ԺՈՂՈՎԸ ՆԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՄԱՀԸ. — Նոյնպէս ըստ աւանդութեան Ս. Գրիգորի վերջին տարիներուն կը հանդիպի Արիստեան վէճը և Նիկիոյ ժողովը (325), ուր կը հրաւիրուին նաև Տրդատն ու Գրիգոր : Անոնք չկրնալով անձամբ մասնակցիլ, Արիստակէսը կը զրկեն մասնաւոր յանձնարարական թուղթերով եւ հրահանգներով : Արիստակէս կը մասնակցի ժողովին, որուն 318 հայրապետներէն մին կ'ըլլայ. և անոր ստորագրութիւնը կ'երեւի ժողովին մասնակցող եպիսկոպոսներու ցանկին մէջ : Ժողովէն ետք Հայաստան կը վերադառնայ ան, իր հետ տանելով Հաւատոյ հանգանակը, և քանի մը եկեղեցական կանոններ : Հանգանակին վրայ Ս. Գրիգոր կ'աւելցնէ «Իսկ մեք փառաւորեսցուք»ը, և անկէ ետք վերստին կ'առանձնանայ, ու անձանօթ վիճակի մը մէջ կը վախճանի : Մէկ երկու հովիւներ տեսնելով անոր մարմինը, և չճանչնալով, որպէս հասարակ միայնակեացի մը դիակը, կը թաղեն. քանի մը տարի ետքը անոր մարմինը կը գտնուի և կը տարուի Դարանաղեաց Թորդան աւանը :

Ս. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Ս.

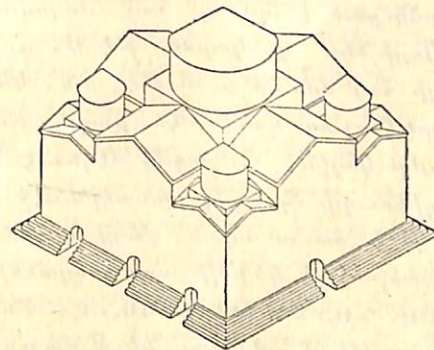
1. Տրդատ հազիւ քրիստոնեայ դարձած, կը ստիպուի պաշտպանել քրիստոնէութիւնը Մաքսիմիոս Դայա Օգոստոսին դէմ, որ Արեւելքի կայսր էր և հալածանք հանած էր քրիստոնեաներուն դէմ, փոխադրութիւն կ'ընէր նաև Հայոց մէջ :

2. Մեծն Կոստանդիանոս 313ին Միլանոս հրովարտակով քրիստոնէից ազատութիւն կուտայ : Տրդատ և Գրիգոր, ըստ աւանդութեան, լսելով Կոստանդիանոսի այս արարքը Հռոմ կ'երթան ու ոչ միայն քաղաքական, այլև կրօնական դաշինք մը կը կնքեն իրենց

և Կոստանդիանոսի ու Սեղբեստրոս պապին միջև : Ոմանք այս աւանդութիւնը բացարձակապէս շինծու և վերջին դարերու գործ կը նկատեն : Ճշմարիտ կ'երեւի որ Ս. Գրիգոր չի կրնար Հռոմ գացած ըլլալ :

3. Դարձեալ ըստ աւանդութեան, Ս Գրիգոր ինքզինքը մենաւորական կեանքի կը նուիրէ : Տրդատ իմանալով Գրիգորի երկու որդիներուն տեղը, բերել կուտայ զանոնք : Արիստակէսը կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս, հովուապետ :

4. Գրիգորի վերջին տարիներուն տեղի կ'ունենայ Նիկիոյ ժողովը (325), որուն կը մասնակցի Արիստակէս : Ան իր հետ կը բերէ Հաւատոյ հանգանակը, կանոններ ևն. Ս. Գրիգոր «Իսկ մեք փառաւորեսցուք»ը կ'աւելցնէ անոր վրայ : Գրիգոր դարձեալ կ'առանձնանայ և անյայտութեան մէջ կը մեռնի, հովիւներ կը գտնեն ու կը թաղեն, ապա կը բերուի Թորդան :

Քչմիածնի ճանապարհի սկզբնական տեսքը
Կիւսիս-արեւմուտէն

2. Գ Լ ՈՒ Խ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔՆՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—Ս. Գրիգորի ազգութեան նկատմամբ եղած են բազմաթիւ կարծիքներ և նմանազան թեզեր։ Քննադատներէն ոմանք կ'ընդունին թէ Գրիգոր Կապպադովկիացի յոյն մըն էր Գրիգոր և Անակ (Գրիգորի հայրը) անունները յունական էին նկատեն անոնք։ Կ'ընդունին թէ Գրիգոր Կապպադովկիա ծնած, կրթութիւնը քրիստոնէայ մըն է, որ եկած է Հայաստան քրիստոնէութիւնը քարոզելու համար և հալածանքի ու չարչարանքի հանդիպած է, ապա քրիստոնէայ դարձուցած է ամբողջ հայ ժողովուրդը և արքունիքը։ Ուրիշներ կը կարծեն թէ Ս. Գրիգոր Կապպադովկիացի հայ մըն էր և ոչ թէ յոյն։ Կեսարիոյ չորս ջակայքը արդէն շատ կանուխէն բազմաթիւ յունահոգեւորական Հայեր կային, անոնցմէ մէկն է Գրիգոր, որ թերեւ կը զինուորի Տրդատի բանակին մէջ։ Այս և նման կարծիքներ թէ և հաւանական, բայց պատմական վաւերական փաստերով չէ կարելի ապացուցանել։

2. ՀԱՅՈՑ ԳԱՐԶԻ ԹՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐ.—Քննադատներու մէջ վիճարանութեան անսպառ նիւթ մը դարձած է նաեւ Հայոց դարձի բուն թուականը. ոմանք 280—285 կ'ընդունին, ուրիշներ՝ 297—298, 287—300, 301ին, 305ին և այլն։ Քննական պատմութիւնը ցոյց կուտայ թէ Տրդատի հայրը՝ Խոսրով Ա. մեռած է 250ին. անկէ մինչեւ 297 թուականը Տրդատ ստիպուեցաւ ապաստանիլ հռոմէական բանակը, մէկ երկու անգամ մտաւ Հայաստան՝ հռոմէական լքեցողներու օգնութեամբ, կրկին ստիպուե-

ցաւ հեռանալ, մինչև որ 297ին վերջնականապէս հաստատուեցաւ իր հայրերու գահին վրայ։ Պարսից Ներսէս թագաւորին կրած ջախջախիչ պարտութիւնը հարաւային Հայաստանի մէջ՝ պատճառ եղեր էր որ կնքուի այն խաղաղութեան դաշինքը, որ փառաւանդեալ խաղաղութիւն անունով կը ճանցուի պատմութեան մէջ։ Ուրեմն Ս. Գրիգորի և Տրդատի պարագաները, Անահիտ դիցուհիին զոհելու առիթով տրուած հրամանն ու չարչարանքը պէտք է դնել 297 թուականին կամ անկէ քիչ ետք։ Միւս կողմէն մենք գիտենք թէ Տրդատ կուռեցաւ Մաքսիմիոս Դայայի դէմ 311 թուականին, պաշտպանելու համար քրիստոնէութիւնը, ուրեմն մինչև այդ թուականը արդէն Հայերը քրիստոնէայ եղած էին։ Հետեւաբար դարձի տարիներ կ'ըլլան 297—311։ Ս. Գրիգոր Կեսարիա երթալով կը ձեռնադրուի Դեոնիւրիոս հայրապետին. արդ, Դեոնիւրիոս առաջին տեղամ կը յիշատակուի 314ին և վերջին անգամ 315ին. ան չէր կարող 304 տարիէն առաջ իր պաշտօնին վրայ ըլլալ, ուրեմն Ս. Գրիգորի ձեռնադրութիւնն ալ չէր կրնար այդ թուականէն առաջ ըլլալ։ Ասկէ զատ 301, 302 և 303 թուականներուն Դիոկղետիանոս հալածանք հանած էր քրիստոնէաներու դէմ, մանաւանդ արեւելքի մէջ, ուրեմն Ս. Գրիգոր չէր կրնար այդ թուականներուն Կեսարիա գացած ըլլալ։ Դարձեալ գիտենք թէ Գրիգոր Կեսարիայէն դարձին իրեն հետ առած էր Աքանագիւնե վկային նշխարները։ Կ'արժէ գիտնալ թէ ո՞վ էր այս վկան։ Ոմանք կը կարծեն թէ Սեբաստիոյ Փիլաքթովիա քաղաքին քորեպիսկոպոսն էր ան, որ նահատակուեցաւ 303 թուականին Դիոկղետիանոսի հանած հալածանքի միջոցին։ Ուրիշներ, որոնք Ս. Գրիգորի Կեսարիա երթալը 302էն առաջ կը դնեն, տեսնելով որ Սեբաստացի

Աթանազինէսի նահատակութեան թուականը չի յարմարիր իրենց ընդունած թուականին, Աթանազինէսը կը նոյնացնեն Պոնտոսի մէջ նահատակուած երգիչ Աքենոզինի մը հետ: Սակայն չեն կրնար ապացուցանել: Այս բոլոր փաստերը կ'ապացուցանեն թէ Ս. Գրիգոր Կեսարիա գացած է 304—305 թուականներուն, երբ տեղի ունեցած է Հայոց վերջնական դարձը: Արդէն Սոգրանե պատմիչը կը գրէ թէ Հայերը քրիստոնեայ եղած էին Կոստանդիանոսէն ինչ առաջ, ինչ որ կը համապատասխանէ վերոյիշեալ կարծիքին:

3. ՏՐԴԱՏԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԻԹԻԱՆՆԵՐՈՒՆ ԵՎ ԴՆԻՍԻՆԵ-ԼՈՒՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ. — Երբ ուշադրութեամբ հետեւինք Հայաստանի մէջ Քրիստոնէութեան դարձի պատմութեան, մենք կը տեսնենք բազմաթիւ պատճառներ, որոնք թելադրեցին Տրդատը նոր կրօնը ընդունելու: Այդ պատճառներուն գլխաւորները միայն թուենք:

Ա) Տրդատ քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դարձուց կամ ստիպուեցաւ դարձնել նախ՝ անոր համար, որ քրիստոնէութիւնը, թէեւ գաղանի, արդէն բաւական տարածուած էր ամբողջ Հայաստանի մէջ, մանաւանդ հարաւային գաւառներուն մէջ: Քրիստոնեայ քարոզիչներ առաջին օրէն եկած աւետարանած էին, և շուտով մեծ ծաւալ ստացած էր նոր կրօնի հաւատացեալներուն թիւը: Ասոր ապացոյց չատ կան. որ արդէն նախորդ գլուխներուն մէջ գրեթէ մանրամասն կերպով ներկայացուած են:

Բ) Քրիստոնէութիւնը մտած էր նաեւ պալատէն ներս. նոյն իսկ Տրդատի քոյրը՝ Խոսրովիդուխտ և հաւանաբար կինը եթէ ընդունած իսկ չէին նոր կրօնը, զէթ համակիրներ էին անոր և անոր քարոզիչներուն:

Գ) Հռիփսիմեան կոյսերու, Ս. Գրիգորի հալա-

ծանքները աւելի եւս սկսան տարածել նոր կրօնի դաւանանքը: Հալածուած տարածում սկսաւ բերել: Տրդատ անգամ, լաւ կրթուած ու զարգացած մէկը, ազատամիտ՝ Հռովմէական ազնուական դասուն մէջ ապրած, ազդուեցաւ անշուշտ Հռիփսիմէի նման գեղանի կոյսի մը անսասան հաւատքէն:

Դ) Տրդատ մեծցած ըլլալով հռովմէական երկիրնեւրու մէջ, որքան ծանօթ էր անոնց հալածանքի քաղաքականութեան ու դրութեան, նոյնքան ծանօթ էր նաեւ այն բանին որ քրիստոնէութիւնը յոյժ տարածուած կրօն մըն էր Արեւմուտքի մէջ, ուր չատ անգամներ ազատամիտ կայսրեր կամ իշխաններ թոյլատու աչքով դիտած ու նոյն իսկ երբեմն քաջալերած էին զանոնք:

Ե) Քրիստոնէութիւնը պետական կրօն դարձնել ու՛ղեց Տրդատ մանաւանդ քաղաքական նկատումներով: Նախարարական դրութիւնը տեսակ մը անիշխանութիւն էր. կեդրոնի գահը մեծ արժէք մը չուէր: Ամէն նախարար իր կալուածներուն մէջ անկախ էր ու ինքնիշխան տէր: Մի միայն կապուած էին անոնք զինուորական օժանդակութեամբ ու կարգ մը ընդհանուր խնդիրներու մասնակցութեամբ: Պէտք էր կեդրոնացնել զանոնք: Արդ, կրօնը կեդրոնացման միջոց պիտի ըլլար Տրդատի ձեռքը, կապելու համար բոլոր նախարարութիւնները Արշակունեաց Թագաւորական տունին հետ:

4. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ. — Անշուշտ աւանդական պատմութիւնը ունի կարգ մը անճշտութիւններ, որոնք թէեւ պատմութեան ընթացքին չեն փնասեր, բայց կ'արժէ որ նկատի առնուին: Ս. Գրիգորի վերջին օրերու կեանքն ու մահը քննական պատմութեան համար անծանօթ կը մնայ: Հաւանաբար Գրիգոր ինքզինքը տուաւ ճգնաւորական կեանքի, բայց

անյայտ վիճակի մէջ մնոնիլը քիչ մը անհաւական կը թուի: Աւանդական պատմութիւնը կ'ըսէ թէ Գրիգորի որդիները եկած չէին Հայաստան և յանկարծ օր մը Տրդատ իմացաւ ու բերել տուաւ. աս ալ ճիշդ չի թուիր: Անոնք շատ կանուխէն իրենց հօրը օգնական օժանդակները եղած էին անշուշտ: Նոյնպէս Արիստակէսի համար կ'ըսուի թէ Հաւատոյ հանգաւանքը բերաւ. մեր Հաւատաւի բուն Նիկիոյ ժողովին մէջ խմբագրուածը չէ, այլ սարկիսերու գործ, ուրեմն Արիստակէս չէր կրօնար բերած ըլլալ: Դարձեալ «Իսկ մենք փառաւորեսցուք», որ կը վերագրուի Ս. Գրիգորի, ուրիշ եկեղեցիներու մէջ ալ տարածուած աղօթքի բանաձև մըն էր, զոր հաւանաբար Ս. Գրիգոր ինքն ալ կը գործածէր:

Ա. Ս. Փ Ո Փ Ո Ւ Ս

1. Ս. Գրիգորի ազգութեան մասին բազմաթիւ կարծիքներ կ'ուն. ոմանք կ'ընդունին թէ կապադոկիացի յուն քարոզիչ մըն էր ան, ուրիշներ կը կարծեն թէ նոյն գաւառներէն յունահայատակ Հայ մըն էր ևն. Այս կարծիքները բնդհանրապէս ընդունուած չեն:

2 Հայոց դարձի թուականը շատեր շատ կերպ կը ներկայացնեն: Սակայն կարելի է այս մասին սա ապացոյցները համբել.

Ա) Տրդատ վերջականապէս Հայաստան մտաւ 247ին:

Բ) Ան ստիպուեցաւ քրիստոնէութիւնը պաշտպանել Մաքսիմիոս Դալայի դէմ 311ին:

Գ) Ղեւոնդիոս եպիսկոպոսը 304էն առաջ չի կրնար իր պաշտօնին վրայ եղած ըլլալ:

Դ) Աթանազիոս, որուն նշխարները կը բերէ Գրիգոր 303ին նահատակուած է:

Ուրեմն Ս. Գրիգոր կեսարիա գացած է 304—305ին, երբ տեղի ունեցած է Հայոց վերջնական դարձը:

3. Տրդատ Քրիստոնէութիւնը պետական կրօն ըրաւ, որովհետեւ.

Ա) Քրիստոնէութիւնը տարածուած էր Հայաստանի մէջ:

Բ) Քրիստոնէութիւնը մտած էր նաեւ պալատէն ներս:

Գ) Հռիփսիմեան կոյսերու և Գրիգորի հալածումը ազդած էին Տրդատի վրայ:

Դ) Տրդատ գիտէր որ հռովմէական երկիրներուն մէջ ալ քրիստոնեաներ շատ կան և երբեմն պատուուած են:

Ե) Կրօնը կեդրոնացեալ միջոց մըն էր, անպատասխանատու նշխարները Արշակունեաց տոհմին կապելու համար:

4. Ս. Գրիգորի մասին եղած աւանդական պատմութիւնը իբրեւ մէջ ունի քանի մը մանր անձնութիւններ:

Հայկական խաչքար մը

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԵՒ ՎՐԹԱՆԷՍ

1. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍԻ ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ԳՈՐԾԵՐԸ — (Աւանդական պատմութիւն). — Արիստակէս Գրիգոր Լուսաւորիչի կրտսեր որդին էր, ինչպէս գիտենք: Երիտասարդ վիճակին մէջ կը հետեւի ճգնաւորական կեանքի: Տըրդատի պատուիրակները մեծ դժուարութեամբ կեսարիայէն կը տանին զայն Հայաստան, ուր Գրիգորէն կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս, Գրիգորի մահէն ետքը Հայոց կաթողիկոս կ'ըլլայ սն: Անոր գործերու մասին մեծ բան մը չի պատմուիր: Բայց յայտնի է թէ շարունակեց իր հօրը սկսած առաքելական գործը: Իրեն առաջին տաքիններուն աջակից ունէր Տրդատը, որ թէև ձերբակալու քայց իր ջանքը չէր խնայեր նորահաստատ քրիստոնէութիւնը ամրացնելու համար Հայոց մէջ: Արիստակէսի համար Ագաթանգեղոս կը գրէ. «առաւել եւս քան զհայրն վերագոյն երեւեցուցանէր զիւր վարդապետութիւնն» (Ագաթ. Հա. ՃԻԴ. էջ 642): Այս բացատրութիւնը փոքր գովեստ մը չէ անշուշտ:

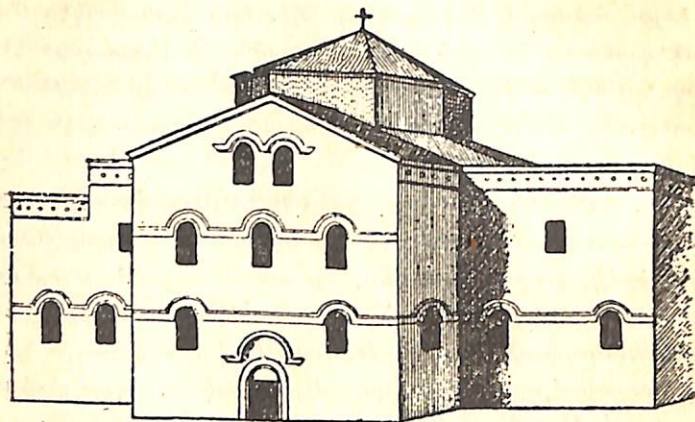
2. ՏՐԴԱՏԻ ԵՒ ԱՐԻՍՏԱԿԷՍԻ ՄԱՀԸ. — Գիտենք արդէն թէ Տրդատ իր կեանքի վերջին տարիներուն հետեւեցաւ Գրիգորի մենաւորական կեանքին: Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ սն իր մահը գտաւ դաւաճան նախաքարներու թունաւորումով: Նախարարներէն ոմանք, որոնք չէին կրնար հանդուրժել Տրդատի աշխարհաչէն ձեռնարկներուն, թելադրուած Շապուհ Պարսից թագաւորէն, թունաւորեցին Հայոց հռչակաւոր թագաւորը: Արքեպիսկոպոս Ծովագ իշխանը, որ նոր կրօնի մեծագոյն թշնամիներէն էր և հակառակորդ Տրդատի ու Ս. Գրի-

գորի ընտանիքներուն, կշտամբուած ըլլալով Արիստակէսէն, ինք կը պահէ ու յարմար առիթի մը կ'սպասէ վրէժը լուծելու համար: Իրաւցնէ օր մը, երբ Արիստակէս Ծովագ գաւառը կը գտնուէր, կ'սպաննուի Արքեպիսկոպոսէն: Անոր աշակերտները մարմինը կ'առնեն ու կը տանին Թիշաւանը, որ Ս. Գրիգորի ընտանիքին կալուածներէն մէկն էր՝ Տրդատէն նուիրուած:

3. ՎՐԹԱՆԷՍ ԵՒ ԳԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆՈՐ ԵՒ ԱՆՔԻՆ. — Իր եղբօրը կը յաջորդէ Գրիգորի երէց որդին Վրթանէս, որ ամուսնացած էր որունէր երկուորեակ՝ երկու մանչ զաւակներ. Գրիգորիս և Յուսիկ: Տրդատի որդին, Խոսրով Բ. Կոսակ, հազիւ գահ բարձրացիր էր, երբ մեռաւ Արիստակէս, զոր փոխանորդեց Վրթանէս: Ան իր կրթութիւնը ընդունած էր, եղբօրը նման, Կեսարիոյ մէջ: Որոշ ըստած չէ թէ երբ և որո՞ւ միջոցաւ քահանայ կամ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր ան: Հաւանական է որ Գրիգորի ատեն ուսնկէ ձեռնադրուած էր: Վրթանէս կը շարունակէ իր հօրն ու եղբօրը գործը և կը դառնայ ճշմարիտ առաքեալ: Սակայն իր եղբօր և Տրդատի դէմ դաւաճանող նախարարները, որոնք դեռ ամուր կապուած էին հեթանոսական հայրենի կրօնին ու բարքերուն, հաշտ աչքով չեն դիտեր Վրթանէսի գործերը:

Աւանդութեան համեմատ Վրթանէս՝ ըստ սովորութեան կ'երթայ Աշտիշատ (=Տարօնի մէջ՝ այժմ Տեքի գիւղ), ուր ամէն տարի մեծ, աշխարհախումբ տօն կը կատարուէր. քրիստոնէութեան ժամանակ Ս. Գրիգորի ձեռքով այդ տօնը փոխուել էր Ս. Կարապետ տօնին: Երբ Վրթանէս կը պատարագէր եկեղեցիին մէջ, 2000ի չափ լուսակաւաններ ու քուրմեր կուգան կը պաշարէն տաճարը և կ'ուզեն հայրապետ սպաննել: Անոնք

Թելադրուած էին նախարարներէն և Թադաւորին (Խոս-
քով Կոտակի) կնոջմէն, «Մեծ Հայոց Տիկինէն»: Բայց

Բագուանի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցին

«Բնաշխարհիկ Բառարանէն»

(Էջ 76ի պատկերը ԼՂԻԹԻՆԻ տաճարին հին ձեւի պատկերն է)

Վրթանէս հրաշքով կ'ազատի: Յարձակողները «անբա-
ւոնելի» ձեռքէ մը կը կապուին ու իրենց կեցած տե-
ղերնին անշարժ կը մնան: Հայրապետը դուրս կ'եյնէ և
ազօթքով կը բռնէ զանոնք ու կը մկրտէ: Այսպէս ա-
զատուելով կ'անցնի Եկեղեցաց Թիւ աւանը:

4. ՎՐԹԱՆԷՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ ՆՈՒ ՄԱՀԸ. — Այդ
միջոցներուն Հայաստանի ներքին կեանքը շատ տխուր
է: Ամէն նախարար կը կռուի միւսին հետ: Այդ ներքին
երկպառակութիւններուն մէջ կ'աշխատի Վրթանէս խա-
ղազարարի դեր կատարել: Այդ կռիւներէն մէկը կը
մզնն Մանաւազեան և Որդունեան տոհմերը, զիրար կը
կոտորեն «առանց իրաւանց» (Բուզանդ. Գիրք Գ. Գլ.
Գ. Էջ 9) Խոսքով ու Վրթանէս իզուր կը միջամտեն:

Աղբիւննու եպիսկոպոսը երբև միջնորդ կը դրկեն: Խոս-
քով կ'ստիպուի Արտաւազի որդին՝ Վաչէն դրկել անոնց
վրայ. Վաչէ կ'անճիտէ անոնց տոհմերը: Մանաւազեան
կալուածը՝ Մանազկերտ իր բոլոր չրջականերով կը տրուի
Աղբիւննու եպիսկոպոսին, իսկ Որդունեաց երկիրը՝ Բա-
սէնի եպիսկոպոսին:

Դարձեալ Վրթանէսի և Խոսքովի ժամանակ, Պար-
սից Թադաւորին զրդուամով ու կարգադրութեամբ, տե-
ղի կ'ունենան մէկ երկու ճակատամարտներ: Երոնց մէ-
կին մէջ կը նահատակուին Վաչէ և իրենները: Վրթա-
նէս մխիթարելու համար անոնց մնացորդներն ու ժողո-
վուրդը, և կապելու համար եկեղեցիին, հրաման կ'ընէ
որ պատարագի միջոցին յիշուի անոնց անունները և
տարին անգամ մը, իրրեւ ազգային մարտիրոսներու
տօն, անոնց սօնախմբութիւնը կատարուի: Այսպէս Վրթ-
թանէս միշտ իր դերը կ'ունենայ ազգային քաղաքական
կեանքին մէջ, Խոսքովի ու Տիրանի ժամանակ:

Կ'աւանդուի նաև թէ Վրթանէս համակազմութեամբ
հաղորդակցած է Երուսաղէմի Մակար Հայրապետին
հետ, ուրկէ ընդունած է 9 զլուխ կանոններ եկեղեցիի
բարոյական ու ծիսական բարեկարգութիւններու մասին:
Մակար զգուշացուցած է նաև Վրթանէսի Բագրեւանդի
ու Բաւենի Տուրղիոս եպիսկոպոսէն, որ Արիանոսներուն
կողմն էր անցեր:

Կ'աւանդուի նոյնպէս թէ Վրթանէսի օրով զըս-
տուած են Ս. Գրիգորի նշխարները, որոնք մաս մը ամ-
փոփուած են Թորղան, մաս մըն ալ ցրուած կամ բաշ-
խուած են ասդին անդին:

Չննք գիտեր թէ երբ և ինչպէս մեռած է Վրթա-
նէս: Մեր պատմիչները միայն կը յիշեն անոր թաղման
տեղը որ էր Թորղան, Դարանաղեաց մէջ, Ս. Գրիգորի
քերականին մօտ:

Դիտենք արդէն թէ Ս. Գրիգորի օրով իսկ Վրթա-
նէսի երէց որդին Գրիգորիս առաքելութեան ղրկուած

Սեւանի Ս. Կարապետ եկեղեցին

«Ազգագրական Հանդէս»-էն

էր Աղուանից երկիրը: Անոր մարտիրոսական մահը ոմանք
կը զննեն Վրթանէսի ժամանակ (338/8):

5. Քրիստոսեան ակնաւորի. — Տրդատի թուաւորումը,
Արիստակէսի սպանութիւնը, Վրթանէսի դէմ գործուած
դաւաղութիւնը եայլն, որոնք պատմական են բացար-
ձակապէս, ցոյց կուտան թէ Հայաստանի մէջ քրիստո-

նէութիւնը որքան դժուարութեամբ մուտք գործած է:
Տրդատի և Ս. Գրիգորի ժամանակ բոլոր Հայաստանը
մէկէն և ամբողջապէս քրիստոնեայ չեղան: Տրդատի
այժն ու կորովը պահ մը սանձեց անիշխանական նախա-
րարները, և սակայն Մեծն Կոստանդիանոսի և Պարսից
Ներսէն թագաւորին միջև կնքուած 40 ամեայ խաղա-
ղութիւնը (297—337) դեռ չվերջացած, Պարսից Շապուհ
թագաւորը ամէն թելադրութեան ու ոտնձգութիւն կ'ը-
նէր Հայաստանի մէջ, գրգռելով նախարարները Արշա-
կունի ընտանիքին, Տրդատի ու Սոսրովի դէմ: Մինչև
որ 338ին, արշաւեց Յունաց երկիրը և սկսաւ յայտնա-
պէս ձեռք երկնցնել նաև Հայաստանի վրայ:

Քննական պատմութեան տուիքներուն համաձայն,
Սորենացիի տուած կաթողիկոսական ժամանակագրու-
թիւնը ճիշդ չէ: Թէև բացարձակ ու որոշ կարելի չէ ը-
սել թէ օրինակ՝ Ս. Գրիգոր, Արիստակէս և Վրթանէս
որ տարիներուն և որ ամիսներուն վախճանած են,
բայց գէթ մերձաւոր թուականներ կարելի է ցուցնել:
Այսպէս զոնէ որոշ է որ Ս. Գրիգոր 325 թուականին
արդէն մեռած պէտք է ըլլայ: Փ. Բուզանդի համեմատ
Վրթանէս կը յաջորդէ Արիստակէսի՝ Սոսրովի գահակա-
լութենէն զրկելէ անմիջապէս ետքը, ուրեմն 332 թուա-
կանին: Ոմանք կը կարծեն թէ Վրթանէս Տիրանի առա-
ջին տարին իսկ, մինչև անգամ անկէ առաջ, մեռած է:

Ոմանք կը կարծեն թէ Վրթանէսի դէմ դաւաղ-
ութեան մասնակից «Մեծ Տիկիրը» պէտք է եղած ըլ-
լայ, ո՛չ թէ Սոսրով թագաւորի կինը կամ թագուհին,
այլ կինը Աղձնեաց զաւառի Բակուր Բղէչխին, «որ հա-
բաւային դաւառներուն մէջ իբր թագաւոր իշխելու յա-
ւակնութիւնն ունէր» (Օրմ. Ազգապատմ., 92, էջ 131):
Սակայն Փ. Բուզանդի խօսքերը կը թուի թէ կ'ակնար-

Վեն Խոսրովի տիկինը, որ հայրապետէն յանդիմանուած էր իր անպարկեշտ վարմունքին համար: Գալով դաւադրութիւնը անյաջող անցնելու պարագային, ոմանք կը կարծեն թէ Վրթանէսի պերճախօսութիւնը և անոր ընկերացող ու ժին երկիւղը եղան պատճառ, որ յարձակողները չի կրցան հասնիլ իրենց նպատակին. նոյն իսկ գործիք եղող անդիտակից ժողովուրդն ալ դաշձի եկաւ:

Մակար հայրապետի հետ Վրթանէսի ունեցած թրդթակցութիւնը վաւերական չի համարուիլ ոմանց կողմէ: Անշուշտ այս ժխտումը ո՛չ մէկ կերպով կը վնասէ Ս. հայրապետին բարեկարգական գործունէութեան, որը անժխտելի է:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ըստ աւանդութեան Արիստակէս կը յաջորդէ Գրիգորի. Տրդատի հրաւերով կեսարիայէն կը բերուի Անոր գործերու մասին մեծ բան մը չենք գիտեր. բայց մեր պատմիչները կը վկայեն թէ մեծ գործ կատարած է ան, իր հօրը առաքելական քարոզութիւնը շարունակելով:

2. Տրդատ կը թունաւորուի նախարարներէն, որոնք թելադրուած Պարսից Շապուհ թագաւորէն, ինքզինքնին կուտան փառախնդրական ներքին պայքարներու: Ս. Արիստակէս ալ կ'սպաննուի Ծոփաց Արքեղայոս իշխանէն և կը թաղուի թիլ աւանը, որ իր հայրենական կալուածն էր:

3. Արիստակէսի կը յաջորդէ իր երէց եղբայրը Վրթանէս: Չգիտցուի թէ ե՞րբ և որո՞ւ կողմէ ձեռնադրուեցաւ: Հաւանական է թուի՝ Ս. Գրիգորէն: Վրթանէսի դէմ ալ դաւադրութիւն մը կը տարժեն նախարարներն ու թագաւորին տիկինը՝ քուրմերուն հետ: Բայց չեն յաջողիր սպաննել զայն:

4. Վրթանէս քաղաքական կեանքի մէջ ալ կը կատարէ փարեւոր դեր մը: Մանաւազեանք և Որդունեանք կը կըռուին ու կ'անձխտուին: Իրենց երկիրները կը տրուին Աղբիւնոս և Թաւենի եպիսկոպոսներուն՝ իբրեւ ժառանգ: Վրթանէս տօն կը սահմանէ Վաչէի և իրեններուն համար: Կ'աւանդուի նաև թէ երու-

սաղէմի Մակար եպիսկոպոսէն գիր ու 9 գլուխ կանոն ընդունած է:

5. Տրդատի թուաւորումը, Արիստակէսի սպաննուիլը, Վրթանէսի դէմ գործուած դաւադրութիւնը, նախարարներու ներքին վէճերը պատմական են և ճշմարիտ: Առաջին հայրապետներու ժամանակագրութիւնը թէև Խորենացիի տուած թիւերուն համեմատ կարելի չէ ընդունիլ, բայց որոշ չափով կարելի է կազմել: Մակարի և Վրթանէսի թղթակցութիւնը թէև վաւերական չէ, բայց յայտնի է թէ Վրթանէս եկեղեցական մեծ բարեկարգիչ մը եղած է Հայ Եկեղեցւոյ մէջ:

Աղամ Լեւո

(Աղթամարի եկեղեցին բարձրաքանդակներէն)

Ս. ՅԱԿՈԲ ՄԾԲՆԱՅԻ

1. Ս. ՅԱԿՈԲ ԵՒ Ս. ԳՐԻԳՈՐ (Աւանդական պատմութիւն)։ — Վրթանէսի և Խոսրովի ժամանակ նշանաւոր կը հանդիսանայ Ս. Յակոբ Մծքնացի հայրապետը։ Ազգային աւանդութեան մը համեմատ Յակոբ Անակի քրոջ՝ Խոսրովուհիի զաւակն է, որ Անակի սպանութեան ժամանակ Ս. Գրիգորի նման կը փախցուի ու կը տարուի Պարսկաստան, յետոյ կ'ապրի ու կը մնայ Մծքին ու կը կոչուի Մծքնացի։ Ս. Յակոբ խոտամբեր կեանք մը կը վարէ, մեծ համբաւ կը հանէ իր սրբութիւնով ու աստուածային գիտութեամբ։ Ս. Գրիգոր, կամ ըստ ոմանց Ս. Արիստակէս, նամակ մը կը գրէ անոր և կը խնդրէ որ կրօնական չինիչ նիւթերու վրայ ճառեր գրէ ան։ Ս. Յակոբ կ'ընդունի այդ առաջարկը և կը գրէ գիրք մը, որ կը կոչուի Զգոն։

2. Ս. ՅԱԿՈԲ ԵՒ ՄԱՆԱՃԻՐՆ ԹՇՏՈՒՆԻ։ — Մանաճիրն Ռշտունեաց նախարարը Հայաստանի հարաւային կողմերը ասպատակելով կը յարձակի նաև Մծքինի վրայ. ամբողջ երկիրը կ'արշտօկէ ու բազմաթիւ գերիներ կը հաւաքէ, որոնց մէջ կային նաև Ս. Յակոբի ու թ սարկաւազները։ Ս. հայրապետը կուգայ Մանաճիրնի մօտ և կը խնդրէ որ անմեղ գերիները ազատ արձակէ։ Մանաճիրն կարեւորութիւն չի տար Ս. Յակոբի, ըսելով՝ թէ թագաւորին հրամանը պիտի կատարէ։ Այն ատեն Մծքնացի կը դիմէ Խոսրովի և Վրթանէսի։ Կաթողիկոսն ու թագաւորը հրաման կ'ընեն գերիները արձակել. բայց իզուր։ Մանաճիրն բարկանալով Տ սարկաւազները ծովը թափել կուտայ։ Հայրապետը տեսնելով

իշխանին արարքը կը փշկի. կուլայ դառնապէս և հեռանալով կը թոթափէ ոտքի փոշին, կը բարձրանայ Ընձախաւս անուն սարը, ուրկէ կ'անիծէ Ռշտունեաց զաւառը։ Աստուծոյ արգարութիւնը չուտով կը հասնի Ռշտունեաց զաւառը, որ առաջ բարերիւր էր, կը դառ-

Ս. Յակոբայ վանքը՝ Ընձախաւս լեւան վրայ

նայ անապատ, անպտուղ. Մանաճիրն սոսկալի հիւանդութիւնով որդնալից կը մեռնի. ուրկէ ետքը անոր կիճն ալ 7 որդիներով կը մեռնի։ Անոնց մահէն ետքը, Մանաճիրնի քոյրը և ուրիշներ ուխտ կ'ընեն, Ս. Յակոբի գերեզմանին վրայ կ'երթան, անոր ճկոյթ մատին

ասկորը կ'առնեն կը բերեն Հայաստան: Ճկոյթը երբ կը հասնի Ընձաքեարս լեռը առաջ չերթար. հոն կը շինեն հուշակաւոր Ս. Յակորայ վանքը: Այնուհետեւ երկիրը կ'սկսի վերստին պողարերի:

3. Ս. ՅԱԿՈՐ ՄԾԲԵԱՅԻ ԼՐԱՇԱԳՈՐԾՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐԸ.— Աւանդութիւնը բազմաթիւ դրուագներ կը պատմէ Ս. Յակոր Մծբնացիի կեանքէն: Ամէնէն կարեւորը Նոյի տապանը գտնելու համար Արարատ կամ Սարարատ լեռը երեկու պատմութիւնն է: Աւանդու-
թեան համեմատ Մծբնացի հայրապետը մէկ քանի ըն-
կերներով կը բարձրանայ Արարատ լեռը, Նոյի տապանը
գտնելու յոյսով: Լեռան կողին վրայ Ս. Յակոր կ'աղօթէ
և երկիրպագած տեղը աղբիւր մը կը բղխի: Երբ կատա-
րին մօտ յոգնած վիճակի մէջ կը քնանայ, հրեշտակ մը
կուգայ և կուտայ տապանին մէկ կողորը ու կը յանձ-
նարարէ ետ դառնալ, որովհետեւ Տէրը այդպէս պատ-
ուիրած էր: Մեծ փառքով կ'իջնէ լեռնէն: Այդ փայտին
կտորը մինչև այժմ պահուած է Էջմիածնի վանքին մէջ:
Մինչև հիմակ կայ նաև վանք մը Ս. Յակորայ անուան
նուիրուած Մասիսի կողին վրայ, Ակոռիի մօտ (տեւ
պատ. էջ 72 այս հատորին):

Կ'աւանդուի նաև թէ Ս. Յակոր մանակցած է
Նիկիոյ Ա. տիեզերական ժողովին, ուր ներկայ էր նաև
Ս. Արիստակէս: Երբ ժողովի կը նստին Կոստանդիանոս
կայսրը հրեշտակ մը տեսնելով հայրապետին մօտ՝ անոր
իրեւ պահապան, կ'երկրպագէ սուրբին և շատերէն վեր
կը բազմեցնէ:

Նոյնպէս կ'աւանդուի թէ մեռեալ մանուկի մը յա-
րութիւն առնել տուած է ան: Ան մինչև այսօր կը
նկատուի համաճարակ հիւանդութիւններու դէմ պաշտ-
պան սուրբ: Կը պատմուի դարձեալ թէ Վանայ ծովին

մօտ Արտամէտ գիւղացի յաթ լուացող աղջիկները, Ս.
Յակորի անցած ատեն ծածկուած չըլլանուն համար,
անիծուած են անկէ և մազերնին ճերմկած է: Այդ է
պատճառը որ կ'ըսուի մինչև այսօր Արտամէտցի աղջիկ-
ներէն շատերը իրենց մազերուն մէջ ճերմակ փունջեր
ունին:

4. ՅԱԿՈՐ ՄԾԲԵԱՅԻ ՔԱՐՈՉԻՉ ՀԱՅՈՅ (ՔՅՅա-
կան ակնաւի).— Յակոր Մծբնացիի մասին քննական
պատմութիւնը բոլորովին տարբեր բաներ կ'ըսէ, և կը
տարբերի աւանդականէն: Ամէնէն առաջ հարկ է յայտ-
նել որ Ս. Յակոր մեծ յարգ փայլած է Հայոց մէջ,
որոնք զարմանալի բաներ կը պատմեն անոր մասին:
Արդէն ժողովուրդները իրենց պաշտած կամ յարգած
հերոսները հրաշքի լուսապսակով կը զարդարեն:

ա) Այսօր բացարձակապէս ճշմարիտ ու ամէն գի-
տակից մարդէ ընդունուած է թէ Ս. Յակոր ու է ազ-
գականական կապ չունի Ս. Գրիգորին հետ: Ան ասորի
ճգնաւոր մըն է, Մծբնացի, որ Մար Աւագին կամ Մա-
ռուզի ճգնաւորին հետ Կորդուաց լեռներուն վրայ մե-
նաստան վանք մը հիմնած է: Գրիգոր կամ Արիստակէս
նամակ գրած չեն անոր, ճառեր խնդրելով. որովհետեւ
պէտք չունէին այդ բանին:

բ) Մանածիր՝ Ռշտունիի պարագան թէև պատմա-
կան է, բայց ոչ աւանդական պատմութեան բոլոր րսա-
ծին նման: Ս. Յակոր Հայաստան կուգայ ոչ թէ միայն
իր սարկաւազները աղատելու համար, այլ Քրիստոսի
աւետարանը քարոզելու համար Ռշտունեաց և չրջակայ
գաւառներուն մէջ: Բայց կը հալածուի Մանածիրէն:
Տարիներ ետքը Ս. Յակորի նշխարները կը բերուին ու
վանք կը շինուի, հաւանաբար 9—10 դարուն մէջ:

գ) Հին հայ աւանդութեան մը համեմատ (Փ. Բու-

զանդ) Ս. Յակոբ կը բարձրանայ ոչ թէ Արարատ լեռան կամ Մասիսի վրայ, այլ Կորդուաց Սարարատ լեռան վրայ, ուր իբր թէ կը գտնէ Նոյի տապանին մէկ մասը: Այս աւանդութիւնը աւելի հին է և մասամբ պատմական: Իսկ Նիկիոյ ժողովին մէջ պատահածն ու Արտամէացի աղջիկներուն դէպքերը, բնականաբար չինծռնէն: Բայց ամէն ժողովրդական չէքնաթի կամ աւանդավէպի նման ցոյց կուտան անոնք թէ Ս. Յակոբ Մծրնացին անսահման յարգանք ու պատկառանք է շահեր հայ ժողովուրդին մէջ, որ պահեր է իր ամէնէն նուանդուն քարոզիչներէն մէկին յիշատակը:

Արդարեւ Ս. Յակոբ Մծրնացին մէկն է այն ասորիք քարոզիչներէն, որոնք Ս. Գրիգորէն առաջ, անոր ժամանակ ու անկէ ետքը եկած են Հայաստան, առաջինք քարոզիչ առաքեալներու զործը շարունակելու, և Հայը պահած է անոնց յիշատակը գորգութեան վրայ:

Ս. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

1. Ըստ աւանդութեան Ս. Յակոբ Մծրնացի Ո. Գրիգոր Լուսաւորիչի հօրաքրոջ որդին է: Նշանաւոր եղած է իր ճգնական կեանքով: Ս. Գրիգոր, ըստ ունանց Ս. Արիստակէս, նամակով ճառեր խնդրած է սնկէ:

2. Մանածիրո՞ Ռշտունի կ'սպաննէ Ս. Յակոբի 8 սարկաւազները, այդ պատճառով սուրբը կ'անհծէ զայն ու իր երկիրը: Միայն սուրբին գերեզմանին վրայ ուխտով կրնան ազատել երկիրը անոր անէծքէն:

3. Աւանդութիւնը կը պատմէ թէ Ս Յակոբ բարձրացած է Արարատ լեռը և հրեշտակէն ընդունած է Նոյի տապանին մէկ մասը, որ կը պահուի Լճիմիսին. Նիկիոյ ժողովին մէջ կոստանդինոսէն կը պատուով իբրեւ աստուածահաճոյ սուրբ: Մեռեալ մը կը յարուցանէ, Արտամէտի աղջիկները կ'անհծէ ոտաբոսկի քլաւուն համար:

4. Բնական պատմութիւնը աւանդականէն բոլորովին տարբեր

բաներ կ'ըսէ անոր մասին: ա) Ս. Յակոբ Գրիգորի ազգական չէ, ալ ասորի ճգնաւոր մը: բ) Մանածիրո՞ հալածող մէն է: Ս. Յակոբ քարոզիչ մը, որ նոյնպէս կը հալածուի: գ) Ս. Յակոբ ոչ թէ Արարատի կամ Մասիսի վրայ բարձրացած է, այլ Կորդուաց Սարարատ լեռան վրայ:

Ս. Յակոբ Մծրնացին մեր ժողովուրդին սրտին մօտիկ քրիստոնեայ լուսաւորիչ մը եղած է և յարգուած է ամէն դարու մէջ:

Հայկական Խաչքար

1. Ս. ՅՈՒՍԻԿԻ ԿԵԱՆՈՒԹԵՐ. — Վերթանէսի երկուորեակ որդիներէն մէկն էր Ս. Յուսիկ, որ մանուկ հասակէն ապրած էր արքունիքին մէջ Տիրան զահաժառանգին հոգածութեան տակ: Ան փոքր տարիքին մէջ ամուսնացած էր Տիրանի աղջկան հետ: Իր հօրեղբօրը՝ Արիստակէսի և եղբօրը՝ Գրիգորիոսի նման ինքն ալ կը փափաքէր ամուրի կամ կուսակրօն մնալ, բայց Տիրանի ստիպման տակ տեղի տալով ամուսնացաւ, Լուսաւորիչի սերունդը պահպանելու համար: Այդ ամուսնութենէն ունեցաւ երկուորեակ որդիներ, Պապ և Արաւագիւնէս: Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Յուսիկ իր ամուսնութեան առաջին գիշերներէն մէկը տեսիլ մը կը տեսնէ թէ իր զաւակները երկուորեակ են և երկուքն ալ Աստուծոյ պաշտօնեաներ չափաւր ըլլան: Այդ պատճառով կը զզջայ ամուսնացած ըլլալուն վրայ: Զաւակներու ծնունդէն ետքը Յուսիկ այլևս կը բաժնուի իր կնոջմէն ու կրօնական քաջութեամբ կեանք մը կ'անցնէ: Այս բանին համար իր կինը կը ցաւի, ու թագաւորական բնտանիքը կը թըշնամանայ Յուսիկի դէմ: Կինը շուտով կը մեռնի և Յուսիկ բոլորովին ինքզինքը կը նուիրէ ներանձնական կեանքի:

2. Ս. ՅՈՒՍԻԿ ԵՒ ՏԻՐԱՆ. — Երբ Տիրան թագաւոր եղաւ հռոմէական օժանդակութիւնով, գրեթէ անոր հետ մէկտեղ, նոյն տարին կաթողիկոս ընտրուեցաւ նաև Յուսիկ, որ մեծ հանդէսով կեսարիա տարուեցաւ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւնը ընդունելու համար: Տիրան ղիմաւորեց նորընտիր հայրապետը Ար-

տաշատու մօտ Տափերայ կամուրջին վրայ և հանդիսաւոր կերպով առաջնորդեց կաթողիկէ եկեղեցին՝ Վաղարշապատ: Դեղադէմ էր Յուսիկ, վայելուչ հասակ, և ունէր կաթողիկոսաւայել նախանձայող ոգի մը: Ան միշտ կը պայքարէր արքունիքի անպարկեշտ ու անառակ կենցաղին դէմ, յանդիմանելով ամէնքը: Մինչև իսկ թագաւորը առարկայ կ'ըլլար անոր կշտամբանքներուն:

3. ՅՈՒՍԻԿԻ ՄԱՆԸ. — Խորենացի պատմիչը կը գրէ թէ Յուլիանոս Ուրացոյ Պարսից դէմ արշաւած ատեն, Տիրան զայն կը ղիմաւորէ և կը յայտնէ իր բարեկամութիւնը, որովհետեւ կը վախնար անկէ: Յուլիանոս իր պատկերը կը յանձնէ Տիրանի, որպէս զի եկեղեցիին մէջ կախէ՝ իրրեւ երկրորդ աստուծոյ պատկեր: Երբ Տիրան պատկերը կ'ընդունի և կը տանի կախելու եկեղեցին, Յուսիկ կը յերժէ, և Տիրանի պնդելուն վրայ, պատկերը կ'առնէ և կը պատուէ ու կը կոխկրտէ: Ասոր վրայ Տիրան՝ Յուլիանոսի երկիւղէն՝ կը հրամայէ բրածեմ ընել Յուսիկը որ հարուածներուն տակ հոգին կ'աւանդէ:

4. ՄԱՀՈՒՄԱՆ ԲՈՒՆ. ՊԱՏՃԱՌԸ. — Խորենացիի պատմած այս աւանդութիւնը բոլորովին սխալ է, որովհետեւ Տիրան թագաւոր եղած է 339—350ին, իսկ Յուլիանոս 361ին կայսր եղած և 363ին սպաննուած է Պարսից դէմ պատերազմած ժամանակ. ուրեմն իրարու ժամանակակից չեն: Յուսիկի սպանութեան պարագան ուրիշ հայ պատմիչ մըն ալ, Փաւստոս Բուզանդ, կը յիշէ, բայց բոլորովին տարբեր կերպով: Յուսիկ արդէն միշտ կը յանդիմանէր թագաւորն ու պալատականները, իրենց անպարկեշտ կեանքին համար: Տեսնելով որ անոնք չեն փոխեր իրենց ընթացքը բանադրած էր զանոնք և ճշովամբ: Երբ անգամ մը Տիրան իր մեծամեծներուն հետ

Ծոփաց Բնաբեղ բերդը կը գտնուէր՝ տօնի մը առիթով, ուղեց եկեղեցին մանել: Յուսիկ արգիլեց անոր մուտքը զօշկով. «Արժանի չես, ինչո՞ւ ներս կը մանես»: Այսպիսի անպատուութեան մը չկրնալով հանդուրժել, Տիրան հրամայեց որ բրածեմ ընեն: Եկեղեցիի պաշտօնեաները զայն մահամերձ վիճակի մէջ Թորգան գիւղը տարին, ուր քիչ օրէն մեռաւ և թաղուեցաւ: Տիրան այսպիսի յանդուգն հրաման մը տուաւ, որովհետեւ, ինչպէս ըսինք, Տիրանի և Յուսիկի միջև խնամիական ներքին կախներ կային: Ասկէ զատ Տիրան, Յուսիկին իբրեւ խնամատար, իրաւունք ունենալ կը կարծէր Յուսիկի յարգանքին ու պատկառանքին: Սակայն Յուսիկ ակնածող ու խոնարհող մէկը չէր. ան իր նախանձայուգութեամբ կը յանդիմանէր ու կ'անարգէր թագաւորը: Այս պատճառով ալ զո՞ն եղաւ իր նախանձայուգութեան: Ըստ ոմանց Յուսիկ ամուսնացած էր ոչ թէ Տիրանի աղջըկան, այլ քրոջը հետ:

5. ԳԱՆԻՒԼԷՒ ԱՍՈՐԻ (Աւանդական պատմութիւն).— Յուսիկի մահէն ետքը Տիրան և մեծամեծները փափաքեցան այնպիսի մէկը կաթողիկոս բնարել, որ համբաւիս ըլլայ Հայոց քաղաքական իշխանութեան հետ և աւելի հնազանդող քան իշխող, բայց միանգամայն բարոյական բարձր արժանիքներով: Ժողովրդուղեց Լուսաւորիչի տունէն ընտրել, բայց այդ տոնի ներկայացուցիչները իբրեւ անտրժան մերժուեցան: Յուսիկի երկու որդիները, Պապ և Աթանազիոնէս, չուղեցին կրօնաւորի. ամուսնացան Տիրանի երկու քոյրերուն հետ (Վարդաղուիս և Բաւքիշ) և լիտի կեանք մը կ'անցնէին: Այս պատճառով ժողովը յարմար դատեց Դանիել Ասորի եպիսկոպոսը, որ մեծ համբաւ կը վայելէր: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի աշակերտն էր ան, և Գրիգորի ազգատոհմը,

մին ու հայրապետական կալուածներուն մատակարարութեան տեսուչ: Դանիել Ասորի չ'ընդունեց Տիրանի

Ս. Կարապետի երկու զմբերները

(Լինչի «Արմէնիա»-ն)

առաջարկը, պատգամաւորներուն հետ գնաց Տիրանի մօտ և սկսաւ անարգել զայն ու իր արբանեակները,

իրեն սպանող սուրբ հայրապետին: Բարկանալով հրա-
մայեց խեղդամահ ընել զայն: Անոր աշակերտները տա-
քին թաղեցին Հաղեսց քրախս կոչուած տեղը, որ Դա-
նիէլի ճգնարանն էր:

6. ԳԱՆԻՆԷԼԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ. ԳԵՐԸ.— Փ. Բուզանդ
Դանիէլ Ասորիի մասին, կուտայ այնպիսի ծանօթու-
թիւններ որ բաւական կը լուսարանեն անոր նկարա-
գիրն ու դերը: Բուզանդ Դանիէլը կը կոչէ «Սերունի
սուրբն քորեպիսկոպոսն Դանիէլ, այր սքանչելի»: Վե-
րակացու էր, կ'ըսէ ան, Տարօնի նահանգին գլխաւոր
եկեղեցիներուն, Հայաստանի եկեղեցիներուն ամէնէն
սուաջին մայր եկեղեցիին, Աշտիշատի, Ս. Կարապետի
առճարին: Ազգաւ Ասորի էր ան: Մեծ համբաւ ունէր
իրեն սուրբ և հրաշագործ. ունէր իր աշակերտները: Ան
եղած էր քաղաքի հեթանոս ժողովուրդներու: Պարսկաս-
տան և ուրիշ տեղեր պտըտած ու քարոզած էր Քրիս-
տոսի կրօնը: Բուզանդի այս բոլոր խօսքերէն կը հե-
տեւի որ Դանիէլ Ս. Գրիգորի ժամանակակից Ասորի
քաղաքի մըն էր, որ հեռու տեղեր աւետարանելէն ետքը,
եկած էր Հայաստան, հո՛ն ալ քարոզելու: Ս. Գրիգոր
գնահատելով անոր գործունէութիւնը, քորեպիսկոպո-
սութեան աստիճան տուած էր: Իր ունեցած համբաւովը
արժանի նկատուած էր ան Ս. Գրիգորի աթոռին՝ Յու-
սիկի եղերական մահէն ետքը:

7. ՊԱՊԻՆՆԻ ԱԹԱՆԱՆԻՆԷՍԻ ՄԱՀԸ.— Յուսիկի
երկու երկուորեակները անբարոյական ու անպարկեշտ
կեանք մը կ'անցնէին: Անոնք չէին ընդունիր կրօնական
սքեմը, այլ կ'ուզէին զինուորական ասպարէզին մէջ մնալ:
Սակայն հակառակ իրենց կամքին սարկաւազ ձեռնադ-
րուեցան: Այս ալ չզօրեց անոնց զժկամակութեանը
յաղթելու, և աւելի ես ինքզինքնին տուին աշխարհա-

սէր կեանքի: Կը պատմուի թէ անգամ մը Աշտիշատ,
իրենց կալուածը, եկած էին, եպիսկոպոսանոցը խնջոյքի
նստած էին, յանկարծ օդը կը մթագնի, ամպերը կը
գոռան և կայծակ մը կիյնայ եպիսկոպոսանոցին վրայ
ու զանոնք կ'սպաննէ:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Վրթանէսի որդին էր Յուսիկ, որ ամուսնացած էր Տիրանի
աղջկան հետ և երկու զաւակ ունեցած, Պապ և Աքանագինէս: Հրա-
ժարած էր ամուսնէն և ինքզինքը տուած էր ճգնաչան կեանքի:
Ասոր համար ալ կինը վշտէն կը մեռնի:

2. Տիրանի թագաւոր եղած տարին Յուսիկն ալ կաթողիկոս
կ'ըլլայ և կը ձեռնադրուի Կեսարիոյ մետրոպոլիտէն: Գեղեցկադէմ
էր ան և ունէր նախանձայոյզ որդի: Կը յանդիմանէր թագաւորն ու
աւագանին, իրենց անառակ կեանքին համար:

3. Խորենացիի համեմատ Յուսիկի մահուան պատճառը կ'ըլ-
լայ Յուսիանոսի պատկերը պատուել ու կոխոտելը:

4. Եւ սակայն մահուան բուն պատճառն էին Տիրանի և Յու-
սիկի միջև գտնուած խնամիական կռիւը, Յուսիկի անվերջ յան-
գիմանութիւնները և բանաբանքը, և վերջապէս Բնաբեղի եկե-
ղեցիէն ներս չընդունիլը:

5. Դանիէլ Ասորի եպիսկոպոս մըն էր, ձեռնադրուած Ս. Գրի-
գորէն, համբաւուած: Տիրան պատգամաւորներ կը դրկէ անոր որ
գայ կաթողիկոսանայ: Դանիէլ կը յանդիմանէ Տիրանը, որ խեղդեւ
կուտայ զոյն:

6. Քննական պատմութեան համեմատ Դանիէլ ասորի քաղաքի
մը կամ առաքեալ մըն էր, Ս. Գրիգորի ատեն մեծ անուն ու-
նէր և արժանի նկատուած էր հայրապետական աթոռին:

7. Յուսիկի և Դանիէլի մահէն ետք Պապ և Աքանագինէս չեն
ընդունիր կրօնական սքեմը և ինքզինքնին կուտան աշխարհիկ
կեանքի և լստի հաճոյքներու: Օր մը Աշտիշատի մէջ շանթահար
կը մեռնին:

Ժ. ԳԼՈՒԽ

ՓԱՌԷՆ ԵՒ ՇԱՀԱԿ

1. ՓԱՌԷՆ, ՍՐԷՅ. — Յուսիկի և Դանիէլի մահէն
հետքը և Յուսիկի որդիներուն մերժումէն յետոյ, Տիրան
և մեծամեծները դարձեալ կը ժողովուին և կաթողիկոս
կ'ընտրեն Փառեկ կամ Փառնէրսէն անուն երէցը, որ
Տարոն գաւառէն, Աշտիշատէն էր: Ըստ սովորութեան
մեծ շուքով կետարիա կ'երթայ ուր կ'օծուի ան: Փառէն
արքակեաց մէկն էր, բայց չէր համարձակեր խրատել
կամ յանդիմանել թագաւորն ու աւագանին. ան թող
անձնաւորութիւն մըն էր: Ան կարճատեւ կաթողիկո-
սութիւն մը բրաւ:

2. ՓԱՌԷՆԻ ՄԱՍԻՆ, ԿԱՐԾԻՔԱՆԵՐ. — Մեր
պատմիչները Փառէնի անձին ու գործունէութեան մա-
սին մեծ բան մը չեն ըսեր: Այդ պատճառով ալ և այլ
կարծիքներ եղած են անոր վրայօք: ա) Ոմանք կ'ըն-
դունին թէ Փառէն Գրիգորի աշակերտն էր, այդ պատ-
ճառով կաթողիկոս ընտրուեցաւ: ք) Ուրիշներ կը կար-
ծեն թէ Փառէն Ս. Գրիգորի ազգականներէն մէկն էր:
գ) Ոմանք ալ կը կարծեն թէ ան ասորական քաղաք-
քեան աներկայացուցիչներէն մէկն էր, և այդ պատճառով
արժանի նկատուած էր կաթողիկոսական աթոռին: դ)
Վերջապէս կարծողներ ալ եղած են թէ Փառէն կաթո-
ղիկոս ընտրուած էր, որովհետեւ Ս. Գրիգորի հիմնած
առաջին եկեղեցիին, Յովնանու Կարապետի մեծ մարգա-
րեանոցին հովիւն եր, ինչպէս էր նաև Դանիէլ Ասորին:

3. ՇԱՀԱԿ, ԱՂԻՐԱՆՈՍԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ. — Փա-
ռէնի կարճատեւ իշխանութենէն և մահէն հետք վերստին
հայրապետի ընտրութեան խնդիրը մէջտեղ կ'երնէ: Լու-

սաւորիչի ցեղէն կար միայն Ներսէսը, Աթանազիոսէսի
որդին և Յուսիկի թուր, բայց ան ալ թէ փոքր էր և
թէ Բիւզանդիոն կը գտնուէր. ուստի Աղբիանոսի ցեղէն
Շահակ անուն մէկը կ'ընտրեն կաթողիկոս ու մեծաշուք
կերպով կետարիա կը զրկեն ձեռնադրուելու համար: Ս.
Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ հեթանոս քուրմնու որդիները
հաւաքելով՝ անոնցմէ արժանաւորները եպիսկոպոս ձեռ-
նադրած էր: Մեր Ագաթանգեղոս պատմիչը այդպիսի
եպիսկոպոսներէն 12 հատին անունները կուտայ. այդ
եպիսկոպոսներուն առաջինն էր Աղբիանոս, որ յետոյ
Փոփր Հայֆի կողմերը վերակացու եղած էր: Աղբիանոս
մեծ պատիւի և պաշտօնի կը հասնի. Ս. Գրիգոր զինքը
արքունի դրան վերակացու կը կարգէ և Արիստակէսէն
առաջ իրեն տեղակալ կը դնէ զայն: Երբ Տրդատ Յու-
նաստան կը ճամբորդէր, անոր ընկերներէն մէկն էր
Աղբիանոս, Արիստակէսի հետ: Խոսքով Կոտակի ժամա-
նակ Աղբիանոս իբրեւ հաշտարար միջնորդ զրկուած էր:
Որդունեաց և Մանաւազեանց նախարարներուն: Ապար-
դիւն կ'ըլլան Աղբիանոսի ջանքերը և երկու տոհմերն
ալ կը փճանան. այն ատեն Մանաւազեանց կալուած-
ները, Մանաւազիւնքս (=Մանազկերտ) աւանով, կը արբ-
ուին Աղբիանոսի, որուն սերունդը այնուհետեւ կը կոչ-
ուի Մանազկերտացի: Շահակ Մանազկերտացի Աղբիա-
նոսի սերունդէն էր: Աղբիանոսի ընտանիքը նշանաւոր
է մեր եկեղեցական պատմութեան մէջ: Ան տուած է
մէկ քանի կաթողիկոսներ, որոնցմէ մէկն էր Շահակ:
Ս. Գրիգորի և Աղբիանոսի ընտանիքները մեր մէջ երկու
գլխաւոր տոհմերը կ'ըլլան, որ ժառանգութեամբ իրա-
րու հետ կը մրցին կաթողիկոսական գահին համար:
Այդ պատճառով ալ երկու գլխաւոր կուսակցութիւններ
առաջ կուգան մեր մէջ. մին, Գրիգորի ընտանիքը,

յունական դաստիարակութեամբ մնած, յունական քաղաքականութեան կողմնակից կ'ըլլայ. իսկ միւսը, Աղբիւնոսի սերունդը, ասորական ազդեցութեան տակ, երբեմն պարսկական, երբեմն ազգային ինքնուրոյն քաղաքականութեան կուսակից կ'ըլլայ: Գրիգորի զաւակները աւելի նախանձայոյզ ու իշխող կ'ըլլան և կ'ուզեն միջամուխ ըլլալ քաղաքականութեան, մինչդեռ Մանազկերտացիները ամէնքն ալ ընտիր ու բարեպաշտ անձեր թէև, բայց չյու հպատակներ կ'ըլլան Հայոց թագաւորներուն, գրեթէ չեն միջամտեր քաղաքական խնդիրներու: Անոնք, ներողամտ վարուելով պետութեան դէմ, կը յուսան իրր ժառանգական յաջորդութեան սեփականութիւն ստանալ կաթողիկոսական գահը:

4. ՇԱՀԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԿԱՐԺԻՔՆԵՐ. — Շահակ կաթողիկոսի մասին մեր պատմիչները հակասական և քիչ բաներ կը պատմեն. այդ պատճառով անոր մասին եղած կարծիքները բազմաթիւ են: Գլխաւորներն են.

ա) Ոմանք կը կարծեն թէ Շահակ կաթողիկոս չէ ձեռնադրուած ու աթոռ չէ նստած, այլ տեղակալ եղած է միայն: Այս կարծիքը պաշտպանողները կը թուեն սա փաստերը. 1) Խորենացի չիշեր Շահակի անունը: 2) Հին և նոր կաթողիկոսական ցանկերու մէջ Շահակի անունը չկայ: 3) Հին պատմիչ մը կ'ըսէ թէ Փառէնի մահէն ետքը «զայս ամ լուսաց հայրապետութիւն հայոց» (Սոփ. 2, 14): 4) Փաւստոս Բուզանդ, որ կը յիշէ Շահակը, բնաւ չյիշատակեր թէ ո՛չ մեռած է, ո՛չ հրաժարած և ո՛չ աթոռէն մերժուած:

բ) Իսկ ուրիշներ կ'ընդունին Շահակի կաթողիկոսութիւնը հետեւեալ գլխաւոր փաստերը յառաջ բերելով. 1) Խորենացի Շահակ Մանազկերտացին չիշեր, որովհետև կը շփոթէ Շահակ Կորճեայ կաթողիկոսին հետ, որ

Մեծն Ներսէսէն ետքը աթոռ բարձրացաւ: 2) Սոկրատ եկեղեցական պատմիչը կ'աւանդէ (Գ. 25) թէ առ Յովսանոս (363—364) ուղղուած Անտիոքայ ժողովական թուղթին ներքեւ ստորագրեր է նաև (Ισακός (Ισακίας) 'Αρμενίας μεγάλης (Իսակոկ կամ Իսակիկ (= Իսահակ = Շահակ) Արմենիաս մեղալիս), որ է՝ Շահակ Հայոց Մեծաց (կաթողիկոս): 3) Սոփերքի յիշատակութիւնը և Բուզանդի՝ Շահակի մահը չիշելը ապացուցանող փաստերը անկարելոր են: 4) Հին և նոր կաթողիկոսական ցանկերը ընդհանրապէս կազմուած են Խորենացիի ազդեցութեան տակ:

Այս երկու կարծիքներն ալ ունին իրենց տկար կողմերը, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Ս. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Ս.

1. Դանիէլի մահէն ետք կաթողիկոս կ'ընտրուի Փառէն կամ Փառնետեմ, Աշտիշատի երէցը, որ Կեսարիա կերթայ օծուելու: Սըրբակեաց, բայց թուլ մէկն էր:

2. Փառէնի կաթողիկոս ըլլալուն գլխաւոր պատճառ ցոյց կը տրուին. ա) Գրիգորի աշակերտն ըլլալը, բ) Ս. Գրիգորի ազգականը, գ) ասորի քարոզիչներու կուսակցութեան ներկայացուցիչը և կամ դ) Յովհ. Կարապետի եկեղեցին Տովուս ըլլալը:

3. Շահակ կը յաջորդէ Փառէնի: Շահակ Աղբիւնոսի սերունդէն էր: Աղբիւնոս քուրմի սերունդէն, նշանաւոր մէկն էր: Անոր ընտանիքը կոչուած են Մանակիւտացիք: Ս. Գրիգորի ընտանիքին հետ մրցող տոհմ մըն է ան, կուսակցութեան մը ներկայացուցիչը:

4. Շահակի մասին գլխաւոր երկու կարծիք կայ, ոմանք կ'ընդունին թէ Շահակ տեղակալ էր և ոչ կաթողիկոս. իսկ ուրիշներ կ'ընդունին անոր կաթողիկոս ըլլալը: Երկու կողմերն ալ ունին իրենց փաստերը:

1. ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ. —

Յունաց և Պարսից հաճութեամբ 350 թուականին Հայոց թագաւոր եղաւ Արշակ Բ., որուն իշխանութեան սկիզբը խաղաղ միջոց մը եղաւ: Երկիրը սկսաւ շէննայ, փախստականները վերադարձան: Արշակ սկսաւ ներքնապէս կազմակերպել իր քայքայուած պետութիւնը: Վերահաստատեց նախարարական խիսկին կարգերը, ջանաց ապահովել երկրին պաշտպանութիւնը: Քաղաքական այս վերանորոգութեան հետ հարկ էր կատարել նաեւ եկեղեցական վերանորոգութիւնը: Բուզանդ այս բանին ակնարկելով կը գրէ. «Նորագեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս և զառաջինն» (Բուզ. Դ. Բ. էջ 66): Ամէնքը թագաւորին կ'ըսէին. «Վասն զի նորոգեաց Աստուած զթագաւորութիւնն ձեր, սոյնպէս պարտ է ի յայնմ զաւակէ նորոգել զհոգեւոր նահապետութիւնն», որովհետեւ, կ'ըսեն, եթէ Ս. Գրիգորի աթոռը նորոգուի, Հայոց աշխարհի պայծառութիւնն ալ կը վերանորոգուի: (Բուզ. Դ. Գ. էջ 68): Արշակի հրամանով ժողով կը գումարեն նոր կաթողիկոս ընտրելու համար: Լուսաւորիչի սերունդէն այդ ատեն յայտնի էր Ներսէս, Աթանազիէի և Բամբիչի որդին: Փոքր տարիքէն ան տարուած էր Կեսարիա, ուր ամուսնացած էր Վարդան Մամիկոնեանի աղջկան Սանդուխտի հետ: Այս ամուսնութենէն ունեցած էր զաւակ մը Սահակ անունով (ապագայ կաթողիկոսը): Ներսէս ինքզինքը տուած էր կրթութեան: Կանուխէն մեռաւ անոր կինը Կեսարիոյ

մէջ: Ներսէս լսելով Արշակի թագաւորելը եկեր էր անոր մօտ, որ արքունի սենեկապետ կարգած էր զայն: Երբ ժողով կ'ընէին Ներսէս ներկայ էր: Ան ունէր բարձր ու մեծ հասակ, վայելուչ գեղեցկութիւն, զանգուր մազեր, զինուորական աջողակ կրթութիւն: Ամէնուն աչքերը կը դառնան անոր վրայ: Միաձայնութեամբ կ'որոշեն զայն ընտրել կաթողիկոս, բայց Ներսէս կը մերժէ այդ բարձր պաշտօնը, նախ՝ համեստութեամբ ուրանալով իր անձնական արժանիքը, կ'ամբաստանէ ինքզինքը, իբրեւ թէ մեծ ոճիրներ ու մեղքեր գործած ըլլալ: Այս յայտնութեան վրայ ամէնքը կը ծիծաղին: Ներսէս դարձեալ կը մերժէ անոնց հրաւերը, մասնաւոր ընելով անոնց չարութիւնները և յայտնելով թէ չկրնար այդպիսի ժողովուրդի մը հովիւն ըլլալ: Այն ատեն թագաւորը ինքն իսկ կը խլէ արքունական սուրը Ներսէսի ձեռքէն, կը կտրեն անոր զանգուր մազերը և ծերունի Փաւստոս եպիսկոպոսը սարկաւագ կը ձեռնադրէ զայն: Ապա փառաւոր հանդէսով ու շքախումբով Կեսարիա կը զրկուի, ուր կ'օծուի Եւսեբիոս եպիսկոպոսէն. ձեռնադրութեան ատեն ներկայ կ'ըլլայ նաեւ Ս. Բարսեղ, իբր քահանայ: Ազաւնին կուգայ նախ կը կենայ Բարսեղի և ապա Ներսէսի վրայ կը հանգչի: Ներսէսնոյն փառաւորութեամբ կը դառնայ Հայաստան:

2. ԱՇՏՈՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ. —

Իր իշխանութեան երկրորդ տարին Ներսէս ժողով կը գումարէ Աշտիշատի մէջ կարգ մը եկեղեցական բարեկարգութեանց համար: Այդ ժողովին մէջ կ'որոշեն.

ա) Յարմար տեղերը շինել աղքատանոցներ, որբանոցներ, հիւրանոցներ, հիւանդանոցներ, ուրկանոցներ: Այդ բարեգործական հաստատութիւնները մատակարար-

բելու համար՝ ժողովը կը սահմանէ տուրքեր անդաստանի բերքերէն, կթաններէն եայլն, և այդ հիմնարկութիւններու խնամակալութիւնը կը յանձնէ առանձին տեսուչներու:

բ) Ժողովը կ'արգիլէ հեթանոսական սովորութեամբ մեռելներ թաղել, երես ցտել, զգեստ պատուել, անյուսութեամբ ողբալ:

գ) Կ'արգիլէ մերձաւորներու հետ ամուսնութիւնը— Հայաստանի ինչպէս Պարսկաստանի մէջ տարածուած էր մերձաւորներու հետ ամուսնութիւնը, մինչեւ իսկ քրոջ ու եղբոր մէջ: Աները կամ տաղրը կրնար այրիացած նռի (հարս) հետ ամուսնանալ, ինչպէս Հրէից մէջ: Ժողովը կ'արգիլէ այսպիսի ամուսնութիւնները:

դ) Ժողովը կը յանձնարարէ նաեւ հետու մնալ արբեցութենէ, պոռնկութենէ, սպանութենէ և նման չարագործութիւններէ:

ե) Կը յանձնարարէ նաեւ զթաքստութեամբ վարուիլ ստրուկներու հետ և չափազանց ծանր հարկերով ժողովուրդը չնեղել:

զ) Կ'որոշէ հաստատել նաեւ վանքեր ու կուսանոցներ:

է) Բանալ գարոցներ յունարէն ու ասորերէն ուսուցանելու համար:

ը) Կարգաւորել Հայոց եկեղեցիները ընդհ. քրիստոնէական եկեղեցիի կարգերով. ժամատացութիւնը հանդիսապէս կատարել, բաղմացնել եկեղեցականներուն թիւը և բարձրացնել եպիսկոպոսներու պատիւը:

Ժողովը կ'ընդունի նաեւ Նիկիոյ հռոմեակալ իրեւդաւանական ընդհանուր սկզբունք:

Մեծն Ներսէս իր իշխանութեան միջոցին մեծ եռանդով աշխատեցաւ իրականացնել Աշտիշատի այս որոշումները, որոնք ամէնքն ալ իր բարեկարգիչի ձգտում-

ներուն արգիւնքն էին: Ան իսկական բարեկարգիչը եղաւ հայ եկեղեցոյ և արժանի հանդիսացաւ իրեն տրուած Մեծ տիտղոսին:

Յ. ՆԵՐՍԷՍ ԵՒ ԱՐՇԱԿ. — Մեծն Ներսէս և Արշակ թագաւորը սկիզբէն շատ սերտ ու բարեկամական յարաբերութեան մէջ էին. սակայն երթալով սկսան ցըրտանալ իրարմէ, մինչեւ որ Ներսէս ստիպուեցաւ քաշուիլ կաթողիկոսական ակթուն կամ արքունիքէն: Այդ ցրտացման պատճառները բազմաթիւ էին, բայց գլխաւորները հետեւեալներն էին:

ա) Արշակ ինքզինքը տուած էր սանձարձակ կեանքի մը: Խնէշ վարք ու բարքը մուտ գործած էր անոր արքունիքին մէջ: Այդ պատճառով Ներսէս յաճախ կը յորդորէր զայն, կը յանդիմանէր ու նոյն իսկ ամէնէն ետքը ստիպուեցաւ անիծել:

բ) Ներսէսի և Արշակի գծառութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ Գեղի սպանութիւնն էր: Գնէլ Արշակի հօրեղբորորդին էր, որ ամուսնացած էր Անդուկ Սիւնիի Փառաւնձեմ աղջկան հետ: Փառանձեմ գեղեցիկ էր: Գնէլ Տիրանի օրով պատանդ տարուած էր Պոլիս իր հօրը՝ Տրդատի հետ, որ սպանուած էր կայսրէն: Գնէլ ազատուելով իջեր էր Հայաստան և բնակեր էր Արագածի վրայ Կուաշ աւանը, ուր կը գտնուէր կուրացած Տիրան թագաւորը: Տիրան համակրած էր Գնէլի և իր կալուածներէն մաս մը նուիրեր էր անոր: Գնէլի այս պատուաւոր դիրքը նախանձը չարժեր էր Տիրիքի և Վարդան Մամիկոնեանի: Տիրիք Տիրանի երէց որդիին թոռն էր, Գնէլի հետ պատանդ տարուած ու ազատուած, իսկ Վարդան, Արշակի զինակիրն էր: Այս երկուքը կ'սկսին քսութիւններ ընել Արշակի մօտ, Գնէլի մասին, յայտնելով թէ Գնէլ դաւադրութիւն մը կը

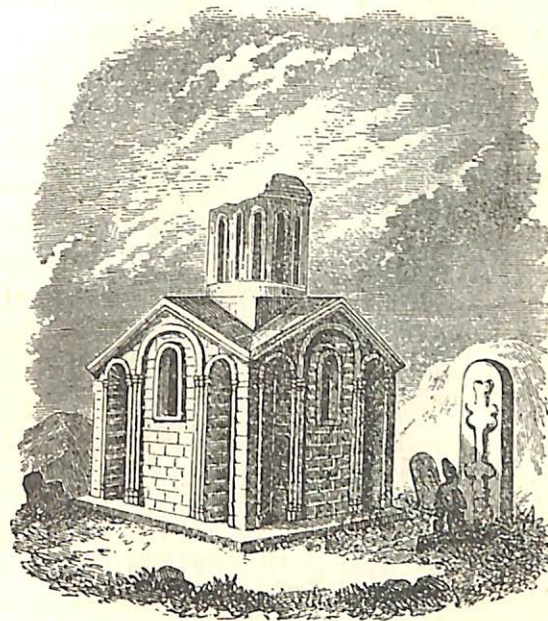
նիւթէ թագաւորին դէմ: Արշակ կը հրամայէ Գնէլի՝ հեռանալ Այրարատէն և երթալ բնակիլ Առաքերանի (=Վասպուրականի մէջ, Բերկրի) շաւառը: Տիրիթ և Վարդան կը շարունակեն իրենց քսութիւնը, որով Արշակ կ'որոշէ սպաննել Գնէլը: Գառնիի մէջ Նաւասարդի տօնին ատեն Արշակի հրամանով սպաննուելու համար խաբէութեամբ կը յափշտակուի Գնէլ, որուն կինը Փառանձեմ ճիչերով և ողբով կը դիմէ եկեղեցին ու հայրապետին ոտքը կ'իյնայ: Ներսէս դադրեցնել կուտայ ժամերգութիւնը և կը դիմէ՝ Արշակի վրանը: Արշակ սուտ քուն կը ձեւացնէ ու իր վրայ կը քաշէ վերմակը, մինչև որ լուր կը հասնի թէ Գնէլ սպաննուած է: Հայրապետը բորբոքած կ'սկսի անիծել Արշակը և բարկութեամբ կը հեռանայ արքունական խորանէն: Արշակ իբր թէ իր կամքովն եղած չըլլար, մեծ սուգ կը բռնէ Գնէլի վրայ. սակայն քիչ ետքը Փառանձեմը կնութեան կ'առնէ իրեն:

գ) Ողիւնկիադայի սպանութիւնը մէկն էր նոյնպէս այն պատճառներէն, որոնք ցրտացուցին Հայրապետը Արշակէն: Ողիւնկիադա յոյն արքունական աղջիկ մըն էր, որ ամուսնացած էր Արշակի հետ: Փառանձեմ ուղեկով որ ինք ըլլայ տիկնանց տիկին, պալատական քահանայի մը մեղսակցութեամբ, թոյն խառնելով հաղորդութեան մէջ, սպանել տուաւ Ողիմպիադան:

դ) Արշալիւսանի հիմնարկութեամբ Արշակ ոչ միայն իրեն դէմ զրգուեց բոլոր նախարարները, այլև եկեղեցական դասակարգը. մանաւանդ Մեծն Ներսէսը: Ինչ ալ ըլլար Արշակի քաղաքական նպատակը Արշակաւանի հիմնարկութեան մէջ, ձախող քայլ մըն էր առած ան և իրեն դէմ զինած էր բոլոր մեծամեծները, որոնց հետ մեծ Հայրապետը:

ե) Արդար ըլլալու համար պէտք է ընդունիլ թէ Մեծն Ներսէսի և Արշակի գոտութեան պատճառներէն մէկն ալ Ներսէսի իշխանական ձգտումն էր, որուն չկրցաւ հանդուրժել Արշակ, թէև կը պատկառէր Պարթև Հայրապետէն: Ասկէ զատ նախարարները առիթ չէին փախցնել Ներսէսը զրգուելու համար Արշակին դէմ:

Ա. ՉՈՆԱԿ ԷՍԿԱԹՈՒՆ. — Երբ Մեծն Ներսէս քաշուեցաւ ասպարէզէն, Արշակ և իրենները կը խորհին

Փառնիի Ս. Կարապետի մատուռը

անոր տեղ կաթողիկոս մը դնել: Ուստի Արշակ կը հրամայէ ձեռնադրել Չոնակ կամ Չոնակ՝ արքունի քահանաներէն մէկը: Ձեռնադրող եպիսկոպոսները կ'ըլլան

Գեորգ Գառնիի, Տաճաս Աղձնեաց և Սիմեոն Անձեաաց-
եաց: Իսկ միւս թեմերու եպիսկոպոսները կը մերժեն
մասնակցիլ ձեռնադրութեան:

Չոնակի մասին ոմանք կը կարծեն թէ կաթողիկոս
չընտրուեցաւ ու չօծուեցաւ այդպիսի մէկը, այլ ՉՈՆԱԿ
անունը ՇԱՀԱԿ անունն սխալագրութիւնն է, և տեղա-
կալ Շահակն է որ Ներսէսի քաջուած միջոցին կը վա-
րէր գործերը: Իսկ ուրիշներ ճիշդ կը նկատեն Չոնակի
ձեռնադրութիւնը: Միայն կը կարծեն թէ ՉՈՆԱԿ կամ
ՉՈՒՆԱԿ անունը պէտք է ՅՈՒՍԱԿ եղած ըլլայ, այն
Յուսակը կամ Իսակովը, որ մասնակցեցաւ 363ի աշնան
Անտիոքի մէջ գումարուած ժողովին: Կան դարձեալ
այնպիսիներ, որ կը կարծեն թէ իրօք Չոնակ կամ Չո-
նակ անուն մէկը՝ առանց կեսարական ձեռնադրութեան՝
կաթողիկոս եղած է, որովհետեւ Արշակ յունական քա-
ղաքականութիւնէն հրաժարելով ուզած էր առանց կե-
սարիա զրկելու կաթողիկոսացնել մէկը: Այդպէս ալ
եղաւ: Սակայն Ներսէս չուտով վերադառնալով իր
աթոռը, Չոնակ ալիւս չյիշուիր:

Ս. Մ. Փ. ՈՒ Փ. ՈՒ Ս.

1. Արշակ երբ դահլը բարձրացաւ փափաքեցաւ որ Գրիգորի
սերունդէն ալ կաթողիկոս մը ընտրուի: Ուստի ժողով գումարել
տուաւ: Ժողովին ներկայ էր նաեւ Յուսիկի թու և Աթանազիոսի
որդի Ներսէսը, որ փեսայացած էր Մամիկոնեաններուն և Արշակի
սննեկապետ էր: Հակառակ իր կամքին ընտրուեցաւ կաթողիկոս և
կեսարիա զրկուեցաւ ձեռնադրուելու համար:

2. Ներսէս գումարեց Աշտիշատի ժողովը ուր որոշուեցաւ.

ա) Շինել աղքատանոցներ, որբանոցներ, հիւրանոցներ, հե-
ւանդանոցներ, ուրկանոցներ, բ) Արգիլել հեթանոսական սովորու-
թիւններ, գ) Մերձաւորներու ամուսնութիւնը, դ) Արգիլել արքե-
ցութիւնը, պոռնկութիւնը և այլն, ե) Ստրուկներու հետ գթա-
սրտութեամբ վարուիլ, ծանր ատուքեր չդնել, զ) Հաստատել վան-

քեր, կուսանոցներ, հ) Բանալ դպրոցներ, ը) Եկեղեցին կարգա-
ւորել, թ) Նիկիոյ հանգանակը ընդունիլ: Մեծն Ներսէս կ'իրակա-
նացնէ այս որոշումները:

3. Ներսէսի և Արշակի գթութեան պատճառներն են, ա) Ար-
շակի սանձարձակ կեանքը, բ) Գնէլի սպանութիւնը, գ) Ողիմպիա-
դայի սպանութիւնը, դ) Արշակաւանի հիմնարկութիւնը, ե) Ներ-
սէսի իշխանական ձգտումը:

4. Չոնակ կամ Չոնակ հակաթու կ'ընտրուի. ոմանք կը կար-
ծեն թէ Չոնակ անունը պէտք է կարդալ Շահակ, ուրիշներ կը
կարդան Յուսակ, իսկ ոմանք պէտք է ին տեսներ այդպիսի մեկնու-
թիւններու:

Նախնական կնիք մը

ԺԲ. ԳԼՈՒԽ

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ԵՒ ՊԱՊ

1. ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՊԱՄԱՌՈՐ, ԽԱԳ. — Մեր ազգային պատմիչները, ինչպէս Փաւստոս Բուզանդ և Խորենացի, կ'աւանդեն թէ Մեծն Ներսէս իբրեւ պատգամաւոր գացած է Պոլիս: Արշակի ժամանակ, քաղաքական չփոթ կացութեան բերումով, Հայոց թագաւորը կը ստիպուի կայսեր օժանդակութեան դիմել, Պարսից թագաւոր Շապուհի դէմ: Ուստի Մեծն Ներսէսի գլխաւորութեամբ՝ պատգամաւորութիւն մը կը ղրկուի Բիւզանդիոն, Վաղիս կայսէր: Այս պատգամաւորութեան մասին պատմիչներուն տուած տեղեկութիւնները իրարմէ կը տարբերին ու նոյնիսկ իրարու կը հակասեն: Այնպէս որ ոմանք, նկատելով որ ժամանակակից արտաքին պատմիչները, ինչպէս Աւելիսնոս, չեն յիշեր, չեն ընդունիր Ներսէսի Պոլիս գացած ըլլալը: Սակայն պէտք է ըսել թէ Ներսէս գացած է Բիւզանդիոն, որովհետեւ այս մասին մեր պատմիչները համաձայն են: Միայն թէ ճիշդ չեն այն բոլոր դէպքերը, որոնք կը պատմուին Ներսէսի այս պատգամաւորութեան առիթով: Օրինակ՝ կ'ըսեն թէ Ներսէս Վաղէսէն աքսորուեցաւ անբնակ կղզի մը, ուր հրաշքով ապրեցան ինքն ու իրենները, թէ՛ Արշակ ասպատակեց Վաղէսի երկիրները, և հասաւ մինչեւ Խրիստոպոլիս (=Սկիւտար) Ներսէսի աքսորման վրէժը լուծելու համար, թէ՛ Ներսէս ներկայ եղած է Կ. Պոլսոյ ինքնապետական ժողովին, որ տեղի ունեցաւ 381ին: Ասոնք բոլորը ճիշդ չեն: Ներսէս չէր կրնար ներկայ ըլլալ Կ. Պոլսոյ ժողովին, որովհետեւ 374ին արդէն մեռած էր ան, ինչպէս պիտի տեսնենք:

Ներսէս իր բացակայութեան միջոցին իրեն տեղապահ կարգած էր Խաղ եպիսկոպոսը: Խաղ մեծ ձեռքնահասութեամբ կատարեց իրեն յանձնուած պաշտօնը. ան ամէն կերպով հետեւեցաւ Մեծն Ներսէսի շաղկին: Միայն թէ իբրեւ պանստե՝ հանդերձի մասին և իբրեւ ձիաւոր պարսաւուեցաւ, ուստի տեղի չտալու համար այդ եպիսկոպոսին՝ փոխեց ան իր տարազը և խորագնազեատ կը ճամբորդէր: Արշակաւանի շինութեան առիթով Խաղ և Արշակ գժտեցան, և Խաղ քիչ մնաց քարկոծուելով սպաննուէր, սակայն ազատուեցաւ իր ազգական Ապսիմոնի իշխաններուն շնորհիւ:

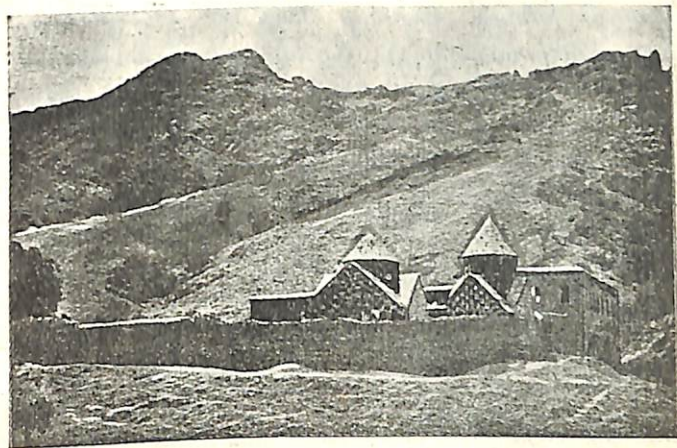
2. ԳՐԱՎԱՔԱՆԱՆ ԻՐԱԳԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. — Այս ժամանակի հայկական դէպքերը ըմբռնելու համար, հարկ է գիտնալ նաև հռոմէական ու պարսկական հակամարտութիւնը Հայաստանի շուրջ: Յովհաննոս ուրացոյ մեծ արշաւանք մը կազմակերպեց Պարսից դէմ, 65,000 զինուորներով: Բայց սպաննուեցաւ 363 յուլիսին: Բանակը կայսր հռչակեց Յոթիսնոս կամ Յովիսնոսը, որ Պարսից հետ կնքեց ամօթալի դաշինք մը. բացի անազին տարածութեամբ հողեր Պարսից թողելէ, Յովիսնոս յանձն առաւ չօգնել Արշակի կամ Հայոց, թոյլ տալ որ Շապուհ իր ուղած եղանակովը վարուի Հայոց հետ, պայմանաւ որ Հայաստան մնայ իբրեւ ուրոյն իշխանութիւն: Շապուհ այս դաշինքին ոյժովը յարձակեցաւ Հայոց երկիրը, բայց Արշակ և Հայերը մեծ ընդդիմութիւն ցոյց տուին: Վերջապէս խաբէութեամբ Արշակ բռնուեցաւ և կուրացուեցաւ: Շապուհ այնուհետեւ սկսաւ երկրին նուաճումը. Կիւղակ և Արսաւան հայ ուրացոյ իշխաններուն միջոցաւ սկսաւ պաշարել Արսաւան ամրոցը, ուր ապաստանած էին Փառանձեմ թագուհին և Պապ գահաժառանգը: Ասպատա-

կեց ամբողջ Հայաստանը և կ'ուզէր իսպառ խոնարհեցնել Հայերը: Այդ միջոցներուն Յովիանոս արդէն մեռած էր (364 Փետր. 16ին) և անոր յաջորդած էր Վաղէն/սանոս (364—375), որ իրեն օգնական բնարեց իր եղբայրը Վարդիս (364—379), անոր տալով Արեւելքը, մինչդեռ ինքն առաւ Արեւմուտքը:

Յ. ԿՐԹՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՒԻ, ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ.

— Շապուհ իր նպատակին հասնելու համար, այսինքն Հայաստանը ընդմիջա Բիւզանդիոնի միջամտութենէն հեռացնելու և բացարձակապէս Պարսկաստանի միացնելու համար, խորհեցաւ Մազդեզական կրօնը տարածել Հայոց մէջ, հալածել քրիստոնէութիւնը: Ան կը ջանար ջնջել Հայաստանի մէջ ինչ որ բիւզանդական քաղաքակրթութեան կնիքը կը կրէր կամ գէպի հոն կ'առաջնորդէր: Անոր բանակն ու արբանեակները սկսան կործանել հայ եկեղեցիները և ասորւոյններ կանգնել, յունարէն դրուած բոլոր գրքերը այրել փձացնել, ստիպել ժողովուրդը որ կրօնափոխ ըլլայ: Եպիսկոպոսներն ու քահանաները հալածեցին, բանտարկեցին ու աքսորեցին: Բարձրացուցին շատ մը կախաղաններ, հնարեցին այլազան շարչարանքներ ու խոշտանգումներ: Բազմաթիւ այրեր փիղերու կոխտակ տուին, կիներ ու մանուկներ ցիցերու վրայ անցուցին: Շապուհ մասնաւորապէս նեղեց նաեւ ազատանի նախարարներու կիներն ու աղջիկները: Յաճախ կը մերկացնէր զանոնք ու կարգով կը շարէր անոնցմէ գեղեցիկը ինք ընտրելու, իսկ միւսները թողելու համար իր սպաններուն ու գինուորներու տախանքին: Նահատակներու բազմութեան մէջ կը յիշուին Զուիրա քահանան, չքնադագեղն Հաւագասպուհի և Փառանձեմ Տիկիկը: Զուրթայի գլխուն մազերը ճերմակ և մօրուքը սև ըլլալը տեսնելով Շա-

պուհ կախարդ մը նկատեց զայն: Իսկ Հաւագասպուհի Մամիկոնեան, Գարեգին Ռշտունիի ամուսինը, Մեհրուժանի հրամանով, Վանայ քարաժայռին գագաթէն կախեցին. «Դիտողները, կ'ըսէ պատմիչը, Սրբուհիին մերկ մարմինն գեղեցկութիւնն ու սպիտակութիւնը տեսնելով կ'սքանչանային»: Մարմինը երկար ատեն կախուած մնաց հոն, ու փռելով սկսաւ թափթփիլ: Անոր նշխարները ամփոփուած են Զորչալանքի կամ Սաղնապուսու վանքին մէջ:

Սաղնապուսու Ս. Գրիգորի վանքը

Կառուցուած վարագայ լեռան ստորոտը, ձորակի մը մէջ, ըստ աւանդութեան հիմնուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէն

Նոյնպէս եղբրական ու անարգական եղաւ ու իմ ու գեղեցիկ թագուհիին՝ Փառանձեմի նահատակութիւնը:

4. ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍԻ ՄԹ. ՀԸ ԾԻ ՊԱՊ.— Վաղէտ կայսրը կ'զգար որ Յովիանոսի դաշնադրութիւնը պատուաւոր բան մը չէր Բիւզանդիոնի կայսրութեան հա-

մար: Չէր ուզեր բոլորովին ձեռքէ հանել Հայաստանն ու հայկական համակրութիւնը դէպի արեւմուտք: Պարզօրէն կ'զգար թէ Շապուհ տէր ըլլալով Հայաստանի աւելի զօրաւոր թշնամի մը պիտի ըլլար իրեն և աւելի պիտի սպառնար: Ուստի թէև նպաստաւոր ընդունելութիւն մը չըրաւ առաջին պատգամաւորութեան, որուն գլուխն էր Մեծն Ներսէս և ղրկուած էր Արշակէն, բայց տարբեր կերպով վարուեցաւ հայկական երկրորդ պատգաւորութեան հետ, որ գացած էր Պապի թաղաւորեցումը խնդրելու համար: Յովիանոսի դաշնադրութեամբ Յոյները ձեռք կը քաշէին Հայաստանէն, կը խոստանային չօգնել Հայոց, պայմանով որ Հայաստան մնար իբրեւ ուրոյն իշխանութիւն: Շապուհ այս պայմանը յարգած չէր Արշակը դաշնակցեց ընելով: Վաղէս օգտուելով առիթէն՝ գունդ մը զօրքով Հայաստան ղրկեց Պապը, որ իր մօտ ապաստանած էր: Վաղէս իր բանակին հրամայեց Պապը իր իշխանութեան վրայ հաստատել, պայմանով որ առանց արքունական անունի և զարդ գործածելու իշխէ: Ինչ ետքը, սակայն, Շապուհի յարձակումներուն պատճառով Պապ իբրեւ թաղաւոր Հայոց, յունական զինուորներու օժանդակութեամբ, պատերազմեցաւ Պարսից դէմ (Զիրաւ դաշտի կռիւր) և սկսաւ իշխել: Ներսէսի և Պապի յարաբերութիւնը սկսաւ մտերմական ըլլալ. երիտասարդ թաղաւորը կը հետեւէր ծերունի ու քաղաքագէտ հովուապետի խորհուրդներուն: Երեք չորս (371 — 373) տարի մը երկիրը խաղաղութիւն սկսաւ վայելել: Ներսէս և Պապ աշխատեցան երկրին աւերները վերանորոգել, և ինքզինքնին նուիրել շինարար ու բարեկարգական աշխատութիւններու:

Մեր բոլոր պատմագիրները կ'աւանդեն թէ Պապ

վերջերը սկսաւ ականջ չի դնել Ներսէսի խորհուրդներուն և կ'ուզէր ազատուիլ անոր յարաճուն յորդորներէն ու կշտամբանքներէն, ուստի օր մը ճաշի հրաւիրեց զայն ու իր ձեռքով թունալից գինիի գաւաթը տուաւ անոր: Ներսէս խմելով զայն իմացաւ թէ թունաւորուեցաւ. գնաց իր ապարանքը, հոն ներկաներուն ցոյց տուաւ սրտին վրայ սեւցած մարմինին մասը. թիւրակէ և անդեղեայ առաջարկեցին, բայց մերժեց: Յետոյ սկսաւ արիւն հոսիլ բերնէն. մեռաւ, ու թաղաւորը՝ կեղծաւորաբար և ամբողջ ժողովուրդը՝ անկեղծօրէն սգացին անոր վրայ:

Այս աւանդութիւնը ճիշդ չէ և այսօր գրեթէ ոչ մէկ քննասէր պատմիչ կ'ընդունի: Պապ չի կրնար Ներսէսը թունաւորած ըլլալ, որովհետև

ա) Պապ բնականէն բռնութիւն ու սպանութիւններ գործելու ընդունակ չէր: Բ) Վերջին տարիները Պապ գրեթէ հեռու կ'ապրէր Ներսէսէն և մեծ կարեւորութիւն մը չէր տար անոր. հետեւաբար Ներսէսի ըլլալը կամ չըլլալը անոր համար անկարեւոր պարագայ մըն էր: Գ) Եթէ Մեծն Ներսէս իմացաւ և պարպեց թունալից գաւաթը, եթէ տրուած անդեղեանները մերժեց, աւելի ինք յանցաւոր կ'ըլլայ իբրեւ անձնասպան, քան թաղաւորը՝ իբրեւ մարդասպան: Դ) Ներսէսի սրտին վրայ երեւցած սեւ բիծը, բերնէն արիւն հոսիլը և այլն թունաւորման նշաններ չեն, այլ աւելի սրտի կաթուածի:

Իրաւքնէ Մեծն Ներսէս ներքին հիւանդութիւն ունեցած էր կ'երեւի, թէև ծերացած չէր, բայց յոգնած էր, այնպէս որ Պապի սարքած հացկերոյթը ծանր ազդեց անոր ստամոքսին ու գործարանաւորութեան վրայ, որուն հետեւանքով մեռաւ: Ուրեմն Պապ զաւաճան մը չէր կրնար ըլլալ և չէր:

5. ՄԵԾՆ ԵՆԵՐՍԷՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.
— Մեծն Ներսէսի մահուան և կաթողիկոսութեան թուականները շատեր փոփոխել կը գրեն. ոմանք 34 տարի, ուրիշներ՝ 20, 14, 11, 22 և այլն կը դնեն ⁽¹⁾: Պարզ է սակայն որ Մեծն Ներսէսի մահը պէտք է դնել 373 թուականին կամ անկէ առաջ (372), որովհետեւ ըստ Ամմիանոս պատմիչին 374 ին մեռաւ Պապ, ուրկէ առաջ մեռաւ Ներսէս: Թէ Ներսէս երբ կաթողիկոս ընտրուեցաւ: Անոնք որ Շահակի կաթողիկոսութիւնը կ'ընդունին, 364 թուականէն ետքը կը դնեն Ներսէսի կաթողիկոս ընտրուիլը. որովհետեւ Յովիանոս (363—365) կայսեր ժամանակ Իսակոյ կամ Շահակ կաթողիկոսի ստորագրութիւնը գտնուած է (Տե՛ս Ժ. զլուխ, 4): Ասկէ զատ Մեծն Ներսէս կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ Կեսարիոյ Եւսեբիոս հայրապետէն: Եւսեբիոսի հայրապետութեան թուականն է 362 — 374 կամ 358 — 370. ուրեմն 358 էն առաջ չկրնար կաթողիկոս օծուած ըլլալ Մեծն Ներսէս: Այս մեկնութեամբ Ներսէս՝ կաթողիկոս եղած կ'ըլլայ 364 — 373: Սակայն ասկէ աւելի հաւանական կը թուի 353 — 372 թուականը. որովհետեւ, ինչպէս նախորդ գլուխին 1. հատուածին մէջ տեսանք, Ներսէս կաթողիկոս ընտրուեցաւ Արշակի թագաւորութենէն քիչ ետքը: Արշակ թագաւոր եղաւ 350 թուականին վերջերը և կամ 351ի սկիզբները: Խորենացի պատմիչը կը գրէ թէ Ներսէս Արշակի թագաւորութեան Յրդ տարին ընտրուեցաւ. որով պէտք է որ Ներսէս ընտրուած ըլլայ 353 թուականին վերջերը: Եւսեբիոսէն ձեռնադրուած ըլլալու խնդիրը այս պարագային

(1) Պրոֆ. Հ. Գեյցեր, Համաոս Պատմ. Հայոց, Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալսեփեարեան, Վիեննա, 1897, Յաւելուած, Գաղափարագիրք էջ 106:

պէտք է նկատել իբրեւ վերջամուտ առասպել և ոչ պատմական: Նոյնպէս Շահակ կաթողիկոսն ալ շատ շատ կարելի է նկատել իբրեւ տեղակալ, որ թէ՛ Ներսէսէն անմիջապէս առաջ և թէ՛ Ներսէսի քաշուած տարիներուն կը վարէր կաթողիկոսական գործերը: Այս երկու կարեւոր ենթադրութիւններէն զատ կայ նաև երրորդ նոյնքան հաւանական կարծիք մը: Կեսարիոյ հայրապետ Մեծն Բարսեղը 372 թուականին թուղթ մը գրած է արեւմտեան եպիսկոպոսներուն, որու մէջ 32 արեւելեան եպիսկոպոսներ ստորագրած են: Եպիսկոպոսներու կարգին 28րդ անունը լատիներէն Isaacis գրուած է, իսկ յունարէն՝ Ἰσαάκης (= Իսսակիս): Հաւանական կը նկատուի որ այս Իսսակը կամ Յուսիկը Մեծն Ներսէսէն անմիջապէս ետքը կաթողիկոսացած Յուսիկ Աղբիս-նոսեանն է: Ուրեմն Մեծն Ներսէսի մահը պէտք է դրլայ դնել 372ին, որով կաթողիկոս եղած կ'ըլլայ 353 372:

6. ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԾԱՌԱՌՈՒՄԸ.— Ընդհանուրութիւնը և առհասարակ միայնակեցութիւնը յատուկ եղած է ոչ միայն քրիստոնէութեան, այլև ուրիշ կրօններու, ինչպէս Պուտայականութեան, Հրէութեան ևն: Քրիստոնէութեան մէջ վանական կեանքի կազմակերպութիւնը եղած էր 340 թուականներուն՝ Եգիպտոսի մէջ, ուրկէ անցաւ Ասորիք, Փոքր Ասիա, Հայաստան: Բայց Հայաստանի մէջ մենաւորական կեանքը շատ աւելի կանուխ արդէն գոյութիւն ունէր: Ս. Գրիգոր, Տրդատ, Արիստակէս, Դանիէլ Ասորի նկատուած են իբրեւ մենակեացներ: Ոսկեանք և Սուքիասեանք ճգնաւորական կեանքի հետեող խումբեր եղան: Բայց հայ վանականութեան հիմնադիրը կը նկատուի Գիկն, որ ունէր իր աշակերտներն ու հետեւողները: Հայ վա-

նականութիւնը սակայն կրած է երկու որոշ ազդեցութիւններ. ասորական և յունական: Ասորի վանականներ, ինչպէս Յակոբ Մծբնացի, Դանիել Ասորի, Զենոբ Գլսկ, Շաղիսա, Եպիփան և այլն, մեծ դեր կատարած են Հայաստանի մէջ թէ իբրեւ քարոզիչ և թէ իբրեւ վանական, և ունեցած են իրենց հետեւողները: Գինգ իբրեւ հիմնադիր հայ վանականութեան յայտնապէս ազդուած էր Դանիէլ Ասորիէն, որուն աշակերտը կը նկատուէր: Երկրորդ մեծագոյն ազդեցութիւնը եղած է յունականը, որ տեղի ունեցած է Մեծն Ներսէսի ժամանակ: Ներսէս՝ Բարսեղ Կեսարացի հայրապետին օրինակին հետեւելով, և անոր գծած վանական կանոններուն համեմատ, հաստատեց վանքեր ու կուսանոցներ, որոնց թիւը մինչև 2000-ի կը հասցնէ աւանդութիւնը:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Մեր ազգ. պատմիչներուն աւանդածին համեմատ Մեծն Ներսէս վաղէսի օրով, իբր պատգամաւորութեան մը գլուխ, կը դիմէ Պոլիս, ուր մեծ ընդունելութիւն չի գտնել: Կղզի աքսորուած և այլն ըլլալու զրոյցները պատմական չեն: Ներսէս իրեն տեղ կը թողու խադ եպիսկոպոսը, որ նշանաւոր կ'ըլլայ իր գործերով ու անվերջ երկարութեամբ: Պճնաւեր, ձիաւեր կը նկատուի, բայց կ'ըլլայ խառնազգեցեալ:

2. Յովհաննոսի ամօթալի դաշինքը նշանաւոր կ'ըլլայ այս ժամանակ (363), Վաղինճիսկանոս և Վաղիս կը յաջորդեն Յովհաննոսի (364ին):

3. Շապուհ իր դաշինքին ոյժով, Հայաստանը անօգնական դառնալով, կ'ասպատակէ և կ'ուզէ գրաւել Հայոց երկիրը: Հալածանք կը հանէ քրիստոնէութեան դէմ: Կը նահատակուին Զուխրա քահանան, Համազասպունի Մամիկոնեան, Փառաւնիկ քաղաքի և այլն:

4. Վաղէս կ'ուզէ Յովհաննոսի դաշինքը պատուել: Հայկական Բ. պատգամաւորութիւնը պատուով կ'ընդունի և Պապը կը թափաւորեցնէ Հայոց, Պապ և Ներսէս նախ լաւ յարաբերութիւններ

կը մշակեն, բայց յետոյ կ'ուժանան իրարմէ: Աւանդաբար կը պատմուի թէ Պապ թունաւորած ըլլայ Ներսէսը. սակայն ստոյգ չէ այս հետեւեալ պատճառներով. ա) Պապ բռնապետ մը չէր, բ) պէտք չունէր թունաւորելով ազատուի Ներսէսին, գ) Ներսէս աւելի յանցաւոր կ'ըլլայ իբրեւ անձնասպան, դ) Ախտանիշերը թունաւորման նշաններ չեն, այլ ներքին հիւանդութեան մը:

5. Ներսէս կաթողիկոսացած է ըստ ժամանց 34 տարի, ըստ այլոց 20, 14, 11, 22, 19, 9 և այլն: Հաւանական թուականները երեք են՝ 364—373, 353—372 և 353—373:

6. Հայ վանականութեան ծագումը հին է, բայց գլխաւոր հիմնադիրը կը նկատուի Գինգ: Հայ վանականութիւնը կրած է երկու որոշ ազդեցութիւններ. ասորական և յունական. այս վերջինը Մեծն Ներսէսի միջոցաւ:

Պարամարի եկեղեցիին բարձրաճակատներէն

ՊԱՊ, ՅՈՒՍԻԿ, ԶԱԽԷՆ ԵՒ ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ

1. ԵՈՒՍԻԿ Բ. ԿՍՄ ԾԱՀԱԿ ՄԱՆԱԶԱՆԵՐՏԱՅԻՆ
— Մեծն Ներսէսի մահէն ետքը Պապ թագաւորը կաթողիկոս ընտրեց Յուսիկ եպիսկոպոսը Աղբիւսնոսի տունէն: Խորենացի պատմիչը Շահակ անունը կուտայ Մեծն Ներսէսի անմիջական յաջորդին: Մեր բոլոր պատմիչները կը վկայեն թէ Յուսիկ կամ Շահակ Կեսարիա չի գնաց հայրապետական ձեռնադրութեան համար և իր մով գաղթեցաւ այդ սովորութիւնը: Փաւստոս պատմիչը այս մասին կը գրէ. «Կեսարիայի եպիսկոպոսապետը լսեց թէ մեծ հայրապետը Ներսէս սպաններ են և անոր տեղ դրուած Յուսիկը առանց իր հրամանին եղած է, ... մեծապէս զարմացաւ և բարկացաւ: Ուստի Կեսարիոյ նահանգի եպիսկոպոսները ժողով գումարելով, բարկութեամբ նամակ գրեցին: Պապ թագաւորին աջ նամակ գրեցին և կաթողիկոսական իշխանութիւնը լուծեցին. թէ ով որ Հայոց հայրապետ ըլլայ, միայն արքունի դրան հացը օրհնելու իշխանութիւն ունենայ և բնաւ չհամարձակի Հայոց եպիսկոպոսները ձեռնադրելու, ինչպէս սովորութիւն էր սկիզբէն: Այնուհետեւ Հայոց եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու իշխանութիւնը վերցաւ, և հայ եպիսկոպոսները Կեսարիա կ'երթային ու կը ձեռնադրուէին:» (Բուզ. Ե. Գլ. Խ):

2. ՀԱՅ ԱԹՈՒՈՒՄ ԱՆԱՆԱՆՈՒԹԻՒՆԸ. — Փաւստոսի այս տեղեկութիւնները ստոյգ և պատմական չեն թուիր, սա գլխաւոր պատճառներով.

ա) Կեսարիոյ այդ ժամանակի հայրապետին՝ Բարսեղի (370—379 Յունվ. 1) բոլոր թուղթերուն մէջ,

որոնք գրեթէ առանց բացառութեան հասած են մեր ձեռքը, փոքրիկ ակնարկութիւն մ'իսկ չկայ Յուսիկի գէմ եղած այս ժողովին ու որոշումներուն մասին:

բ) Կեսարիոյ մետրապոլիտները երբեք իշխանութիւն ունեցած չեն Մեծ Հայքի վրայ, այլ Փոքր Հայքի վրայ միայն:

գ) Հին ժամանակ աթոռի կոիւ ու աթոռի գերիշխանական ձգտում գրեթէ չկար, և հայ հայրապետները Կեսարիա ձեռնադրուելով ազգային եկեղեցիի անկախութիւնը ջնջուած չէր նկատուեր:

դ) Բարսեղի արեւմտեան եպիսկոպոսներու ուղղած նամակին մէջ ստորագրած է նաև Յուսիկ, ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ երկու աթոռներու միջեւ բաժանում կամ գերիշխանութիւն չկար:

ե) Մինչև Յուսիկ արդէն Կեսարիոյ չի գացած կաթողիկոսացած հայ հայրապետներ եղած են, ինչպէս Արիստակէս, Վրթանէս, Չոնակ:

զ) Նիկիոյ ժողովին ճիշդ կանոնին համեմատ Յեպիսկոպոսներ կրնան եպիսկոպոս մը ձեռնադրել: Այսպէս եղած էր Չոնակի ձեռնադրութեան ատեն, ուր Յեպիսկոպոսներէս էին:

է) Երբեք յիշուած չէ մեր կամ արտաքին պատմիչներուն մէջ թէ Հայոց կաթողիկոսը եպիսկոպոս ձեռնադրելու իրաւունք ունեցած չըլլայ:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԳԻՏԱՊԱՏՈՒՄ. — Այս բոլոր փաստերը թէև բաւական են ապացուցանելու համար Փաւստոսի պատմութեան անճիշտ ըլլալը, բայց դարձեալ ընդունողներ կան որ Պապի և Յուսիկի օրով Կեսարիոյ աթոռին հետ Հայ Եկեղեցիի յարաբերութիւնները ստացած ըլլան նոր երեւոյթ մը: Այդ ժամանակ դրուեցաւ Հայոց Ինֆնազուխ (autocéphale) Եկեղեցիի սկիզբը,

որ ապագային աւելի եւս հաստատուեցաւ: Այս պարագան Հայ Եկեղեցիի անկախութեան չկրնար վնասել, նկատելով որ քրիստոնէութիւնը միմիայն կեսարիայէն ու Ս. Գրիգորի միջոցաւ չէր որ մտաւ Հայաստան, այլ շատ աւելի կանուխ և ուրիշ առաքելական քարոզիչներու միջոցաւ ևս:

3. ՊԱՊԻ ԲԱՐՆԵԱՐԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. — Փաւստոս կը պատմէ թէ Պապ Յուսիկի ժամանակ սկսաւ եղծանել Ներսէսի հաստատած եկեղեցական կարգերը, աւերել անոր կառուցած այրիանոցներն ու որբանոցները, կուսանոցներն ու ծերանոցները: Եկեղեցիներուն հարուստ կալուածները յարքունիս գրաւեց. իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ յատկացուած 7 կալուածներէն 5ը արքունի կալուածներուն վրայ աւելցուց. իւրաքանչիւր եկեղեցիի 2 հող կամ գիւղ թողլով պատուիրեց որ միայն մէկ երէց և մէկ սարկաւազ ունենան, իսկ քահանայական ընտանիքի միւս անդամները պարտաւորուին արքունի ծառայութեան մէջ մտնել: Ամուսնութեան մասին հաստատուած խիստ կանոնները վերցուց, թոյլատրեց մեռելական հանդէսներու ատեն եղած հեթանոսական սուգերն ու ողբերը: Իսկ Յուսիկ այս բոլոր խնդիրներուն մէջ կը մնար լուռ և նոյն իսկ աջակից Պապի:

Բուզանդի այս խօսքերը, որոնք ըսուած են Պապին ու Յուսիկը անպատուելու համար, չափազանցուած են: Ընդհակառակը կ'երևի թէ Պապ, եկեղեցիի ինքնագլխութիւնը ապահովելէն ետք, աշխատեցաւ նուազեցնել թիւը բարեգործական այն հաստատութիւններուն, որ աւելի ժողովուրդին ծուլութեանը կը նպաստէին: Պապի կարգադրութիւնները աւելի բարեկարգութիւններ են, որոնք սահմանուած էին Հայաստանի բնակչու-

թեան աճումը կանոնաւորելու, զինուորական ոգին տարածելու և այլն, որոնց համար Պապ գովեստի արժանի էր քան թէ պարսաւանքի: Իսկ Յուսիկի մասին չենք կարող ըսել թէ բացարձակ թոյլ մէկն էր. որովհետեւ նոյն իսկ Փաւստոս ու Խորենացի կը վկայեն անոր «առաքինի» անձ մը ըլլալը:

4. ԶԱԼԷՆ ԿԱՆԱԿԱՆԱՅԵՐԸ. — Պապ Վաղէսի հրամանով դաւաճանութեամբ սպաննուեցաւ ՅԴԷ ին և անոր տեղ թագաւոր կարգուեցաւ Վարադքաս, Պապի եղբորորդին: Ասոր օրով Յուսիկ մեռաւ, որուն յաջորդեց Զաւէն, Աղբիւնոսի ընտանիքէն, Մանազկերտ գիւղէն: Բուզանդ աննպաստ կը խօսի Զաւէնի մասին, իբրեւ «այր Հարաբարոյ, խիստ և նախանձոտ, կենցաղասէր և պճնող», վասնզի քահանայական երկայն պճղնաւորին տեղ թոյլ տուաւ որ եկեղեցականները գոյնզգոյն ասեղնազործ նկարներով՝ նարօսներով և ծոպերով զարդարուած, աշխարհիկ և զինուորական կարճ զգեստներ և մուշտակներ հագնին՝ որոնք մինչեւ ոտքերը կը հասնէին (Բուզ. Զ. Գլ. Ե): «Եւ ինքն Զաւէն, կը շարունակէ ան, աթիւնեալս և զտապակեալս զժապաւինեալս նարօսօք ագանէր, զսամուրեկնիս և զկնգմենիս և զգալլենիս ագանէր, և աղուխսնիս զանձամբ արկեալ, անխտիր ի բեմ ելեալ նստէին»: Փաւստոսի խօսքերը տեսակ տեսակ մեկնութիւններու տեղի տուած են: Ոմանք (Գէլցեր) կը կարծեն թէ Զաւէն վերանորոգած է Հայոց հին քրմական զգեստը, որ նախկին հայրապետները թողուցած էին և Մեծն Ներսէս վերցուցած էր: Կան որ կը կարծեն իրաւամբ թէ Զաւէն նորութիւն մըն էր որ կը մտցնէր: Իսկ ուրիշներ նոյնքան հաւանական են թագրութիւն մը կ'ընեն ըսելով՝ թէ, Լուսաւորիչի ազգատոհմը կը հագնէր

ճգնաւորական տարազ, որ պարտաւորիչ էր աշխարհիկ կամ ամուսնական կեանքի մէջ ապրող եկեղեցականներուն համար: Արդէն եկեղեցականները ազնուականի աստիճանին բարձրացած կը նկատուէին, որով զինուորականի կամ ազնուականի զգեստներ կը հագնէին: Զաւէնի ժամանակ Հայաստանի վիճակը յուզեալ ու շփոթ էր: Վարազդատ աքսորուեցաւ Յունաց կայսրէն: Մանուկ Մամիկոնեան պահ մը կառավարեց երկիրը: Պապի Արշակ և Վաղարշակ որդիները թագաւոր պսակուեցան Վարազդատի տեղ: Զաւէնի մասին ուրիշ պատմիչներ գովեստով կը խօսին:

5. ԾԱՀԱԿ ԿՈՐՃԵԱՅ ԵՒ ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ. — Բուզանդ Զաւէնէն վերջ Շահակ Կորճեայ անուն եպիսկոպոս մը կը յիշատակէ իբրեւ կաթողիկոս, որ երկու տարի իշխանութիւն վարեց: «Այր քրիստոնեայ» կը կոչէ զայն. բայց, կ'ըսէ, Զաւէնի զրած կարգերէն չխտորեցաւ երբեք (Բուզ. Զ. Գլ. Գ): Խորենացի չյիշատակեր զայն, կամ թերեւս կը շփոթէ Յուսիկի և Շահակ Ա.ի հետ: Թերեւս կ'ըսեն ոմանք (Մ. Արք. Օրմանեան, Մ. Վրդ. Նարոյեան) այդ Շահակը Պարսից ազգեցութեան չըջանակին մէջ գտնուող Կորճից կամ Անդր-Տիգրիսեան նահանգին եպիսկոպոսապետ մը եղած ըլլայ՝ մասնաւոր զիրքի մը տէր:

Զաւէնի կամ Շահակի յաջորդը եղաւ Ասպուրակես Աղբիանոսի տունէն: Անոր գործունէութեան մասին որոշ բան մը չենք գիտեր: Փաւստոս կը գովէ զայն «այր քրիստոնէամիտ աստուածապաշտ արդար» կոչելով. միայն թէ Շահակի նման՝ Զաւէնի զրած կարգերուն կը հետեւէր և սա: Կ'երեւի թէ Ասպուրակէս բաւական կարեւոր դեր մը կատարած է իր ժամանակի քաղաքական դէպքերուն մէջ, որովհետեւ Բուզանդ կը գրէ

անոր համար թէ «առաջնորդեաց դրանն Խոսրովոս»: Ասպուրակէսի ժամանակ տեղի ունեցաւ Հայաստանի բաժանումը Յունաց և Պարսից միջև: Արշակ և Խոսրով Գ. թագաւորեցին այդ բաժիններուն վրայ: Ասպուրակէս, ինչպէս Աղբիանոսի ընտանիքի միւս անդամները, աշխատեցան կ'երեւի Հայ եկեղեցիի ինքնուրոյնութեան, ազգայնացման ու բարեկարգութեան, բայց այս մեծ գործը պահուած էր Մեծն Ներսէսի որդիին՝ Սահակ Պարթևի, որ յաջորդեց Ասպուրակէսի:

6. ՎԵՐՋԻՆ. ԿԱԽՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ. — Մեծն Ներսէսի անմիջապէս յաջորդող կաթողիկոսներու ժամանակագրութիւնը բաւական շփոթ ու անորոշ է, այդ պատճառով շատեր տարբեր թուականներ կը դնեն: Յայտնի է Մեծն Ներսէսի մահուան թուականը. 372 կամ 373: Ս. Սահակ կաթողիկոս եղած է 387—389 թուականներուն մէջ. ուրեմն շուրջ 16—17 տարի ժամանակամիջոցին մէջ կաթողիկոսացած են Յուսիկ կամ Շահակ Կորճեայ և Ասպուրակէս: Խորենացի կ'ըսէ թէ Զաւէն չորս տարի, իսկ Ասպուրակէս 5 տարի կաթողիկոսութիւն բրած են. Շահակի համար կուտայ 3 տարի, որոնց գումարը կ'ընէ 12 տարի. եթէ հանենք 16էն կ'ունենանք 4 տարի, որուն երկու տարին պէտք է տալ Շահակ Կորճեային, մնացեալ երկու տարին իբրեւ յաւելուածական ամիսներ բաժնել քոյրին թիւերուն վրայ և կամ նկատել իբրեւ աթոռի թափուր տարի Ասպուրակէսի և Մեծն Սահակի միջև: Այսպէս հաւանական թուականներ կարելի է տալ.

372—375 Յուսիկ Բ. կամ Շահակ,

375—380 Զաւէն, ըստ Խորենացեայ Վարազդատի Բ. տարին (Խոր. Գ. Գլ. Խ. էջ 231):
Վարազդատ թագաւորեց 374ին:

- 380—382 Շահակ Կորճեայ,
 382—387 Ասպուրակիս: Եթէ Սահակ Կորճեան
 նկատենք նահանգի մը եպիսկոպոսա-
 պետը, Ասպուրակէսը կաթողիկոսա-
 ցած պիտի ըլլայ 380ին կամ 381:

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

1. Յուսիկ Բ. կամ Շահակ կաթողիկոս կ'ըլլայ Մեծն Ներսէսի
 մահէն ետքը առանց Գեսարիա երթալու: Բնականո՞ր կ'ըսէ թէ Կե-
 սարիոյ սինոդը կը լուծէ Հայոց հայրապետին իշխանութիւնը:

2. Սակայն Բուզանդի տեղեկութիւնը չդիմանար քննչաբա-
 ւորութեան առջև բազմաթիւ պատճառներով: Ստոյգ է միայն որ
 Հայոց եկեղեցիի ինքնագլուխութեան սկիզբը դրուեցաւ Պապի օ-
 րով, թէև Հայ եկեղեցին, իբրև հին և առաքելական եկեղեցի,
 արդէն անկախ էր:

3. Պապ կը ներկայանայ իբրև բարեկարգիչ, որ կրօնասիրու-
 թիւնը քաղաքական պահանջներուն հետ կը հաշտեցնէ, չափա-
 զանցութիւնները կ'արգիլէ ու կը ջանայ յունական ազդեցութիւնը
 չէզոքացնել Հայոց մէջ:

4. Յուսիկի կը յաջորդէ Զաւէն, որ Պապի նման կը ջանայ
 յունական ազդեցութիւնը չէզոքացնել. յունական ճգնաւորական
 տարազը կը փշիւտէ՝ ազնուականի ու զինուորականի հայկական
 զգեստներու հետ:

5. Զաւէնի կը յաջորդէ Շահակ Կորճեայ որ կը հետեւի Զա-
 ւէնի բարեկարգութեան: Ըստ ոմանց Շահակ Կորճէից նահանգին
 եպիսկոպոսապետն էր:

6. Ներսէսէն վերջ կաթողիկոսներու ժամանակագրութիւնը
 շփոթ է. կարելի է միայն հաւանական թուականներ դնել: Յուսիկ
 Բ.՝ 372—375, Զաւէն՝ 375—380, Շահակ՝ 380—382, Ասպուրակէս՝
 382—387:

Գ. ՄԱՍ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՅԱՑՄԱՆ

ԿԱՄ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԵԱՆ ԵՐԶԱՆ

Ա. Գ. Ո. Մ.

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵԻ ԵՒ ՄԱՇԹՈՅ

1. ՍԱՀԱԿԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԵՆՍԱԿՐՈՒ-
 ԿԱՆ ԳԻԾԵՐ. — Հայաստան արդէն երկու քի բաժ-
 նուած էր: Յունական բաժնին վրայ կ'իշխէր Արշակ Գ.,
 իսկ Պարսկականին վրայ՝ Խոսրով Գ.: Կաթողիկոսն էր
 Ասպուրակէս: Արշակ և Խոսրով Երեւել զաշտին մէջ
 պատերազմ՝ մղելէն ետք քաշուած էին իրենց տեղերը,
 երբ Արշակ մեռաւ շուրջ 386/7ին: Նոյն տարին, 386ին,
 մեռած պէտք է ըլլայ նաև Ասպուրակէս: Արշակի մա-
 հով Խոսրով կը մնար Հայոց միակ գերիշխան թագա-
 ւորը: Խոսրով կատարեց հայրապետական ընտրութիւնը
 յանձին Ս. Սահակ Պարթևի, առաւելապէս քաղաքա-
 կան նպատակներով: Ան կը փափաքէր Յունական Բաժ-

նի վրայ այ իշխել և ինչպէս տուրք կուտար Պարսից թագաւորին՝ իր բաժնին համար, նոյնը կը խոստանար վճարել Յունաց կայսեր՝ Յունական մասին համար։ Արդ, Ս. Սահակ Մեծն Ներսէսի որդին և Ս. Գրիգորի սերունդէն էր. այն սերունդէն, որ յունական քաղաքակրթութեան ու քաղաքականութեան ներկայացացուցիչն էր՝ Հայաստանի մէջ։ Զայն ընտրելով կաթողիկոս Սոսրով կը փափաքէր իր նպատակին հասնիլ։ Ասկէ զատ Ս. Գրիգորի ընտանիքը իր կատարած բարեկարգական ու քաղաքակրթիչ դերով մեծ համակրութիւն կը վայելէր Հայ ժողովուրդին ու մասնաւորապէս հայ կղերին մէջ։ Այս և ուրիշ բազմա-

Կառուց Անապատի ընդի. տաճարներ

թիւ նկատումներով Սահակ ընտրուեցաւ կաթողիկոս։ Ան իր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը անցուցած էր Կեսարիա և Բիւզանդիոն, ուր կրթուած ու զար-

գացած էր և նշանակելի յառաջդիմութիւններ ունեցած էր հելլենական ուսման մէջ։ Ամուսնացած էր և ունեցած էր միակ աղջնակ մը Անոյշ կամ Սահականոյշ անունով, որ ապա ամուսնանալով Համազասպ Մարիկոնեանի հետ, ծնած էր հռչակաւորն Վարդան Մարիկոնեան։ Կ'երևի թէ կանուխ զրկուեցաւ Սահակ իր կրօնմէն, ուստի ինքզինքը աուաւ մենաւորական կեանքի։ Ս. Բարսեղ Կեսարացիի գծած կանոններուն ու օրինակին հետեւելով, ան ունեցաւ 60 աշակերտներ, որոնք խառաղնազգես, երկաթապս, բոխոսն կ'ապրէին, միշտ աղօթքի հետամուտ էին ու կը շրջէին հոգեւոր կերպով միթարելու համար ժողովուրդը։ Այս այս վիճակէն էր որ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ Սահակ։

2. Ս. ՍԱՀԱԿԻ ՏԵՍԻԼԸ. — Կուսակորիչի տոհմին մէջ արու գիծին դադարումը մեծ վիշտ պատճառած է Ս. Սահակի և այդ մտահոգութիւնը առիթ տուած է այն նշանաւոր տեսիլքին, զոր նա իր ձերութեան վերջին օրերուն պատմած է նախարարներուն։ Տեսիլքը տեղի ունեցած է Վաղարշապատի եկեղեցիին մէջ, Աւագ Հինգշաթի գիշեր։ Յիշուած պարագաներէն կ'ենթադրուի թէ Սահակ պարզ պաշտօնեայ մը և կամ աւարկաւոր էր այդ տեսիլ տեղի ունեցած տան։ Տեսիլին համառօտութիւնը այս է.

Այսպէս քառակուսի հսկայ բեմ մը, վրան սպիտակափայլ կաւով ծածկուած խորան մը, խորանին ծայրը լուսաւոր խաչ մը կը փողփողի խորանին մէջ փեղկը բացուելով ականակուռ սեղան մը կը տեսնուի, վրան հաց և ողկոյզ, մօտը վարսաւոր պղտիկ ձիթենի մը երեք մեծ ու փոքր ոստերով։ Բեմին ձախ կողմը թուի կաւով պատած բերեղանման աթոռ մը, վրան սկուտեղ մը, որուն վրայ նափօրտ մը (շուրջառ) ծալուած դրուած է։ Նաև ոսկե գունդ մը և մագաղաթ մը, վրան ոսկեգոյն տողերով տառեր

և կարմրագիր տողերս Սկուտեղին շուրջ մանչ ու աղջիկ տղաքներ կան, Աթուռը կը շարժի, մանուկները կ'երիտասարդանան և թեւաւորուելով սեղանին վրայ կ'ելնեն, որ անոնցմով մէկտեղ դէպք երկինք կը վերանայ:

Տեսիլքը ապագայ իրողութիւններ կը գուշակէր:

3. ԽՈՍՐՈՎ, ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՆ ԵՒ ՍԱՀԱԿ. —

Խոսրով Ս. Սահակը կաթողիկոսացնելով գրեթէ հասաւ իր նպատակին. Մեծն Թէոդոսի հետ բանակցութեան մտաւ. կայսրը 388ին Խոսրովի յանձնեց Յունական Բաժնի կառավարութիւնը՝ հարկ տալու պայմանով: Մեծն Թէոդոս այս որոշումը տուած էր անշուշտ նկատի ունենալով որ Ս. Սահակ յունասէր մէկն էր և համակրանք ու վստահութիւն կը վայելէր Յունաց մօտ: Այնուհետեւ Խոսրով սկսաւ երկու տէրոջ ծառայել, ինչ որ բաւական դժուար գործ էր: Պարսից արքունիքը սկսաւ կասկածիլ Խոսրովի վրայ, և երբ մէկ քանի նախարարներ սկսան քառութիւն ընել, ամբաստանելով Խոսրովը թէ իր բոլոր ընթացքը կեղծ է, հրաւիրեց զայն որ Տիգրան երթայ: Խոսրով թէև գովամակութեամբ, բայց ստիպուեցաւ երթալ. զրկուեցաւ թագաւորութենէն ու աքսորուեցաւ Ակյուշ (Ընդմէշ) բերդը, որ Խոսրովի ժամանակ խորը կը գտնուէր: Խոսրով 5 տարի թագաւորեց միայն: Խոսրովի գահընկեցութեամբ Սահակի հայրապետութիւնն ալ կախակայուեցաւ: Վռաւ-Կրաւան-Շահ Դ. (388 Օգ. 16 - 399 Օգ. 14) Խոսրովի տեղ թագաւոր կարգեց անոր եղբայրը Վռաւշապուհ: Քիչ ետքը Սահակ հաստատուեցաւ աթոռին վրայ: Վռամշապուհ և Սահակ իրենց խաղաղ իշխանութեան օրով, իրենց խոնկմութեամբ, հեռատեսութեամբ, և իմաստութեամբ հայ կեանքի մէջ ամէնէն մեծ դերը կատարեցին, գրական Ոսկեդարը հիմնելով: Սահակ, հակառակ իր յունասէր ձգտումներուն, անկեղծ և ուղղա-

միտ քաղաքականութեամբ կրցաւ Պարսից կառավարութեան վստահութիւնը գրաւել: Վռամշապուհի օրով անձամբ գնաց Տիգրան, ներկայացաւ Վռամին ու մեծ պատիւ գտաւ: Սահակի խնդրանքով Հայոց սպարապետութիւնը յանձնուեցաւ Համադասպ Մամիկոնեանի. որուն տոհմը նախարարներու կարգին մէջ հիմնգետոյ պատիճանին բարձրացաւ: Հաւանաբար Սահակի խընդրանքով էր դարձեալ որ Խոսրովը ազատուեցաւ իր ծանր կապանքներէն ու թոյլ տրուեցաւ համեմատաբար աւանդի կեանք մը իր նժդեհութեան մէջ: Ս. Սահակ դարձաւ Հայաստան մեծ պատուով:

4. Ս. ՄԵՍՐՈՊ-ՄԱՇԹՈՅ ԵՒ ԳԻՐԻ ԳԻՐՏԸ. —

Ս. Սահակի անբաժանելի գործակիցը եղաւ Ս. Մեսրոպ Մաշքոց, որ բնիկ Տարոնցի էր, Հաղկիաց գիւղէն: Հօրը անունն էր Վարդան: Մանկութենէն սորված էր յունարէն, ասորերէն և պարսկերէն: Աշակերտ եղած էր Ս. Ներսէսի, որուն մահուընէն ետքը պետական ծառայութեան մէջ մտած, Խոսրովի պալատին մէջ պաշտօն կը վարէր: Նախ զինուորական աստիճանի հասած, ապա արքունի դրան *farsouzgar* կամ դիւանապետ կարգուած էր: Յետոյ աշխարհիկ կեանքէն հրաժարելով, մտած վանական կարգը, աշակերտներ ժողովելով սկսած էր շրջիլ ու քարոզել: Իրեն գործունէութեան ասպարէզ ընտրած էր առաւելապէս Գողթն գաւառը և Սիւնեաց հաճանքը, ուր հեթանոսական հետքեր կը մնային դեռ: Հոն յաջող արդիւնք ձեռք բերած էր Շաքիք ու Վաղիկակ Սիւնեաց իշխաններուն ձեռնադրութեամբ: Մաշքոց թէ Ընթերցող էր և թէ Թարգմանիչ: Այսինքն ասորերէն բնագրին վրայէն կը կարգար Աստուածաշունչը և կը թարգմանէր հայերէնի ու կը մեկնէր ժողովուրդին: Որովհետեւ հայերէն գիր ու գիրք չկար և

ժողովուրդին հսկայ զանգուածը անձանթ էր ասորի-
բէնին, որով կը կատարուէին եկեղեցիի պաշտամունքն
ու ընթերցումները: Մաշթոց ահագին դժուարութիւն կը
քաշէր Ս. Գիրքը հասկնալի դարձնելու համար: Ուստի
սկսաւ մտահոգ ըլլալ ու խորհիլ հայերէն տառեր գըտ-
նելու: Երկար ատեն այսպիսի մտածումէ մը տարուած,
վերջապէս դիմեց Ս. Սահակին, յայտնեց իր մտահո-
գութիւնը և հայ Գրերու Գիւղին անհրաժեշտութիւնը:
Հայրապետը, որ նման խորհրդներով տոգորուած էր,
քաջալերեց Մաշթոցը և ներկայացուց Վռամշապուհի,
այսպիսի կարեւոր գործի մը համար անոր օժանդակու-
թիւնը խնդրելու համար: Վռամշապուհ յայտնեց թէ
Միջագետք եղած ատեն հանդիպած էր Հաբեշ անուն
քահանայի մը, ուրկէ տեղեկացած էր Դանիէլ ասորի ե-
պիսկոպոսին մօտ նշանագիրեր կենալը: Թագաւորին
հրամանով Վանիոն անուն մէկը զրկուեցաւ ընդհուպ
այդ գիրերը բերելու համար: Վահրիճ կատարեց իրեն
յանձնուած գործը: Դանիէլեան նշանագիրերը սկսան
գործածել ու սորվեցնել մեծ խանդավառութեամբ, բայց
մէկ երկու ամիսէն հասկցան անոնց պակասաւոր ու
անարուեստ հանգամանքը: Այս անգամ Մաշթոց ինք
ստիպուեցաւ, մէկ երկու աշակերտներու հետ, երթալ
Միջագետք Դանիէլի մօտ, փնտռելու և գտնելու հա-
մար հայերէն գիրեր կամ հայերէն գրերով գրուած գիրք:
Սակայն ի գուր: Անցաւ Եդեսիա Պղտսոն ճարտասանին
խորհուրդ հարցնելու: Եդեսիայէն անցաւ Ամիդ
(= Տիարպէքիր), անկէ Սաւոաս (Եփրատ գետին վրայ՝
Եդեսիայի հիւսիսային արեւմտեան կողմը): Տեսնուեցաւ
Ամիդի Ակակիտս և Եդեսիոյ Բաբելաս եպիսկոպոսներուն,
Եպիփան Սաւոասացի զիմանկանի աշակերտ Հոռուխ-
նոս հելլէն գրչութեան վարպետներէն մէկուն հետ:

Մեծ ընդունելութիւն և օգտակարութիւն գտաւ
անոնցմէ, բայց չկրցաւ գտնել իր փնտռածը: Վերջա-
պէս երանելի Վարդապետը աղօթքի ապաւինելով, «ոչ
ի քուն երազ, և ոչ յարթնութեան տեսիլ», այսինքն
մտքի երկնային լուսաւորութեամբ «իւր Սուրբ Աջովը»
ստեղծեց Հայոց Այբուբենը: Հռութանոս վայելուչ ձե-
ւեր տուաւ անոնց, դասաւորեց: Մաշթոց փորձի հա-
մար սկսաւ թարգմանել Առաքյալ գիրքը: Յաջողութեամբ
դարձաւ Հայաստան, ուր խանդավառութեամբ ընդու-
նեցին զինքը Վռամշապուհ և Սահակ:

Ծ. ՔՆՆԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ. — Գրի Գիւղին, Ս.
Մաշթոցի և Սահակի շուրջ բաւական խնդիրներ յա-
րուցուած են, որոնց հանդէպ կարծիքները շատ կը
տարբերին: Այդ խնդիրներէն գլխաւորները, մասնաւո-
րապէս եկեղեցական պատմութեան հետ կապ ունեցող-
ները թուենք:

ա) Մաշթոցի անունը. — Մեր բոլոր հին հեղինակ-
ները մինչեւ Ը. դար, բացի Խորենացիէն, Հայոց նը-
շանագիրները գտնողը՝ կ'անուանեն Մաշթոց կամ Մաշ-
տոց: Ոմանք կը կարծեն թէ Ս. Մեարայ նախապէս կը
կոչուէր Մաշթոց և յետոյ տրուեցաւ անոր Մեարայ
անունը. իսկ ուրիշներ ընդհակառակն Մեարայ անունը
կը նկատեն անոր իբրեւ մկրտութեան անուն, իսկ Մաշ-
թոց յորջորջումը վերջէն, կրօնաւոր եղած ատեն կամ
Յունաստան գացած ատեն ընդունած: Ծիշտ կ'երեւի
որ բոլոր մեր հին պատմիչները ընդհանրապէս զայն
կ'անուանեն Մաշթոց:

բ) Մաշթոցի ծագումը եւ պաշտօնները. — Մաշ-
թոցի մասին մեր հին ժամանակակից պատմիչները
(Կորիւն, Ղազար) այնքան քիչ բաներ ըսած են, որ
դժուար եղած է հասկնալ թէ ինչ դասակարգի կը

պատկանէր ան: Ոմանց համար Մաշթոց հասարակ գիւղացիի մը զաւակն էր, որ իր ուշիմութեամբ կրցաւ բարձր պաշտօններու հասնիլ: Ընդհակառակը ուրիշներ կը կարծեն թէ ան ազնուական ընտանիքէ էր, Մամիկոնեան տունէն: Այս կարծիքը աւելի ճիշդ կը թուի. որովհետեւ եթէ Վարդան հասարակ գիւղացի մը ըլլար ինչպէս պիտի կրնար այնքան բարձր ուսում մը տալ իր մանուկին: Նոյնպէս հաւանական կը նկատուի որ Մաշթոց, վանականութեան դիմելէն առաջ, զինուորական կարգերու մէջ կը գտնուէր և ապա եղաւ արքունի քարտուղարութեան պետ կամ պաշտօնեայ:

գ) Ս. Ներսէսի աշակերտն էր թէ ոչ. — Անձանօթ պատմիչ մը (Սոսիերֆ Զ.) և Խորենացի կ'աւանդեն թէ Մաշթոց աշակերտած է Ս. Ներսէսի: Աս հաւանական չեն նկատեր ոմանք (Գր. Խալաթեանց): Իրենց փաստը հետեւեալն է. Ս. Ներսէս մեռաւ 373ին. Ս. Մաշթոց մեռաւ 439ին: Եթէ Մաշթոցը ապրած է 75 տարի, ուրեմն Ս. Ներսէսի մահուան տարին 8-9 տարեկանէն աւելի չէր կրնար ըլլալ: Եթէ Մաշթոցի տարիքը ծանօթ ըլլար, դիւրութեամբ կարելի էր լուծել այս խնդիրը. այժմ ոչ: Շատեր կ'ընդունին զայն իբր աշակերտ Մեծ Պարթեւին և ասով ծնւածայ ձեւունի մեռած կը նկատեն զայն:

դ) Ո՞ր բուսիրանիս տեղի ունեցաւ Հայոց Գրի Գիւղը. — Ամէնէն աւելի շատ վիճաբանուած խնդիրը եղած է այս: Շատեր կը դնեն զայն 406ին, ուրիշներ՝ 397, 408, 404ին և այլն: Ամէնէն ճիշդը 404 է, Կորիւն կ'աւանդէ թէ «Գրի Գիւղը» տեղի ունեցած է Ս. Մաշթոցի մահէն 35 տարի առաջ: Անոր մահը, ինչպէս պիտի տեսնենք, պատահած է 439 Փետր. 17ին. ուրեմն Գիրը գտնուած է 404էն 403 թուականներուն:

ե) Ո՞ւր տեղի ունեցաւ Գրի Գիւղը. — Ընդհանրապէս երկու տեղ ցոյց կը տրուի Հայոց Գրի Գիւղին իրեն վայր, Սաւոս կղզին և Սաւոս քաղաքը: Առաջինը սխալ է. որովհետեւ Մեսրոպ երբեք Սաւոս կղզին անցած չէ: Սաւոս քաղաքին անունը սխալ գրուելով եղած է Սաւոս: Մաշթոց հայ գրերու վերջնական ձեւը տուաւ Հռուփանոսի մօտ, Սամոսատի մէջ:

Ս. Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Ս. Սահակ, Ներսէսի որդին, կաթողիկոս. կ'ընտրուի Խոսրովէն, քաղաքական ու կրօնական նկատմամբով: Սահակ ամուսնացած էր և աղջկայ մը հայր. Ան ինքզինքը տուած էր վանական կոտորման կեանքի:

2. Մանչ զաւակ չունեն սլուն համար մտահոգ՝ կը տեսնէ հընչակաւոր տեսիլը զոր իր վերջին օրերուն պատմած է նախարարներուն:

3. Խոսրով գահագուրկ կ'ըլլայ վառմէն կասկածուելով և նախարարներուն քուլթեամբ: Անոր տեղ թագաւոր կը կարգուի Վառապուհ: Սահակ կը վերահաստատուի իր աթոռին վրայ. կ'երթայ Տիգրան և կարգ մը շնորհներ ձեռք կը բերէ:

4. Ս. Մեսրոպ անմիջական գործակիցը կ'ըլլայ Սահակի: Տարոնի Հացեկաց գիւղէն, նախ զինուոր, ապա արքունի քարտուղար, ամէնէն ետքը վանական ու կրօնաւոր կ'ըլլայ: Կը քարոզէ Գողթն, Սիւնիք, Կը յղանայ Հայոց Գրերու Գիւղը: Սահակ, Վառապուհ կը գործակցեն: Դանիէլեան գիրերը պակասաւոր կը գտնեն: Վերջապէս Մաշթոց դեգերելով Միջագետք, Երեսիա, Ամիդ, Սամոսատ, կը հնարէ Հայոց գիրերը և կ'սկսի Թարգմանութեան:

5. Մեսրոպի անունը կը նկատուի աւելի Մաշթոց: Ան ազնուական դասակարգէ էր: Հաւանական չեն նկատեր ոմանք որ Ս. Ներսէսի աշակերտ եղած ըլլայ ան: Գրի Գիւղի ճիշտ թուականը կը նկատուի 404, իսկ գտնուած տեղը Սամոսատ քաղաքը:

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՆՈՒԹԻՒՆ

1. Ս. ԳՐԳԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՆԻ ԹԱՐԳ-
ՄԱՆԻՉՆԵՐ.— Գրի Գիւտը կատարուեցաւ զլիաւորա-
քար այն պատճառով որ Հայոց եկեղեցական լեզուն
յունարէն և ասորերէն ըլլալով, ահագին դժուարու-
թիւններ կային Ս. Գիրքի հասկացողութեան համար։
Ղաղար Փարպեցի ստուգապատում մատենագիրը կը
պատմէ թէ՛ Ս. Գիրքը հասկնալու փափաքողները
ստիպուած էին մեծ գումարներով, հեռաւոր ճամբոր-
դութիւններով և երկարամեայ թափառումներով, ասորի
դպրոցներ յաճախել։ (Փարպ. Ժ. էջ 39, Վենետիկ
1891)։ Ասորական այդ դպրոցները տեսակ մը վանքեր
էին, ուր աշակերտները խիստ կանոններու կ'ենթար-
կուէին, առտուընէ մինչեւ կէս գիշեր պարտաւոր էին
գլուխ ուռեցնել, անխօս և անշարժ։ Հոն կ'ուսանէին
գիր, ընթերցում, երգ, աղօթք։ Ամէնէն բարձր ու-
սումը Ս. Գիրքի քաղվանքները կամ մեկնութիւնն էր։
Անոնց պէտք կամ առաջնորդը կը կոչուէր Բապպան։
Այս տիտղոսը կը տրուէր նաեւ վարժապետներուն,
մասնաւորաբար անոր որ կը կոչուէր Թարգմանիչ։
Թարգմանիչին պաշտօնն էր Ս. Գիրքի մեկնութիւնը
գլխաւորապէս։ Երբեմն Թարգմանիչը կ'ըլլար նաեւ դըպ-
րոցին տեսուչը կամ առաջնորդը։ Ս. Մեսրոպ Մաշթոց
այսպիսի դպրոց մըն էր հիմնած և ունէր իր աշակերտ-
ները և Թարգմանիչ անունը միայն իրեն տրուած էր։
Բայց Գրի Գիւտէն ետքը այս անունով ընդհանրապէս
կը ճանչցուին Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներէն այն
ընտիր խումբը, որ Աստուածաշունչի և ուրիշ մատ-

եաններու թարգմանութեան մէջ գործակից եղած են
իրենց վարդապետներուն։

Գրի Գիւտին շարժառիթն ըլլալով Աստուածաշուն-
չի թարգմանութիւնը, բնականաբար երջանիկ Ամոլին
ու իրենց աշակերտներուն առաջին գործը պիտի ըլլար
ան։ Իրաւցնէ չուտով կը թարգմանեն զայն հայերէնի,
այնպիսի խնամով, հոգածութեամբ ու ձեռնհասու-
թեամբ, որ իրենց գործը կրցած է արժանանալ «Թա-
գուհի թարգմանութեանց» տիտղոսին կամ յորջորջու-
մին։ Թէեւ որոշ գիտենք թէ Ս. Գիրքինը առաջինը
եղաւ կատարուած թարգմանութիւններուն մէջ, բայց
չենք գիտեր թէ ո՞վ կամ որո՞նք եղած են անոր
թարգմանիչները, ո՞րչափ առեւէն աւարտած են զայն
և այլն։ Հին և ժամանակակից պատմիչները չատ անո-
րոշ են և հակասական։ Ոմանք Ս. Գիրքի թարգմա-
նութիւնը կ'ընծայեն միայն Ս. Մեսրոպի, ուրիշներ՝
միմիայն Ս. Սահակի և ուրիշներ ալ՝ երկու վարդա-
պետներուն և իրենց աշակերտներուն։ Հաւանական
կ'երեւի այս վերջին վկայութիւնը, միայն թէ ամէնէն
աւելի մեծ բաժինը ունեցած է Ս. Սահակ։ Մաշթոց
աւելի ստիպուած էր շրջիլ, քարոզել, դպրոցներ բա-
նալ, այդ պատճառով չէր կրնար մեծ դեր մը կատա-
րել Ս. Գիրքի թարգմանութեան մէջ։ Հայերէն Աստ-
ուածաշունչը թարգմանուած է յունարէն Եօրանասից
թարգմանութեան օրինակներէն։ Սակայն ասորերէն
թարգմանութեան (Փեշիթո) վրայէն ալ շատ կանու-
խէն բաւական կարեւոր մասեր թարգմանուած են⁽¹⁾։

(1) Բրոք. Գր. Խալաթեանց 1899ին հրատարակեց Մոսկուայի
մէջ Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ քաղվանքեան գործը,
զոր էջմիածնի և երուսաղէմի մատենադարանները գտնուած գրք-

2. ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳԻՐՈՒՍԺՆԵՐՈՒ ԹԱՐԳԱՐՈՒՄԸ. — Ս. Գիրքի թարգմանութեան հետ անհրաժեշտ էր նաև թարգմանութիւնը եկեղեցական գործառններու, մասնաւորաբար ծիսարանին և ուրիշ պաշտամունքի յատուկ մատեաններուն, որոնք ասորերէն և յունարէն էին և բոլորովին անհասկնալի՝ ժողովուրդին: Եկեղեցիի աղօթքներն ու շարականները ընդհանրապէս այդ օտար լեզուներով կը կատարուէին. հաւանաբար հայերէն աղօթքներ ու երգեր ալ կային, բայց բերանացի կամ գոց կ'աւանդուէին իրարու: Այս ցաւալի իրողութեան առաջին առնելու համար անմիջապէս սկսան թարգմանուիլ Պատարագանոցը, Ծիսարանի կամ Մաշտոցի մէկ քանի մասերը, շարականներ ու աղօթքներ: Բնականաբար Հայ Եկեղեցւոյ արդի եկեղեցական մատեանները (Պատարագամատոց, Ժամագիրք, Մաշտոց ևն.), ժամանակի ընթացքին ու երկար դարերու տեւողութեանը, կրած են մեծ փոփոխութիւններ, առաւելապէս եղած են անոնց մէջ մեծ յաւելումներ: Ամէն կաթողիկոս, ամէն քիչ շատ ժողովրդական հոգեւոր անձնաւորութիւն մէյմէկ բան աւելցուցած է անոնց վրայ: Այնպէս որ այսօրուան մեր եկեղեցական բոլոր աղօթքներն ու ընթերցումները Ոսկեդարու արտադրութիւններ չեն, բայց անոնց հիմը ոսկեդարեան է: Այդ գիրքերը ընդհանրապէս թարգմանուած են յունարէնէն ու աւորերէնէն: Անոնց մէջ

չագիր օրինակներու համեմատութեամբ լոյս ընծայած է 1901 Մայիսին Մի նոր օրինակ նորագոյն մնացորդաց գրոց վերնագրով փոքրիկ յօդուած-գրքով մը կը յայտնէր թէ Լոստոնի Մատենադարանը պահուած Մնացորդաց գրքին մէկ օրինակն ալ հնագոյն հայ թարգմանութիւնն է. և այդ թարգմանութիւնը կատարուած է միմայն Աւորերէնէն:

ոչ միայն յունարէնի, այլև ասորերէնի աղբեցութեան աչքառու հետքեր կան:

Բացի եկեղեցական-ծիսական գիրքերէն Ս. Թարգմանիչներու ձեռքով հայերէնի վերածուած են նաև բազմաթիւ յունական և ասորական մատեաններ, մեկնութիւններ, ճառեր, պատմական՝ փիլիսոփայական և կրօնական գրուածներ: Ամէնքն ալ այնպիսի յաջող թարգմանութիւնով որ պատիւ կը բերեն Ոսկեդարի պատուական ներկայացուցիչներուն: Ասով դրած եղան անոնք Հայ Գրականութեան հիմը:

3. ԿՐԾՆԱԿԱՆ, ԿՐԹԱԿԱՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ԵԱԶՄԱՆՆԵՐՈՒԹԻՒՆ. — Գրի Գիւտը կատարուելէն ետք բնականաբար կարգը պիտի գար Հայ Եկեղեցւոյ, Հայ Դաստիարակութեան ու Հայ Գրականութեան կազմակերպութեան: Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ պարապ չկեցան այս տեսակէտով: Ժամանակակից պատմիչները կը վկայեն թէ Հայաստան, մասնաւորաբար Պարսկական վկայեն թէ Հայաստան, մասնաւորաբար Պարսկական Բաթինը, սկսաւ վերակենդանանալ, եկեղեցիները բարեկարգուեցան, ամէն կողմ դպրոցներ բացուեցան, ուշիմ պատանիներ ղրկուեցան մտաւորական կեդրոններ, ինչպէս՝ Բիւզանդիոն, Եգիպտոս, Աղեքսանդրիա, Աթէնք ևայլն: Ս. Մեսրոպ կը չրջագայէր ամէն կողմ, կը բանար դպրոցներ, կը կարգէր ուսուցիչներ, կը քարոզէր ու կը խանդավառէր, մինչդեռ Ս. Սահակ զբաղուած էր թարգմանչական գործերով: Մեծ վարդապետներուն բարեկարգչական այս ձեռնարկները բարեբախտաբար արգելքի մը չի հանդիպեցան Պարսից Կառավարութեան կողմէ, որովհետեւ Պարսից Իշխանութիւնը կը տեսնէր որ Հայերը իրենց սեփական գիրն ու գրաւորութիւնը, եկեղեցական լեզուն ունենալով աւելի կանուխութիւնը, եկեղեցական լեզուն ունենալով աւելի պիտի հեռանային յունական աղբեցութենէն: Միայն

թէ մի քիչ դժուարութեան հանդիպեցան Հայերը՝ Յունական Բաժնին մէջ:

4. ԳՈՐԾՈՒՆԷԼՈՒԹԻՒՆ. ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆԻ ՄԷՋ.— Թէոդոս Մեծ կայսրը մեռնելով, 395ին, անոր երկու որդիները՝ Արկայիոս և Ոնորիոս իրենց միջև բաժնած էին ամբողջ կայսրութիւնը: Արկայիոս տէր եղած էր Արեւելքին, Ոնորիոս՝ Արեւմուտքին: Արկայիոս (395—408), Արեւելքի մէջ պահելով իր հօրը կարգադրութիւնները, ճանչցած էր Վաւաճապունի տրուած իրաւասութիւնը Յունական Բաժնի Հայաստանի վրայ: Սակայն Արկայիոսի մահէն ետք, Թէոդոս Բ. Փոքրը 7 տարեկան կայսր հրատարակելով, անոր խնամակալ Անթակիոսը փոփոխութիւններ մտցուց, Վաւաճապունէն առաւ իշխանութիւնը և իր գործակալներով սկսաւ կառավարել Արեւմտեան Հայաստանը: Յոյն կոմսեր նշանակուեցաւ իբրեւ կուսակալ: Իսկ կեսաւրիոյ աթոռը սկսաւ, իբրեւ իր իրաւասութեան տակ, հայ եկեղեցիներու վերին հսկողութիւնը ստանձնել: Այս վիճակին մէջ էր երբ տեղի ունեցաւ Գրի Գիւտը և Պարսկական Բաժնին մէջ սկսան ծաղկիլ հայ դպրութիւնն ու եկեղեցիները: Ս. Սահակ և Ս. Մեսրոպ որոշեցին արեւմուտքի մէջ ալ տարածել իրենց բեղմնաւոր սերմերը: Սակայն Անատոլիոս զօրավարը, որ Պոնտական ու Հայկական գաւառներու մեծ Բղէխը (կուսակալ) էր, արգելեց Սահակի հայերէն գիր և ուսում սորվեցնել, մինչև որ կայսերական կառավարութենէն արտօնութիւն ձեռք բերուի: Սահակ ստիպուեցաւ Ս. Մեսրոպը և իր թոռ՝ Վարդան, Դերջանի Գևորգ Եպիսկոպոսը իբրեւ պատգամաւոր զրկել կայսեր և Պոլսոյ Աստիոս պատրիարքին: Պատգամաւորութիւնը մեծ ընդունելութիւն գտաւ Բիւզանդիոնի մէջ: Կայսրը Վարդանին շնորհեց

Ստրաստաւորեալ աստիճանը, Պատրիարքն ալ Մեսրոպին տուաւ Ակրուսի կամ Եկրեսիասիկոս աստիճանը: Յատուկ հրովարտակով արտօնուեցան Հայերը Յունական Բաժնի մէջ ալ բնաւ դպրոցներ ու հայերէն գիր և դպրութիւն սորվեցնել: Այնուհետև Արեւմտեան Հայաստանն ալ անմասն չմնաց Ս. Թարգմանիչներու բարեկարգչական վերանորոգութենէն:

5. ՄԱՇԹՈՅԻ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ.— Ս. Սահակ Յունական Բաժնէն անցաւ Պարսկականը, մինչ Ս. Մեսրոպ կը շարունակէր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ սկսուած գործը: Անկէ ետքը Ս. Մեսրոպի գործունէութիւնը կը կազմէ մասնաւոր շրջան մը, որու միջոցին մէկէ աւելի առաքելական գործեր կատարեց ան: Ամփոփ կերպով ներկայացնենք գործերուն ընդհանուր գիծերը:

ա) Կրթական գործունեութիւն.— Մաշթոց վարդապետ շարունակելով սկսուած գործը, Յունական Բաժնի մէջ բացաւ դպրոցներ ու կրթական տեսուչներ կարգեց անոնց վրայ: Գևորգ Եպիսկոպոսը վերակացու կարգեց նոյն շրջանի բոլոր դպրոցներուն:

բ) Վանական կալմակերպութիւն.— Մաշթոց անցաւ Սպեր գաւառը, հոն բացի կրթական գործէն, կազմակերպեց Շաղղովի անապատին մէջ հոգեւոր գրական միաբանութիւն մը, տեսակ մը Վարդապետանոց կամ Դպրեմանի, որուն վերակացու կարգեց Ղեւոնդ Վանանդեցին և Ենովք Սպերցին:

գ) Աղսնդաւորներու դարձն ու հաշմանք.— Իր քաղաքական այս շրջանին մէջ Ս. Մեսրոպ առիթ ունեցաւ նաև մէկ երկու աղանդներու դէմ կռուելու: Քաղաքացի անոնց և շատերը համոզելով դարձուց: Բայց երբ համոզողութեան միջոցներով չկրցաւ դանոնք արմա-

տախիլ ընել, ժամանակի ըմբռնումներուն համեմատ, հալածեց զանոնք և վտարեց իր սահմաններէն: Այդ ազանդներն էին յունական սահմաններուն մէջ՝ Բորթո-րիսոն կամ Բարթարխանու կոչուածը, Արեւելեան Հայաստանի, մասնաւորապէս Սիւնեաց նահանգին մէջ՝ Սասանյակսն կոչուած աղանդը, որ հաւանաբար Մանիքական աղանդաւորներ էին:

դ) Առաքելութիւն Վրաց եւ Աղուանից մեջ.— Ս. Մեսրոպի մասին ժամանակակից ու հետագայ գրեթէ բոլոր հայ պատմիչները կը վկայեն թէ Վրաց եւ Աղուանից համար ալ գիրեր յօրինած ըլլայ: Վրաց աշուոսները կաղամելու միջոցին իրեն գործակից ունեցաւ ան Զաղա վրացին: Իրեն օժանդակեցին նաեւ Վրաստանի թագաւորն ու եպիսկոպոսը: Վրաստանի մէջ բացաւ դպրոցներ, որոնց վերակացու նշանակեց իր աշակերտներէն Տէր կամ Տիրայր Խորենացին և Սաւուէլ Տաշրացին: Ս. Մեսրոպ Վրաստանէն անցաւ Աղուանից երկիրը, ուր աղուաններէն համար ալ տառեր հնարեց, բացաւ դպրոցներ, օգնականութեամբ Աղուանից իշխաններուն ու կղերին, և դպրոցներուն վերակացու կարգեց Յովնաթան Սիւնիկ:

Դիտողութիւն.— Աղուանները գրականութիւն չունին այժմ, բայց Վրացիք ունին: Վրացերէն երկու տեսակ գիրեր կան. մին՝ Խուցուրի կոչուած, որ համեմատաբար աւելի կը նմանի հայերէն տառերու ձեւին, միւսը՝ Միւտրուրի կոչուած, որ կը գործածուի հասարակ ապագրութեան մէջ և նմանութիւններ ունի պահլաւական տառերուն հետ: Դիտումներէն ոմանք կ'ընդունին թէ Ս. Մեսրոպի հնարած գիրերը Խուցուրի են:

Ա. Մ. Փ. Ո. Փ. Ո. Մ.

1. Գրի գիւտին շարժառիթն էր հայ եկեղեցիներու մէջ ասորերէն և յունարէն գործածուելով ժողովուրդին չօգտուիլը. ուստի առաջին արդիւնքը կ'ըլլայ Ս. Գիրքի թարգմանութիւնը՝ ասորերէնէն և յունարէնէն:

2. Մի նոյն պատճառով կը թարգմանուին նաեւ եկեղեցական գրութեան. Պատարագամատոյց, Ծիսարան, Շարականներ ու ժամագիրք: Այս մատենաները ժամանակի ընթացքին հետզհետէ կը կրեն յաւելումներ ու կը ձոխանան: Կը թարգմանուին նոյնպէս ուրիշ կրօնական, պատմական, փիլիսոփայական և այլ մատենաներ:

3. Անուհետեւ կ'սկսին կազմակերպուիլ եկեղեցիներն ու վանքերը, դպրոցներ կը բացուին և աշակերտներ կը դրկուին ուսումնական կեդրոններ:

4. Յունական Բաժնին մէջ արգելքի կը հանդիպի վերածնութեան գործը, բայց շուտով առաջը կ'առնուի, շնորհիւ Ս. Մեսրոպի գլխաւորութեամբ կազմուած պատգամաւորութեան՝ կայսեր մօտ:

5. Մաշթոց կը կատարէ առաքելական կարեւոր գործեր. ա) կը բանայ դպրոցներ Յունական Բաժնի մէջ. բ) հիմը կը դնէ Շաղղովի դպրեմանքին, գ) կը քարոզէ Բորթոփիսոն և ուրիշ ազանդաւորներուն ու կը հալածէ զանոնք. դ) կը հնարէ Վրաց և Աղուանից գիրերը, դպրոցներ կը բանայ անոնց երկիրները, օժանդակութեամբ տեղացի մեծամեծներուն:

Գ. ԳԼՈՒԽ

Ս. ՍԱՀԱԿ, ՍՈՒՐՄԱԿ, ԲՐԳԻՇՈՅ

ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԳԱՐՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . —
Մինչդեռ Մեծ Վարդապետները և իրենց աշակերտները բոլոր հոգիով նուիրուած էին երկրին վերակենդանութեան գործին, Վառձապուհի մահուէնէ ետք Արեւելեան Հայաստանը սկսած էր տարուբերիլ քաղաքական աղէնապի, անկարգութեան ու անիշխանութեան մէջ: Երբ Վառձապուհ մեռաւ, Սահակի և Նախարարներու խնդրանքով, աթոռ բարձրացաւ Խոսրով Գ. երկրորդը անգամ (414-415), բայց հազիւ 8 ամիս կրցաւ իշխել: Անոր ալ մահէն ետքը արդէն բաժնուած Հայաստանը, մասնաւորաբար Խոսրովի կալուածները, կրկին բաժնուեցան անոր երկու որդիներուն՝ Տիգրանի ու Արշակի միջեւ: Արշակ Դ.ի բաժինը հազիւ մէկ չորրորդը կը կազմէր Տիգրանի բաժնին բաղդաամամբ. այդ պատճառով Արշակ դժգոհելով զիմած էր յունական կայսրութեան պաշտպանութեանը: Տիգրան չզիջելու համար իր եղբորը, իր սեփական մասը նուիրեց Պարսիկներուն և ինքն անցաւ Պարսկաստան, հանգիստ ապրելու համար: Արշակ ալ իր եղբորը օրինակին հետեւելով իր երկիրը յանձնեց փոքր Թէոդոսի, պայմանաւ որ իր ընտանիքը ազատ ըլլայ ամէն կերպով և աուրքէ զերծ: Այս դէպքը պատահած պէտք է ըլլայ հաւանաբար 415-416 թուականներուն: Պարսից Յազկերտ Ա. բար 415-420 թուականներուն, այս պատեհ առիթէն օգտուելով թագաւորը (399-420), այս պատեհ առիթէն օգտուելով իր Շապուհ որդին Հայոց վրայ թագաւոր կարգեց: Ան չորս հինգ տարի մնաց Հայաստան և նշաւակ դարձաւ

հայ նախարարներու ատելութեան ու անարգանքին: Հօրը հիւանդութեան լուրը առնելով Պարսկաստան դարձաւ ան (420ին), Հայաստանը պարսիկ զօրավարի մը յանձնելով: Հայ նախարարներէն ոմանք ապստամբելով սպաննեցին Պարսիկը: Յազկերտ շուտով մեռաւ, քիչ ատենէն Շապուհ դաւով սպաննուեցաւ ու գահ բարձրացաւ Վառձ-Գոր Ե. (420 Օգ. 8 — 438 Օգ. 4): Սահակ Աշխատեցաւ համերաշխութիւն գոյացնել նախարարներուն մէջ: Անոնք պատգամաւորներ զրկեցին Վառձին, խնդրելու որ Հայոց վրայ թագաւորեցնէ Վառձապուհի Արսաշես երիտասարդ որդին: Վառձը ընդունեց (չուրջ 422ին) և Արտաշէսի անունը փոխեց Արսաշիւրի: Պատանի թագաւորը իր զեղխ ու անառակ կեանքով շուտով ատելի դարձաւ նախարարներուն, որոնք ուրիշ շարժառիթներէ ալ մղուած, որոշեցին գահադուրկ ընել տալ զահն: Դիմեցին Ս. Սահակի, որ մերժեց անոնց որոշումին համաձայնիլ. հեռաւեցութեամբ ցոյց տուաւ իրենց անխոնմ ընթացքին տխուր հետեւանքները, ու վերջապէս ըսաւ անոնց. «Բաւ լիցի որ գայլերուն մասնեմ իմ մոլորած ոչխարը... և ինչպէս կարելի է փոխանակել իմ հիւանդ ոչխարը առողջ գազանին հետ, որուն առողջութիւնն է մեզի պատահաս: Նախարարները բարկացան ու գացին Պարսից Դուռը, ամբաստանեցին թագաւորն ու հայրապետը:

2. ՍԱՀԱԿԻ ԳԱՀԵՆԵՑՈՒԹԻՒՆԸ, ՍՈՒՐՄԱԿ ԲՐԳԻՇՈՅ, ՇՄՈՒԷԼ. —Վառձ Դուռը հրաւիրեց Արտաշիւրն ու Սահակը, զոր առանձինն հարցաքննելով և կողմնակի միջոցներով աշխատեցաւ համոզելու որ միաբանի թագաւորը: Սահակ չհրապուրուեցաւ փառքի խոստումներէն ու չզողաց եղած սպառնալիքներէն. մնաց ան-

դրդուելի: Վաճառ անոն գահազուրկ ըրաւ Արտաշիւրը, 428ին, ու անոր տեղ մարգարէ կարգեց Վահագնը՝ պոռնը, Սահակն ալ զրկելով իր աթոռէն, անոր տեղ կաթողիկոս կարգեց Սուրբ Սարգիսը: Սուրբ Սարգիսը եպիսկոպոս էր, հաւանաբար մանազկերսացիներու կամ Աղթիսի տեղացիներէն էր: Սահակ արգիւնեցաւ Պարսկաստանի մէջ: Սուրբ Սարգիսը տեղի դարձաւ նախարարներուն, որոնք մէկ տարիէն հրաժարեցուցին զայն ու Վաճառն խնդրեցին ուրիշ կաթողիկոս մը: Պարսից թագաւորը այս անգամ Հայոց կաթողիկոս կարգեց Բրիլլոյ անուն ասորի մը: Սահակը յաստան եկաւ իր գաւառակիցներով, որոնց հետ եկան նաեւ իրենց տանտիկիները, ըստ ասորական սովորութեան: Բրիլլոյ ինքն ալ իր անժուռակալ ու յափշտակիչ բնաւորութեամբը հազիւ կրցաւ կաթողիկոսական աթոռին վրայ մնալ երեք տարի (429—432): Բոլոր ժողովուրդը, կղերականութիւնն ու մեծամեծ նախարարները բողոք բարձրացուցին Պարսից Դաւիթ Բրիլլոյի մասին: Հայոց մէջ ոմանք կը փափաքէին որ դարձեալ Ս. Սահակ աթոռ բարձրանայ. ուրիշներ կ'ուզէին նոր կաթողիկոս մը, ո'վ ալ ըլլար ան: Այս երկու կողմերն ալ մէյմէկ պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Վաճառին, որ երկու կողմն ալ գոհացնելու միջոցը գտաւ: Բրիլլոն պաշտօնանկ ըրաւ, Սահակին ազատութիւն տալով, զուտ կրօնական ու հոգեւոր գործերը յանձնեց անոր, իսկ կաթողիկոսութեան արտաքին ու քաղաքական գործերը յանձնեց Շաւուրի կամ Շաւուրի անուն ասորիի մը՝ իբրեւ կաթողիկոս Հայոց: Շաւուրի պաշտօնն էր ընկերանալ մարդպանին, հսկել հարկերու բաշխումին, դատաստաններուն և ուրիշ աշխարհիկ կարգերուն վրայ: Զեռնադրութիւնները Ս. Սահակ պիտի

ընէր, բայց ձեռնադրութեան արտօնութիւնը Շաւուրի իրաւունքն էր: Այս վերջինին ձեռքն էր նաեւ եկեղեցական կալուածներու և հասոյթներու մատակարարութիւնը: Վաճառ պահանջեց որ Սահակ հաւատարմութիւն

Բագարանի Ս. Շաւուրի եկեղեցիին աւերակները

բղէնու Դրան: Հայրապետը գեղեցիկ ճառով մը թուեց իր երախտիքները ևն. ու մեծ համակրութիւն ձեռք բերաւ: Սահակն ալ երկու կողմերը դարձան Հայաստան: Սահակ նուիրուեցաւ իր շինարար աշխատանքին, իր աթոռը փոխադրեց Բագրեւանդայ (=Սլաշկերտ) Ս.

Յովնանուն⁽¹⁾ վահր (= Ի. չ փրկսէ), որովհետեւ վաղարշապատի կաթողիկոսարանը նստաւ Շմուէլ: Այս վերջինը ամէն կերպով նմանեցաւ իր ասորի նախորդին, նոյնիսկ ջանաց դերազանցել զայն ընչաքաղցութեամբ: Գանձերու համար թափառ ամրոններուն հասոյթները թոյլ չէր տար նոր ձեռնադրութիւն կատարել վախճանած եպիսկոպոսներուն տեղ: Այս երեք կաթողիկոսները նկատուած են անուանական ու հակաթու կաթողիկոսներ, որոնք տեւի ծառայեցին պարսիկ քաղաքականութեան և ոչ մէկ ազդեցութիւն ունեցան հայ կրօնական կեանքին վրայ:

3. ՆՓՆՍՈՍԻ ՆՈՒ ԱՇՏԻԾԱՏԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ. — Երբ Հայաստանի մէջ այս պէպքերը տեղի կ'ունենային, ընդհանուր եկեղեցին յուզման մէջ էր: Նեստոր² Թեոդորոս Մոպսուեսացիի աշակերտը՝ Պոլտոյ քահն բարձրացած էր 420ին: Ան Արիստոսեաններուն և Նովսեաններուն դէմ քարոզելով միւս ծայրայեղութեան գնաց: Սկսաւ վարդապետել թէ Քրիստոս երկու բնութիւններուն ունէր և այդ երկու բնութիւնները մարդկային և աստուածային իրարմէ անջատ էին, թէ՛ Մարիամը աստուածածին չէ այլ մարդածին ևն: Իրեն դէմ ելան Աղեքսանդրիայի դպրոցը, Պրոկղ և ուրիշ շատեր: Այդ պատճառով 431ին Եփեսոսի մէջ գումարուեցաւ Գ. Տիեզերական ժողովը, որ հերքեց Նեստորի վարդապետութիւնը: Այս ժողովին մէջ Հայերը ներկայացուցիչ չունէին, բայց Բիւզանդիոն գտնուող հայ թարգմանիչ աշակերտները Հայաստան բերին (432ին) ժողովին կանոնները, ինչպէս նաեւ Աստուածաշունչի ընտիր օրինակ մը: Այդ միջոցներուն Նեստորականները Արեւելքի մէջ

(1) Իւլ Բիլիսէն պատկերը տես 92 էջ այս հատորին:

տարածուելով սկսած էին Թեոդորոս Մոպսուեսացիի գիրքերը ասորերէնի, հայերէնի և պարսկերէնի թարգմանելով տարածել ու իրենց ազանգը քարոզել: Ուստի Կիւրեղ Աղեքսանդրացի, Պրոկղ Պատրիարք եւ Ակակիոս Մեղիսիևացին թուղթեր գրեցին Սահակի և զգուշացուցին զայն: Հայոց հայրապետը Աշտիշատի մէջ Ս. Մեսրոպի և ուրիշ եկեղեցականներու հետ խորհրդակցական ժողով մը գումարեց և պատասխանեց յիշեալ նամակներուն: Միևնոյն ատեն յորդորական գրեր գրեց իր իշխանութեան տակ գտնուած եկեղեցիներուն, զգուշացնելով իր հօտը Նեստորականներու որսորդութենէն: Իսկ Բիւզանդիոնէն բերուած Աստուածաշունչի օրինակը ծառայեց նոր սրբագրութիւն մը կատարելու հայերէն թարգմանութեան վրայ:

4. Ս. ՍԱՀԱԿԻ ՆՈՒ ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՀԸ. — Սահակ և Մեսրոպ աշակերտներու երկորդ խումբ մ'ալ որոշեցին ու զրկեցին Բիւզանդիոն և Աղեքսանդրիա: Այդ աշակերտները կոչուեցան Կրսսեր Թարգմանիչներ, մինչ առաջինները կը կոչուին Երեց Թարգմանիչներ: Այդ միջոցներուն Շմուէլ մեռաւ, հինգ տարի իշխանութիւն վարելէ ետք (432—437): Նախարարները այս անգամ, զղջալով, ուղղակի դիմեցին Սահակի, խնդրելով որ վերստին ընդունի Հայոց կաթողիկոսութիւնը՝ լրիւ. Սահակ մերժեց առարկելով իր ծերութիւնը և պատմելով իր երեմնի տեսիլքը: Նախարարները չկրցան համոզել զինքը և տեղի տուին, բայց չդիմեցին Դրան՝ նոր կաթողիկոս խնդրելու համար: Առիթէն օգտուեցաւ Սուրմակ, որ կրկին ձեռք անցուց կաթողիկոսութիւնը (437. 8): Տարի մը ետքը Պարսից թագաւորը՝ Վաամ մեռնելով անոր յաջորդեց Յազկերտ Բ. (438 Օգոստոս. 4 — 457 Յուլիս 30), որ իսկ եւ իսկ սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւններ տեսնել

Յուշաց դէմ: Բագրեւանդի վանքին հովիտը Պարսից արշաւանքին ճամբան էր. ուստի Սահակի աշակերտները ապահով դիրք ուղեցին փոխադրել իրենց վարդապետը, որ արդէն հիւանդ էր: Սահակ փոխադրուեցաւ Բրուր գիւղը, ուր՝ Նաւասարդ ամսոյն վերջը վախճանեցաւ Սուրբը: Անոր մարմինը փոխադրեցին իր հայրենական կալուածը՝ Աշխշաւ (Տարօնի մէջ), ուր անշուք կերպով կը ֆնայ դեռ իր հողակոյսը: Ս. Մեսրոպ այնուհետեւ ըսկըսաւ վարել կաթողիկոսական գործերը՝ իրրեւ տեղապահ. արդէն Ս. Սահակի կենդանութեանն իսկ այդ պաշտօնն ունէր: Սակայն Սուրբին մահը մեծապէս ազդեց նաեւ Մաշթոցի վրայ, որ վեց ամիս ետքը վախճանեցաւ Վաղարշապատի մէջ ու ամփոփուեցաւ Օշախան գիւղը, ուր մինչեւ այսօր կը հանգչին անոր ոսկերոտին, ամէն Հայու սիրտը իրենց քաշելով:

5. ՍԱՀԱԿԻ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊՈՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՌՈՒԹԻՒՆԸ. — Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի ժամանակագրութեան համար մանրամասն ու որոշ թուականներ կը պակսին. գտնուածներն ալ հակասական են: Բայց Կորիւնի տուած մէկ տեղեկութիւնը բաւական լոյս կը սրբուէ: Կորիւն Սահակի մահուան թուականը որոշելու համար կ'ըսէ. «Վաւա՛ր որդի Յաղկերտի առաջին տարին... Նաւասարդ ամսուն վերջը»: Փարպեցի յայտնի կը գրէ թէ՛ Նաւասարդի երեսունին վախճանեցաւ Սուրբը: Ս. Մաշթոցի համար ալ Կորիւն կը գրէ. «Նոյն տարին իսկ, երանելի Սահակի վախճանէն վեց ամիս ետքը, Մեհեկրանի առնուն տաւերեփին, հանգչեցաւ Ս. Մաշթոց»: Ապա կ'աւելցնէ. «Արդ՝ երանելիին հաւատքի տարիներուն թիւը կ'ըլլայ 47 տարի, և Հայոց դպրութեանն մինչեւ Սուրբին վախճանը՝ 35 տարի... Վաւա՛ր որդի Յաղկերտ Բ.ի առաջին տարին վախճանեցաւ երանելին»: Այս թիւերը

ճիշտ են և կը ցուցնեն թէ Ս. Մեսրոպի կրօնաւոր ձեռնադրուելէն մինչեւ մահը 47 տարի անցած են: Այս թիւերէն ճշտելով կրնանք կազմել հետեւեալ ցուցակը.

438 Նաւասարդ 30 (= 7 Սեպտ.) մեռաւ Ս. Սահակ,
439 Մեհեկանի 13ին (= 17 Փետր.) մեռաւ Ս. Մեսրոպ,
404 (= 35 + 439) տեղի ունեցաւ Գրի Գիւտը
392 (= 47 + 439) Ս. Մեսրոպ կրօնաւոր եղաւ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1. Ոահակի և Մեսրոպի գործունէութեան ժամանակ Հայաստանի քաղաքական վիճակը բոլորովին կը խանգարուի. Վաւա՛ր պուհի մահէն ետք խորով Գ. 8 ամիս կ'իշխէ. ապա Արշակ Ե Տիգրան երկիրը կը բաժնեն ու կը ծախեն Շապուհ 4 տարի կ'իշխէ: Հայեր կ'ապստամբին, Վաւա՛ր Արտաշէսը կը թագաւորեցնէ, և որ երկար կ'ապստամբէ, Վաւա՛ր գահազուրկ կ'ըլլայ: Զաւն կը փոխանակէ մարդպան մը:

2. Սահակ ևս գահընկեց կ'ըլլայ 428ին, տեղը կը դրուի Սուրմակ, որ մէկ տարի կ'իշխէ, ապա Բրիշլոյ ասորին երեք տարի և Շմուկը կամ Շամուկը 5 տարի: Շմուկի հետ Սահակ կը վերահաստատուի իր պաշտօնին մէջ, բայց միայն կրօնական իշխանութեամբ: Սահակ իր աթոռը կը փոխադրէ Բագրեւանդ:

3. Այս ատեն (431) Եփեսոսի ժողովը տեղի կ'ունենայ: Թարգմանիչ աշակերտներ անոր որոշումները կը բերեն: Յոյն երեւելի եկեղեցականներու նամակներուն վրայ, Աշտիշատի խորհրդակցական ժողովը կը գումարուի, ուր կ'որոշուի պաշտպանել հօտը նետաորդականներուն դէմ:

4. Շմուկը կը սեռնի 437ին: Սահակին կառավարելու կրկին ձեռք առնել կաթողիկոսութիւնը, նա կը մերժէ: Սուրմակ ձեռք կ'անցնէ գահը, 438ին կը մեռնի Ս. Սահակ, վեց ամիս ետքը Ս. Մեսրոպ Մին կը թագուի Աշտիշատ, մեկը՝ Օշական:

5. Ժամանակագրական մանրամասն և որոշ թուականներ կը պակսին. բայց Կորիւնի մէկ տեղեկութեան վրայ կարելի է քանի մը որոշ թուականներ ընդունել:

Գ. Գ Լ Ո Ի Խ

Ս. ՅՈՎՍԷՓ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

1. ՅՈՎՍԷՓ ՀՈՂՈՅԻՄՅԻ. — Ս. Մեսրոպ մահուան անկողնին մէջ իրեն յաջորդ նշանակեց իր Յովսէփի անուն աշակերտը, որ Սիւնեաց նահանգի, Վայոց Ձոր գաւառի Հողոցիւ կամ Խողոցիւ գիւղէն էր: Յովսէփ Սահակի և Մեսրոպի երիցագոյն աշակերտներէն մէկն էր: Ս. Մաշթոցի կամքը օրէնք դառնալով, Ս. Յովսէփ իրմէ ետքը ընդհանուր հաւանութեամբ եղաւ կաթողիկոսական տեղապալ և վարեց կաթողիկոսական գործերը: Ժամանակակից պատմիչները (Եղիշէ և Փարսեցի) քիչ մը իրարմէ տարբեր ծանօթութիւններ կուտան Ս. Յովսէփի մասին. Փարսեցի երեց կը կոչէ զայն, իսկ Եղիշէ՝ Եպիսկոպոս: Այս պատճառաւ յետին ու նոր պատմիչներն ալ զանազան կարծիքներ յայտնած են: Ոմանք կ'ընդունին թէ Ս. Յովսէփի քահանայ էր և եպիսկոպոս չէր ձեռնադրուած. իսկ ուրիշներ կը կարծեն թէ ան կոչուած է երեց (քահանայ) կամ անոր համար որ անուանացած էր և կամ կրօնաւորական ընդհանուր յորջորջումով մը: Ամէն պարագայի տակ Ս. Յովսէփ երկար ատեն կաթողիկոսական գործերը վարեց իրրե տեղապահ առանց կաթողիկոս ձեռնադրուած ըլլալու:

2. ՍՈՒՐՄԱԿ ԵՒ Ս. ՅՈՎՍԷՓ. — Ս. Յովսէփ կաթողիկոսութեան միայն հոգեւոր կամ կրօնական գործերը վարելու իրաւունք ունէր, ինչպէս էին Ս. Սահակ և Ս. Մաշթոց: Իսկ քաղաքական մասը Շնորհի մահէն ետքը յանձնուած էր կրկին անգամ Սուրմակ Արծկեացի կամ Մանազկերտացի: Սուրմակ երկրորդ անգամ կաթողիկոս կամ հակաթոռ եղաւ 437ին և մինչև ի

մահը, շուրջ 6—7 տարի, պաշտօնավարեց: Այդ միջոցներուն Վասակ Սիւնեաց իշխանը Հայոց մարզպան կարգուեցաւ:

Վասակ նշանաւոր անձ մըն էր, թէև փառասէր, քայց օգտակար եղած էր հայ եկեղեցիին ու գիրերու տարածումին: Ան համակիր էր նաև Ս. Յովսէփին: Ուստի երբ Սուրմակ մեռաւ 444 թուականին, աշխատեցաւ որ աղետ անոր տեղ մէկը չի գրուի Պարսից Դուռնէն և Յովսէփը ըլլայ միակ կաթողիկոսը: Այդպէս ալ եղաւ:

3. ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎԱԸ. — Ս. Յովսէփի հրաւերով գումարուած է Շահապիվանի ժողովը: Շահապիվանը Բագրեւանդ գաւառի Բագաւան գիւղն էր, ուր ներկայ էին 40 եպիսկոպոսներ, իշխաններ, կուսակալներ, զօրագլուխներ, աւագ նախարարներ և այլն: Ժողովը տեղի ունեցած է Յաղկիրտի թաղաւորութեան Յոյ կամ Ս. Սահակի մահուան Յոյ տարին, որ է 444: Ժողովը կանոններ սահմանած է Հայ ժողովուրդին մէջ բարոյական ու եկեղեցական անկարգութիւններուն առջեւ առնելու համար: Սուրմակի, Բրքիշոյի և Շմուէլի հակաթոռութեան շրջաններուն Հայ եկեղեցին սկսեւ էր բոլորովին տարուբերիլ անկարգութիւններու մէջ: Նկատելի պարագայ մըն է որ ժողովին մէջ որոշուած կանոններն ու պատիմները չատ խիստ էին, որոնք կը սահմանէին իբրեւ պատիժ որաւսիս տուանք՝ Աղատաններուն կամ շարժը դասակարգին համար, իսկ ծեծը՝ հասարակ ժողովուրդին համար: Ժողովը խիստ կանոններ դրած է նաև Մծղեաց կոչուած աղանդաւորներուն դէմ: Մրժընեայները այժմ կը նոյնացուն Մեսալեան (Messaliens) և ստորական հնչումով՝ Մըցալիանէ կոչուած աղանդաւորներուն հետ, որոնք Ասորիքէն ու Միջագետքէն

անցած էին Հայաստան: Մեսաղեան աղանդը հեթանոսական գաղափարներու խառնուրդ մը կը ներկայացընէր, որ դարերու ընթացքին մէջ զանազան փոփոխութիւններ կրեց ու այլազան անուաններ ընդունեց:

Թալիհի Մայր Եկեղեցիին աւերակները

Հիմնուած է. Դարուն Շիրակի և Արշարունեաց տէր Ներսէ՛. Պատրիկէն

4. ՍԱՍԱՆԵԱՆ ՀԱՆՈՒՄԱՆՔԻՆ. ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ. — Յազկերտ Բ., թէպէտ իր իշխանութեան սկիզբները հետեւեցաւ իր հօրը՝ Վռամի խաղաղասէր ուղղութեան, և սակայն քիչ ետքը սկսաւ իր գոյնը դուրս տալ: Չեւք առաւ Սասանեաններու աւանդական քաղաքականութիւնը և նոյնիսկ քիչ մըն ալ ծայրայեղութեան տանելով՝ սկսաւ հալածել իր քրիստոնեայ հպատակները և մասնաւորապէս Հայերը: Քրիստոնէութիւնը

Թէև չէր կրցած տարածուիլ Պարսից մէջ, բայց սկիզբէն ի վեր, թէ Պարթեւներու և թէ Սասանեաններու օրով, թոյլ տրուած էր անոր՝ տարածուիլ: Սակայն երբ Հռովմէական կայսրութիւնը քրիստոնէութիւն ընդունեց, այն աստիճան Սասանեան թագաւորները սկսան անհաշտ աչքով դիտել նոր կրօնը. քրիստոնեայ ըլլալը սկսաւ համարուիլ քաղաքական յանցանք, իրրեւապատմութիւն մոգակրօն Սասանեան տէրութեան դէմ: Շապուհ Բ. (309-379) Մեծն Կոստանդիանոսի քրիստոնէութիւն ընդունելու թուականէն սկսած մինչև իր մահը հալածեց քրիստոնեաները: Անկէ ետքը Սասանեան թագաւորներ աւելի կամ պակաս ուժգնութեամբ շարունակեցին նոյն քաղաքականութիւնը, որովհետև Պարսիկ և Հռովմէական պետութիւնները դարաւոր ու ռիսերիմ թշնամի էին իրարու: Պարսիկները սկսան մասնաւորապէս հալածել Հայերը սա գլխաւոր պատճառներով:

ա) Հայերը հաւատարմից էին Յունաց և իրենց աչքը միշտ արեւմուտք կը նայէր: Սասանեաններու դէմ Հայերը իրենց բնական պաշտպան կ'ուզէին տեսնել Բիւզանդական կառավարութիւնը: Պարսիկները կը կարծէին թէ ոչ կամ կանուխ Հայերը պիտի ապստամբին ու բաժնուին իրենց երկրէն, պիտի միանան Յոյներուն հետ և միասին պիտի կռուին Պարսից դէմ, մինչդեռ եթէ կրօնով բաժնուած ըլլային Յոյներէն և կապուած ըլլային Պարսիկներուն՝ Սասանեան կառավարութիւնը երկիւղ մը չպիտի ունենար այդ կողմէն:

բ) Հայաստան թէև հպատակ էր Պարսից, բայց գրեթէ անկախ ու ինքնօրէն էր: Հայերը թէև թագաւոր չունէին, սակայն ինքնօրինութեան գլխաւոր տարրերը կը պահէին: Պարսից Մարգպանը տեսակ մը քաղաքա-

յին պաշտօնեայ, կոռուսկալ էր. մինչդեռ Հազարապետ-
թիւնը, որ տեսակ մը ներքին դործոց պաշտօնէութիւն
էր, Հայոց ձեռք կը գտնուէր: Հայոց հազարապետն էր
Վահան Ամասունի: Նոյնպէս Հայոց ձեռքն էր Սպարա-
պետութիւնը, որ կը հրամայէր զինուորներուն: Այդ ա-
տեն սպարապետն էր Վարդան Մաւթիկոնեան: Իւրաքան-
չիւր նախարար ունէր իր զինուորները, որոնց հրամա-
տարն ինքն էր: Ազգն ալ ունէր արքունի բանակ
մը, որուն հրամատարը սպարապետն էր: Ասոնցմէ
զատ ուրիշ իրաւունքներ ալ ունէին Հայերը. պետու-
թեան տուրքը իրենք կը գանձէին ու կը դրկէին Պար-
սից Դուռը. Հայաստանի մէջ օրէնքներն ու դատա-
տանները զուտ հայկական էին և եկեղեցականներուն ու
նախարարներուն ձեռքը: Հայերը այս և ուրիշ կարեւոր
իրաւունքներով կրնային դիւրութեամբ տպտամբիլ:

գ) Հայերը Պարսկաստանի հպատակ ու դրացի
քրիստոնեաներուն մէջ ամէնէն կարեւոր տարրը կը
կազմէին: Ասոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին Վրաց եւ
Ադրբայձանի վրայ: Եթէ Հայերը ընկճուէին, միւս ազգերն
ալ դիւրութեամբ պիտի կրնային ընկճուիլ:

դ) Կային նաեւ կարգ մը երկրորդական պատճառ-
ներ, Սասանեան թագաւորները չափազանց մոլեռանդ
էին և կամ մոլեռանդ կրօնաւորներու, մոգերու ազ-
դեցութեան տակ, որոնք կը գրգռէին թագաւորները:
Ասոնցմէ զատ կային նաեւ հայ նախարարներ, որոնք
գժտելով միւս նախարարներուն հետ, կ'երթային գլխա-
ւոր Պարսիկ աւագանին ու թագաւորները:

5. ՅԱԶԿԵՐՏԻ ՀԱՆՍԻՆԱՆԵՐԸ. — Յազկերտ Բ.
ձեռք առնելով հալածանքի քաղաքականութիւնը, աշ-
խատեցաւ ուղղակի արմատական միջոցներու դիմել:
Նախ՝ կռուեցաւ Յունաց կայսր Փոյր Թեոդոսի (408 —

450) դէմ և յաղթեց անոր: Կայսրը ստիպուեցաւ ամօ-
թալի դաշինք մը կնքել ու թողուլ որ Յազկերտ իր
փափաքածն ընէ արեւելքի մէջ: Յազկերտ արեւելեան
կողմէն ալ երկիւղ ունէր. Քուշանաց երկրի բնակիչները
Սասանեաններուն երկարամեայ ու յամառ թշնամիներն
էին: Թագաւորը ուզեց Յունաց պէս անոնց ալ յաղթել
ու ապահովել իր արտաքին խաղաղութիւնը: Դժուա-
րութեամբ, բայց վերջապէս յաղթեց Քուշանաց: Յոյ-
ներուն յաղթելէն ետքը Յազկերտ սկսաւ խիստ հրա-
մաններ տալ Հայոց. իսկ երբ Քուշանաց ալ յաղթեց,
սկսաւ հալածանքի, հետեւեալ միջոցներով:

ա) Հայոց զօրագունքերը հեռացուց իրենց երկրէն,
տարաւ Քուշանաց դէմ պատերազմելու, և յաղթութե-
նէն ետքը, Հայոց գլխաւոր բանակը պահեց ձորայ Պա-
հակ կոչուած քաղաքը, այժմ Դարբանդ կամ Տերպիկէս,
իրբեւ թէ արտաքին թշնամիներու դէմ մշտնջենական
պատուար մը ունենալու համար: Բանակին մէջ սկսաւ
ստիպել Հայերը որ մոգակրօնութիւն ընդունին:

բ) Հայաստան զրկեց Դեմշապուն անուն Պարսիկը.
իրբեւ օգնական Մարզպանին, իրբեւ թէ աշխարհագիր
ընելու, հարկերը թիթեւեցնելու և այրուծին նուազեցնե-
լու համար: Բայց ընդհակառակը Դեմշապունի գա-
լուստը աղէտ մը եղաւ Հայոց համար. որովհետեւ
1. Դադրեցուց եկեղեցական ազատութիւններն ու տըր-
ուած առանձնաշնորհումները: 2. Վանականները, կրօ-
նաւորները հարկի տակ ձգեց: 3. Հարկերը բազ-
մապատկեց: 4. Եկեղեցական կալուածներու, վան-
քերու վրայ տուրք դրաւ: 5. Դադարն բանսարկու-
թիւններով նախարարները իրարու դէմ գրգռեց: 6.
Վահան Ամատունի հազարապետը պաշտօնանկ ըրաւ և
անոր տեղ Պարսիկ մը դրաւ: 7. Եկեղեցականներուն

ու կաթողիկոսին ձեռքէն դատելու իրաւունքը առաւ ու յանձնեց Մոզպետի մը, այսպէս խափանելով հոգեւոր ատենաները:

գ) Միհրներսէն պարսիկ նախարարին միջոցաւ, ինչպէս բոլոր քրիստոնեայ իշխաններուն, նոյնպէս Հայոց աւագանիին ու եկեղեցականներուն ուղղութեամբ հրովարտակ մը ղրկեց, որով կը հրամայէր բացէ ի բաց ընդունիլ մոզակրօնութիւնը և կամ կէտ առ կէտ պատասխանել նամակին: Այդ հրովարտակին մէջ ջատագովականը կ'ըլլար Մազդէզական կրօնին և կը հերքուէին քրիստոնէական վարդապետութիւնները:

6. ԱՐՏԱՇԱՅԻ ԺՈՂՈՎԸ. — Միհրներսէնի այս նամակին պատասխանելու համար ժողով մը գումարուեցաւ Արտաշատի մէջ, ուր ներկայ եղան բազմաթիւ եկեղեցականներ, իշխաններ, նախարարներ, ինչպէս՝ Յովսէփ կաթողիկոս, Ղեւոնդ երէց, Մելիտէ Մանազկերտացի, Եզնիկ, Սուրմակ Բզնունեաց եպիսկոպոսը, Վասակ Սիւնի, Վարդան Մամիկոնեան, Վահան Ամատունի և այլն: Ժողովը միաձայնութեամբ և քաղաքավար լեզուով մերժեց Միհրներսէնի հրաւերը, ապացուցանելով թէ քրիստոնէութիւնն է ճշմարիտ կրօնը: Նամակը փակեցին հետեւեալ խօսքերով. «Ահա մեր բովանդակ մարմինը քու ձեռքդ տուած ենք, չուտով ըրէ ինչ որ պիտի ընես, քեզմէ տանջանք և մեզմէ յանձնառութիւն, քու սուրբ և մեր պարանոցը»: Արտաշատի ժողովին մէջ որոշեցին նաև մինչեւ ետքը հաստատուն մնալ իրենց հաւատքին ու միաբանութեան մէջ:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Մաշթոցի բաղձանքին համեմատ ու անոր մահէն ետք Յովսէփ Հոռոցիմցի տեղապահ կը կարգուի Հաւանական է որ

ամուսնացեալ քահանայ էր ան, որ նախապէս եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս չձեռնադրուած կաթողիկոսութեան գործերը կը վարէր:

2. Սուրմակ՝ Շմուէլի մահէն ետքը՝ կրկին կաթողիկոս եղաւ 6—7 տարի: Անոր մահէն ետքը, Վասակի ջանքերով, 414ին, Յովսէփ միայնակ եղաւ կաթողիկոս:

3. Յովսէփ օրով գումարուեցաւ Շահապիվանի ժողովը, որ նշանաւոր է իր դրած խիստ պատիժներուն համար: Ան խիստ կանաններ դրած է Մծղնայ կամ Մեսաղեան աղանդաւորներու դէմ:

4. Սասանեան թագաւորները կը հալածէին քրիստոնէութիւնը և ժամանորաբար Հայերը, մանաւանդ Հռովմէական պետութեան քրիստոնեայ դառնալէն ետքը, հետեւեալ պատճառներով. ա) Հայերը հաւատակից էին Յունաց և Սասանեանները կը կասկածէին: բ) Հայերը գրեթէ ինքնօրէն և անկախ էին: գ) Մեծ ազդեցութիւն ունէին Վրաց և Աղուանից վրայ: դ) Սասանեան թագաւորներ մոլեռանդ էին և կը գրգռուէին մոգերէն ու նոյն իսկ հայ քսու նախարարներէ:

5. Յազկերտ Բ հալածանք ձեռք առնելու համար նախ կռուեցաւ Յոնքերու և Քուշանաց դէմ և յաղթեց: Յետոյ հետեւեալ միջոցներով սկսաւ հալածանքի. ա) Հայ զօրքերը երկրէն տեւեալ միջոցներով սկսաւ հալածանքի. բ) Դենշապուհի միջոցաւ հեռացուց, պահեց Տէրալէտի մէջ: ը) Դենշապուհի միջոցաւ ջնջեց Հայոց և Հայ եկեղեցականութեան առանձնաշնորհները, հազարապետութիւնէ դադրեցուց Վահանը, հոգեւոր ատենաները յանձնեց Մոզպետի: գ) Միհրներսէնի միջոցաւ նամակ ղրկեց, որով կոչ կ'ըլլար հաւատուրացութեան:

6. Արտաշատի ժողովը, ուր ներկայ էին կղերական ու աշխարհիկ բոլոր հայ մեծամեծները, պատասխանեցին Միհրներսէնի նամակին:

Հայկական խոյակի զարդեր

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ ԵՒ ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՔ

1. ՆԱԽԱՐԱՐԱՆԵՐՈՒ ՈՒՐԱՅՈՒԹԻՒՆԸ. — Արտաշատի ժողովին պատասխանը կը զայրացնէ Յազկերտը, որ, աւելի խտացնելով իր հրամանները, հայ նախարարները կը կոչէ Տիգրան: Նոյնպիսի հրաւէր կ'ուղղուի նաեւ Վրաց և Աղուանից իշխաններուն: Հայ նախարարները խոչնդով իրեն կը սեպեն երթալ, նախապէս իրենց հաւատքին վրայ հաստատ մնալու փոխադարձ երդումով: Յազկերտ արհամարհանքով կ'ընդունի զանոնք և կ'ստիպէ որ ուրանան իրենց կրօնը: Նախարարները կը մերժեն: Մասնաւորաբար Վարդան Մամիկոնեան խիստ պատասխաններ կուտայ: Յազկերտ կ'սպառնայ երեք ազգի նախարարները Խուժաստան աքսորել և իրենց երկիրները աւերել, քանդել: Նախարարները խորհելու ժամանակ կուգն և կ'որոշեն առերես ուրանալ ու դառնալ իրենց հայրենիքները, որովհետեւ նախարարներէն մէկ մասը արդէն իրենց երկիրներէն դուրս, Ճորայ Պահակը և ուրիշ կողմերը կը գտնուէին. եթէ իրենք ալ աքսորուէին իրենց հայրենիքները պաշտպանողներ չպիտի գտնուէին: Յազկերտ տեսնելով որ իր սպառնալիքները գեղեցիկ արդիւնք կուտան, կ'ուրախանայ, մեծ պատիւներ կուտայ արացողներուն, 700 ի չափ մողեր կ'որոշէ անոնց հետ մէկտեղ զրկել, մողպետի մը զլխաւորութեամբ և զինուորներու ուղեկցութեամբ: Իր մօտ իրեն պատանդ կը պահէ Վասակի երկու որդիները՝

ԱՇՈՒՇԱՐ ԲԴԵՇԻՐ

Բաքիկ և Ասրնէրսէհ, ինչպէս նաեւ Աշուշա Վրաց բղէխը: Ուրացողներու և մողերու կարաւանը ճամբայ կ'եղնէ 450 Յունիսի վերջերը, նախ դէպի Հայաստան, անկէ Վրաց և Աղուանից երկիրները ցրուելու համար:

2. ԱՆԳՂ ԳԻՐՂԻ ԳԻՄԱԳԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՒԱՐԱՅՐԻ ՃԱԼԱՏԱՄԱՐՏԸ. — Տիգրան գացող նախարարներուն հետ քահանաներ ալ կը գտնուէին, որոնք ուրացութեան լուրը չուտով կը հասցնեն Հայաստան: Հայ եկեղեցականներն ու ժողովուրդը կը յուզուին և կը պատրաստուին դիմադրութեան: Նախարարները իրենց ընկերացող մողերու խումբերով կը հասնին Հայաստան ու բանակ կը դնեն Մաղկոտն գաւառի Անգղ գիւղը, ուր մողպետը, իբր նախափորձ, կիրակի օր մը, եկեղեցիին վրայ յարձակում կ'ընէ: Հոն Ղեւոնդ Երէցի յորդորներով ժողովուրդը բռնի կը վանէ եղած յարձակումը: Սպարապետը և ուխտապահ նախարարները Շահապիվանի մէջ ժողով կը գումարեն, ուր Աւետարանի վրայ կ'երգնուն հաւատարիմ մնալ եկեղեցիին ու արիւնով պաշտպանել զայն: Զանդազան Սեպուհը համամիտ չըլլալով անոնց, կը քարկոծուի: Վասակ ևս կ'ստիպուի միանալ ապստամբութեան կուսակիցներուն հետ ու իր կնիքով և հաւանութեամբ թուղթեր կը գրուին Յունաց կայսեր, և Յունական Բաժնի Հայ նախարարներուն, որպէս զի օգնութեան հասնին իրենց: Պատգամաւոր կ'ընտրուին Վահան Անաստեան, Հմայեան Մամիկոնեան ևն., որոնք երբ Բիւզանդիոն կը հասնին Թէոդորոս Փոքրը կը մեռնի և անոր կը յաջորդէ Մարկիանոս: Այս վերջինը ոչ միայն չօգնեց Հայերուն, այլև Յազկերտի կ'իմացնէ իր քացարձակ չէզոքութիւնը: Մինչ այդ՝ Հայ բանակը կ'սկսի կռիւ մղել Պարսիկ երկրապահ զինուորներուն և

քուրմերուն դէմ. կը կործանեն ատրուշանները և մոգերը կը հալածեն: Օգնութեան կը փութան Աղուանից երկիրը, ուր յաղթական կռիւ կը մղեն Պարսից դէմ: Վասակ կ'սկսի երկդիմի ընթացք մը ցոյց տալ: Նախաքարները կ'երկպառակին: Յազկերտ Մարկիանոսէն ալ ապահովուած ստուար բանակ մը կը փութացնէ Հայաստան: Վարդան և ուխտապան նախարարներ, 66,000 զինուորներով կ'ստիպուին դէմ ելնել: Վճռական ճակատամարտը տեղի կ'ունենայ Արտաղու դաշտին, Տգմուտ գետին եզերքը, Աւարայր գիւղին մօտ: Հայերը յանկարծակիի եկած կը փութան հոն: Դիշերը պատարագ կը մատուցուի, ուր ներկայ կ'ըլլան Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղեւոնդ և ուրիշ բազմաթիւ եկեղեցականներ: Ղեւոնդ և Վարդան հրաշունչ ձառեր կ'արտասանեն, կը քաջալերեն բանակը: Կռիւը կ'սկսի առտուն կանուխ և կը տեւէ ամբողջ օրը: Հայ զինուորները կը ցրուին սպարապետի մահովը միայն: Հայոցմէ կը մեռնին 1036 հոգի՝ ըստ Եղիշէի, 1035 հոգի՝ ըստ Փարպեցիի: Իսկ թշնամիին կորուստը կ'ըլլայ 3544 հոգի, 9 զօրավար: Աւարայրի ճակատամարտը տեղի ունեցած էր 451 Մայիս 26ին: Վարդանի հետ կը մարտիրոսանան այդ օրը ի մէջ այլոց Խորէն Խորխոռունի, Արտակ Պալընի, Հմայեակ Դիմաքսեան, Ներսէս Գալբերունի, Գորգիս Սրուանձտեանց զօրավարները ևայլն: Պարսիկ բանակին միացեր էին ուրացող նախարարներու կամ Վասակեան զինուորները:

3. ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՀՅՏՆԻԱՆՔԸ, ՂԵՒՈՆԴԱՆՔ. — Կռուին արդիւնքը նիւթապէս դժբախտ եղաւ Հայոց համար, բայց բարոյական յաղթանակը տարուած էր: Յազկերտ լսելով եղած աւերն ու յլատը կը հրամայէ դադրեցնել խստութիւնը. Վասակի տեղ

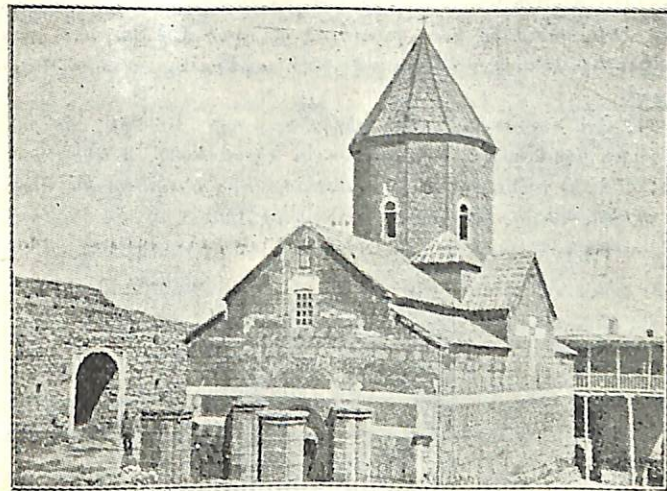
մարդպան կը կարգէ Ասրուակոյ Պարսիկը, որ կը հրամայէ եկեղեցիները բանալ և ազատօրէն պաշտել կրօնը: Միւս կողմէ սակայն կ'աշխատի պատասխանատու եկեղեցականները և նախարարները ձերբակալելով Տիգրան զրկել: Ղեւոնդ Երէց և կաթողիկոսը Հայ զօրագունդի մը հետ ամրացած էին բերդի մը մէջ: Բերդը կը պաշարուի և անոնք կ'ստիպուին անձնատուր ըլլալ: Յովսէփ և Ղեւոնդ կը ձերբակալուին Տիգրան զրկուելու համար: Ուխտապան նախարարներէն ոմանք Հայաստանի հիւսիսային կողմերը լեռներու վրայ կ'ապաստանին ու կը շարունակեն կռիւը Պարսիկ զինուորներու վրայ առնակընկալ յարձակումներ գործելով: Տայոց գաւառի մէջ այդպիսի խումբի մը գլուխն էր Հմայեակ Մալիկոնեան, որ կռուի մը միջոցին կը նահատակուի: Ատրորմիդը կ'աշխատի նաև խաբէութեամբ ու սիրով որսալ նախարարները, իբրեւ թէ արքունի ներողութեան արժանացած ըլլային, անոնցմէ 35 հոգի կը զրկէ Տիգրան, ուր կը բանտարկուին: Նոյնպէս կը ձերբակալուին ատրուշաններ կործանող ու խռովարար նկատուած եկեղեցականները: Անոնցմէ են Արշէն Երէց, Թաքիլ՝ Բասենի եպիսկոպոսը, Սաւուռի ֆահանայ, Սահակ՝ Ռշտունեաց եպիսկոպոսը, Մուշի ֆահանս և Արախաւ ու Քաջաջ սարկաւազները: Իբրեւ պատանդ Տիգրան կը զրկուին նաև Մամիկոնեան ու Կամսարական ընտանիքներու որդիները: Վասակ ևս կը կանչուի Դուռ, ուր կը դիմէ իր գործերուն վարձատրութիւնը գտնելու յոյսով: Սակայն դատաստանի ենթարկուելով, կ'ամբաստանուի ամէն կողմէ, մանաւանդ ուխտապան նախարարներու և եկեղեցականներու կողմէ, իբրեւ երկերես ու դաւաճան: Պաշտօնադուրկ կ'ըլլայ ու կը մնայ Տիգրան, մինչև իր դառն մահը ⁽¹⁾:

(1) Վարդանանց պատերազմի, Վասակի և Վարդանի մասին

4. ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ. — Բացի 1036 քաջերէն, որոնք նահատակուեցան Մեծ Ճակատամարտին մէջ, Յաղկերտի հալածանքը խեղ նաեւ ուրիշ բազմաթիւ մարտիրոսներ: Ատոնցմէ առաջիններէն էին Ասոմեանք: Ասոմ Գնունի և Մանանիկն Ռշտունի իրենց զինուորներով ձորայ Պահակի հայ զինուորներուն նման կը զրկուին իրենց հայրենիքէն դուրս, Պարսկաստանի խորերը, ուր կը բռնադատուին ուրանալ իրենց կրօնը: Կը մերժեն ու կը նահատակուին: Բայց ամէնէն յիշատակելի նահատակներու խումբը կ'ըլլան Ղերոնդեանք, 8 եկեղեցականներ, որոնք ձերբակալուեր էին: Յաղկերտ իր իշխանութեան 16-րդ տարին կրկին արշաւանք մը կը կազմակերպէ Քուչանաց դէմ: Բանակին հետ կը տանին նաեւ կապուած նախարարներն ու եկեղեցականները: Քուչանաց դէմ այս արշաւանքը անյաջող կ'ըլլայ. մոգեր առիթը կը գտնեն և կը համոզեն Յաղկերտը թէ պատերազմին անյաջողութիւնը անոր համար է որ աստուածներու ատրուշանները քանդողները դեռ ողջ կը մնան: Յաղկերտ կը հրամայէ ուրեմն չարչարանքով սպաննել 8 եկեղեցականները և կամ ստիպել որ ուրանան իրենց կրօնը: Անոնք մեծ ոգեւորութեամբ կը դիմեն դէպի սոսկալի չարչարանքները, կը քաշկռտուին ու կ'անդամատուին, կը մարտիրոսանան, Ռիւան գիւղին մօտ. 454 Յուլիս 25-ին՝ Անոնց նշխարները Խոռժիկ անուն պարսիկ կամ Խուժաստանցի պարսիկ քրիստոնեայ մը կը հաւաքէ ու կը ցրուէ Հայոց մէջ, պատմելով անոնց մարտիրոսութեան դրուագները, որոնց միակ վկան ինքն էր:

Քննադատական դիտողութիւնները բաւական մանրամասն կերպով գրած ենք մեր Հայոց ֆեմական Պատմութեան մէջ և աւելորդ կը նկատենք կրկնութիւններ ընել հոս:

Ղերոնդեանց հետ բանտարկուած 35 հայ նախարարները երկար ժամանակ կը մնան բանտը, միայն

Խոռ Վիրապի Եկեղեցին

Պերողի (457 — 484) թագաւորութեան ժամանակ բանտէն ազատուեցան (461-ին) ու քիչ ետքը իրաւունք ստացան Հայաստան վերադառնալու:

Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

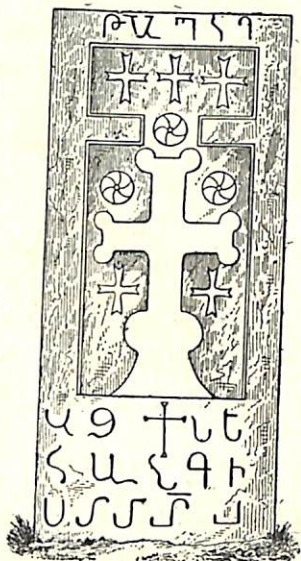
1. — Յաղկերտ բարկացած Տիգրան կը կանչէ հայ, վրացի և աղուան նախարարներ ու իշխաններ, որոնք կ'ստիպուին ուրանալ:

2. Մոգերով կը դառնան Ծաղկոտն գաւառի Անգղ գիւղը, ուր Ղերոնդի առաջնորդութեամբ ուժեղ դիմադրութիւն մը կ'ընեն Հայերը: Շահապիվանի մէջ ուխտ կ'ընեն, Վասակ կը ստիպուի միանալ: Նամակներ ու պատգամաւոր կը ղրկեն Յունաց կայսեր և իշխաններուն թէ ողոս կը մեռնի. Մարկիանոս կը մերժէ օգնել: Հայերը կ'երկպառակին, Վարդանանք անակնկալ կերպով կ'ստիպ-

ուրն կռուի բռնուի Աւարայրի մօտ, Հոն կ'ընան 1036 քաջեր,
Պարսիկներէն 3544:

3. Ատորմիզդ մարզպանը կ'աշխատի սիրաշահիլ Հայերը:
Բայց մէկ կողմէն հայ երեւելի եկեղեցականներն աւ նախարար-
ները ձերբակալելով կամ խաբելով կը դրկէ Տիգրան, ուր կը բան-
տարկուին: Վասակ, հակառակ իր յոյսերուն, աստիճանազուրկ
կ'ըլլայ:

4. Այս հալածանքներու միջոցին, բացի 1036 էն, կը նահա-
տակուին Աթոմնանի, մասնաւորապէս Ղեռնդեանի. 8 եկեղեցական-
ներ, 454 ին: Բանտարկուած նախարարները կ'ազատուին Յազկեր-
տի մահէն ետքը, Պերոզի ժամանակ, 461ին:

Մուսնդաւաշի մօտ մահաբձան

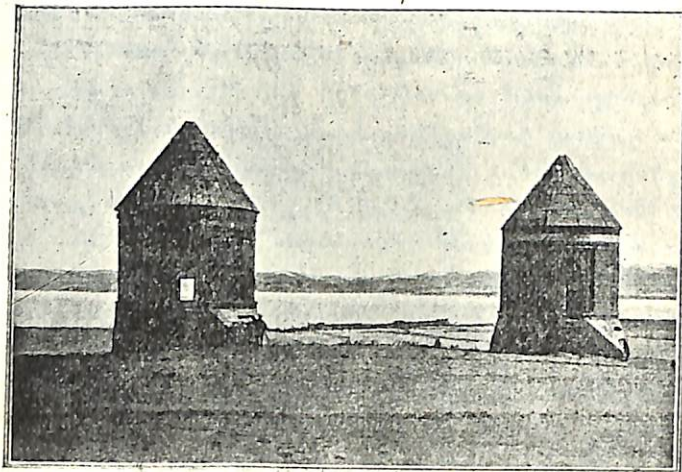
Ե. ԳԼՈՒԽ

ՄԵԼԻՏԷ, ՄՈՎՍԷՍ, ԳԻԻՏ ԵՒ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

1. ՄԵԼԻՏԷ ԵՒ ՄՈՎՍԷՍ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՅԻ-
ՆԵՐԸ. — Գրեթէ մեր բոլոր չին և նոր պատմիչները
այս երկու կաթողիկոսներու անունները չեն յիշեր. այլ
Յովսէփի անմիջական յաջորդ ցոյց կուտան Գիւս կաթո-
ղիկոսը: Սակայն Ղազար Փարպեցի ժամանակակից
ստուգապատում պատմիչը կը գրէ թէ Յովսէփէն ետք
յաջորդաբար կաթողիկոս եղան Մելիսէ և Մովսէս Մա-
նազկերտացիները: Արդարեւ ժամանակագրութիւնն ալ
ցոյց կուտայ թէ Փարպեցի ճիշդ կը խօսի: Դժբախտա-
բար այս երկու կաթողիկոսներու կեանքին ու գոր-
ծունէութեան վրայ բան մը չենք գիտեր: Իրենց Մա-
նազկերտացի անունը ցոյց կուտայ թէ Աղբիւնոսեան ըն-
տանիքէն եղած են և հաւանաբար հակայունական կու-
սակցութեան կը պատկանէին: Մելիսէ եպիսկոպոսը
մասնակցած է նաև Արտաշատի ժողովին: Անոնց կաթո-
ղիկոսութեան հաւանական թուականներն են 452 — 461:

2. ԳԻԻՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ (461 — 478). — Գիւս էր
Տայք գաւառի Արախեզ գիւղէն: Կը կոչուի նաև Որմնե-
ցի: Այս յորջորջումին համար կարծիքները կը տար-
բերին. կան որ կը կարծեն թէ Գիւս Որմնեցի կը
կոչուի, որովհետև Որմնու՝ Վանանդ գաւառի քաղաք-
ներէն մէկը ըլլալով՝ Գիւսի նախահայրերուն հայրենիքը
եղած է: Ուրիշներ կը կարծեն թէ Որմնեցի կը կոչուի
ան, որովհետև իր աքսորէն դառնալէն ետքը իրեն
հաստատուն բնակավայրը եղաւ Վանանդի Որմնու քա-
ղաքը: Եղած են նաև որ կարծած են թէ այդպէս
յորջորջուած է ան, որովհետև Տայոց զգաւառի Արա-

հեզը և Վանանդ գաւառի Որմուշը իրարու սահմանա-
կից են և հաւասարապէս Գիւտի հայրենիք նշանակուած
են: Առաջին երկու կարծիքները աւելի հաւանական
են: Գիւտ Հայոց այն առաջին կաթողիկոսն է, որ իր
անհատական արժանիքով, առանց ու եւ է ընտանիքի մը
պատկանելու, կաթողիկոս կը ձեռնադրուի: Մինչև այդ-

Իբի Գուրբէ

Ախլաթի մէջ Թրքական շէնք, որոնք հայկական ճարտա-
րապետութեամբ շինուած են:

առեն կաթողիկոսի ընտրութեան մէջ նկատի կ'առ-
նուէր քահանայական ընտանիքի մը պատկանելու ա-
ռաւելութիւնը: Եթէ այս կէտէն չեղումներ եղան, կամ
արտաքին ստիպումներ ու ռանձգութիւններ էին և
կամ կուսակցութեան մը ազդեցութիւնն էին պատճառ:
Գիւտ Ս. Մեսրոպի կրտսեր աշակերտներէն էր, ու-
սումնական, որ զիտէր նաև յունարէն: Ան, իբրեւ ա-

շակերտ Ս. Սահակի ու Մեսրոպի, բնականաբար յա-
րած էր յունական քաղաքականութեան, հետեւաբար
Վարդանի ու Թարգմանիչներու կուսակցութենէն էր:

Ախլաթի մէջ քրեական գերեզման

Որ նոյնպէս հայկական ճարտարապետութեան կնիքը կը կրէ

**Յ. ԳԻՒՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՇՏՈ-
ՆԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ.** — Գիւտի կաթողիկոսութեան առա-
ջին տարին հայ կապուած նախարարները գրեթէ ա-
զատուած էին արդէն: Բիշ Ժամանակ ետքը (462ին
վերջերը կամ 463ի սկիզբները), 12 տարուան դժնդակ
աքսորանքէ մը յետոյ կը դառնան իրենց հայրենիքը,

ուր իրենց փափկասուն Տիկիները ժուժկալութեան հրաշքներ էին գործած: Նախարարներուն դարձը] սա-

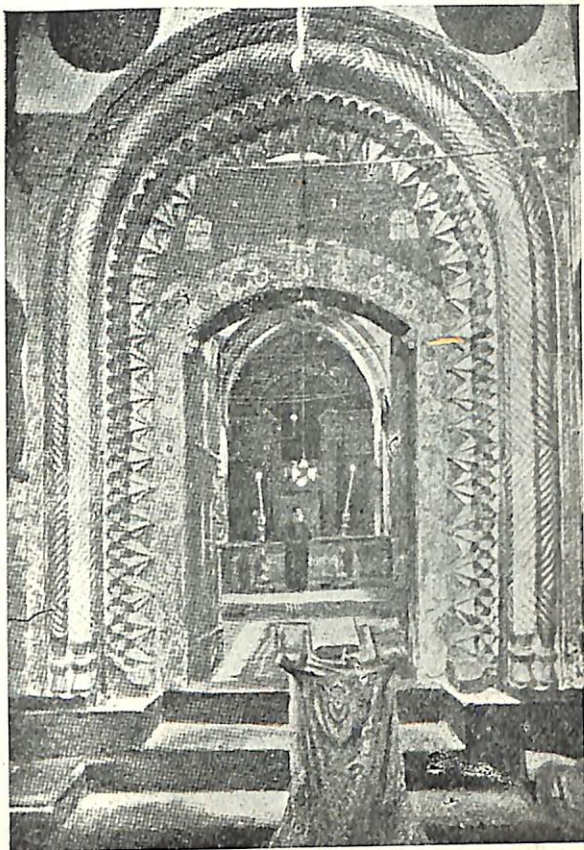
Պիլիսէ ճամիսի

Այս շէնքը կը գտնուի Պոլիս, Լադիկի ձախի մօտ. կոսքայէն քիչ վար, այրուած աւերակներէն մէկը: Յունական եկեղեցի ըլլալը ոչ միայն թուրքերը կ'աւանդեն ու կ'ընդունին այլեւ եկեղեցիին ներքին ու արտաքին երեւոյթն ալ կը հաստատէ: Այս եկեղեցին հայկական ճարտարապետութեան վրայ ձեւուած է եւ ապագեցին հայկական ճարտարապետութիւնը ազդած է Բիւզանդացի մըն է թէ Հայ ճարտարապետութիւնը ազդած է Բիւզանդականին վրայ:

Կայն չփոխեր իրերու ընթացքը. յորացութիւններ կը շարունակէին Հայաստանի մէջ, երկպառակութիւնը չէր

դադրած նախարարներուն մէջէն: Արթուն հովուապետը կը հսկէր իր հօտին վրայ. ուրացեալները կը յանդիմանէր, ուխտապահները կը խրախուսէր: Գիւտ, ինքը գլուխ կը կանգնի նոյնիսկ գաղտնի խորհրդակցութիւններու՝ ապստամբելու համար Պարսից դէմ եւ կամ հեռանալով Յունական Բաթնին մէջ հաստատուելու համար: Մինչեւ իսկ մէկ երկու անգամ նամակ կը գրեն Յունաց կայսեր, Լեւոն Ա.ին (427—474): Սակայն անօգուտ: Այս լուրերը կը հասնին Պարսից Դուռը՝ քսու նախարարներու միջոցաւ: Գիւտ կը կանչուի Տիգրան: Երբ կը հարցնեն թէ ինչո՞ւ Յունաց հետ յարաբերութեան մէջ գտնուած է, կը պատասխանէ. թէ՛ Յունաստանն ուսում առած ըլլալով, բարեկամներ՝ դասընկերներ ունի հոն. շատ անգամ կրօնական զգեստներ կամ սպասներ ալ բերել տալու համար ստիպուած է նամակներ գրել կամ յարաբերութիւն մշակել Յունաց հետ: Պերոզ ճարահատ կ'առաջարկէ Գիւտի որ ուրանայ իր կրօնը: Գիւտ ճակատաբաց կը մերժէ, ու նոյն իսկ, յայտնելով թէ արդէն իսկ ծերացած է, փափաք կը յայտնէ արժանի ըլլալու մարտիրոսութեան: Պերոզ նահատակութեան անոր բաղձանքը գոհացնել չուզելով, կը զրկէ զայն կաթողիկոսական աթոռէն, թոյլ կուտայ որ ուզած տեղը բնակի: Գիւտ ժամանակ մը Տիգրան կը մնայ, այն տեղի քրիստոնեաներէն մեծ յարգ կը գտնէ, եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ: Ապա թոյլատուութիւն ըլլալով կը դառնայ Հայաստան, կը քաշուի Վանանդի Ոթմուզ գիւղը: Հոն քանի մը տարի քաշուած վիճակի մէջ կը վարէ իր հօտին հոգեւոր մխիթարութեան վերին հսկողութիւնը ու խաղաղութեամբ կը կնքէ իր մահկանացուն, 478ին: Պաշտօնազրկութիւնը պատահած կը թուի 412ին: Գիւտի մասին ուրիշ ծանօթութիւն

մը չունինք զժբախտաբար: Անոր կ'ընծայուն մէկ երկու նամակներ, մասնաւորապէս մէկը, ուղղուած Դա-

Կեսոց անապատի եկեղեցին

ւիթ Անյադրի, որուն կը յանձնարարէ Խաչին վրայ ճառ մը գրել:

4. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ.—Թովմա Արծրունի հայ պատմիչէն առնելով, ոմանք Գիւտ կաթողիկոսի անմիջական յաջորդը կը նկատեն Քրիստափոր Արծրունի, իսկ ուրիշներ չեն ընդունիր զայն: Ընդունողները սա փաստերը կը թուեն.

1) Երբ Գիւտ պաշտօնանկ եղաւ հարկ էր որ մէկը իր տեղը գրաւէր իբրեւ կաթողիկոս: Արդէն Պարսից Դուռը սովոր էր այդ բանին, ինչպէս ըրած էր Սահակի և Սուրմակի օրով:

2) Քրիստափոր Պարսից արքունիքէն ընտրուած ըլլալով, Սուրմակին պէս համակրութիւն չէ վայելած ազգէն և իր անունն ալ յիշատակուած չէ:

3) Ղազար Փարպեցին թէև չյիշեր Քրիստափորը, բայց հաւանաբար Քրիստափորն է այն անանուն կաթողիկոսը, որու պաշտպանութեան դիմեց Ղազար՝ հայաժիշներու ձեռքէն ազատելու համար, սակայն օգնութիւն չստացաւ: Թերեւս ատելութեամբ չյիշեր անոր անունը:

4) Վերջապէս Թովմա Արծրունին յստակ կերպով կը գրէ անոր մասին և պէտք չէ տարակուսիլ:

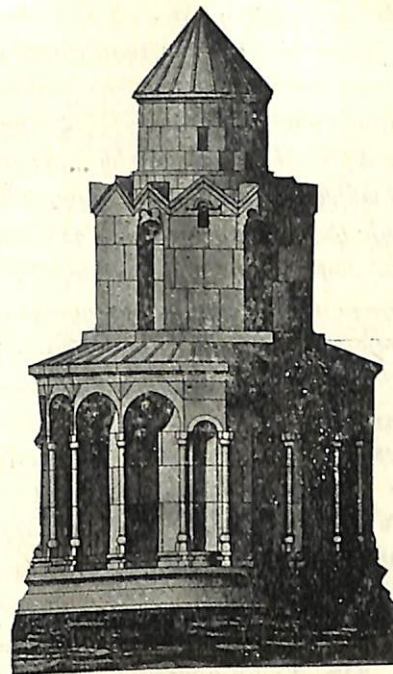
Իսկ անոնք որ չեն ընդունիր Քրիստափորի կաթողիկոսութիւնը, կ'առարկեն թէ Թովմա Արծրունիի ակնարկած Քրիստափորը կ'ապրէր ոչ թէ 470 — 480ին, այլ 540 — 550 թուականներուն: Այդ Քրիստափորի մասին պիտի խօսինք իր կարգին:

5. ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԻԱԿՈՒՆԻ (478 — 490). — Մանգակունի Ս. Սահակի և Ս. Մեսրոպի ոչ-անմիջական աշակերտներէն է, Յունաստան դասած, որ կը յաջորդէ Գիւտ կաթողիկոսի: Յովհան նախարարական տունէ էր, Արշակունեաց այժմեան Վարդով գաւառի Ծախնոս գիւղէն: Անոր կաթողիկոսութիւնը կը պատա-

հի Վահան Մամիկոնեանի շրջանին: Հայաստան բոլորովին խաղաղած չէր: Պարսիկ կառավարութիւնը դեռ կը շարունակէր իր հալածանքի քաղաքականութիւնը, ուրացողները կը քաջալերուէին, ապիկարներ ու քսուանձներ բարձր պատիւներու և տստիճաններու կը բարձրանային: Ուխտապահ նախարարները կը շարունակէին իրենց գաղտնի խորհրդակցութիւնները ապստամբելու համար Պարսից դէմ: Ուխտապահներու գլուխ կը կանգնի Վահան Մամիկոնեան, որ կ'սկսի պարտիզպանական կռիւներ մղել, Պարսիկ բանակը զբաղեցնել: Մանդակունի Մամիկոնեանի խորհրդակցին ու գործակիցը կ'ըլլայ ու կը ներկայանայ իբրեւ անձնաւոր ու քաջ հովիւ: Անոր օրով կաթողիկոսական աթոռը կը փոխադրուի Դուին:

6. ՎԱՀԱՆԵԱՆՑ ՅԱՂԹԱՆԱԿ. — Թէեւ Վահան Մամիկոնեանի պատերազմներու նկարագրութիւնը Ազգ. պատմութեան կը պատկանի, բայց կ'արժէ ամփոփ կերպով յիշատակել զանոնք, որովհետեւ Վարդանանց Պատերազմին նման կրօնական գոյն ունին: Վահան Պարսիկ կառավարութենէն բաւական կարեւոր դիրք ձեռք կը բերէ. սակայն ուրացող նախարարներ կը նախանձին անոր յաջողութիւններուն վրայ, կ'ամբաստանեն զայն Պարսից Դուռը: Վահան կ'ստիպուի Տիգրան երթալ ու արդարացնել ինքզինքը. կ'ուրանայ իր կրօնը, թէեւ ակամայ, Վարդ եղբայրը պատանդ կը թողու և պատեհ առիթի կ'սպասէ իր կրօնին դառնալու համար: Առիթը կը ներկայանայ, Պերոզ Հեփթաղներու դէմ կռուի բռնուած ժամանակ, Վրաց Վախրանգ իշխանը կ'սպաննէ ուրացող Վազգէն իշխանը և կ'ապրստամբի Պարսից դէմ: Այս Վազգէնը ամուսնացած էր Վարդան Մամիկոնեանի մեծ աղջկան Շուշանիկի կամ

Վարդանի հետ, և ապա ուրացած էր իր կրօնը, ցանկացած էր իր աղջկան, բայց իր կնոջ և աղջկան ընդդիմութեան վրայ՝ նահատակած էր զանոնք: Ուխտա-

Հովիւի եկեղեցիին նախնական ձևը
(Վերաբարտադրութիւն Պ. Թ. Թորամանեանի)

պահները, Վախթանգի օրինակէն քաջալերուած, կ'ուզեն օգտուիլ այս շփոթութիւններէն: Վահան անոնց գլուխը կ'անցնի և այնուհետեւ յաջողութեամբ կը մղեն Ակոռիի, Ներսէսասի, Ճարսանայի ևն. կռիւները: Վերջապէս 484ին Պերոզ կը մեռնի Հեփթաղներու դէմ գացած տեղը և անոր կը յաջորդէ Վաղարշ-Բաղարշ (484

2. ԳԼՈՒԽ

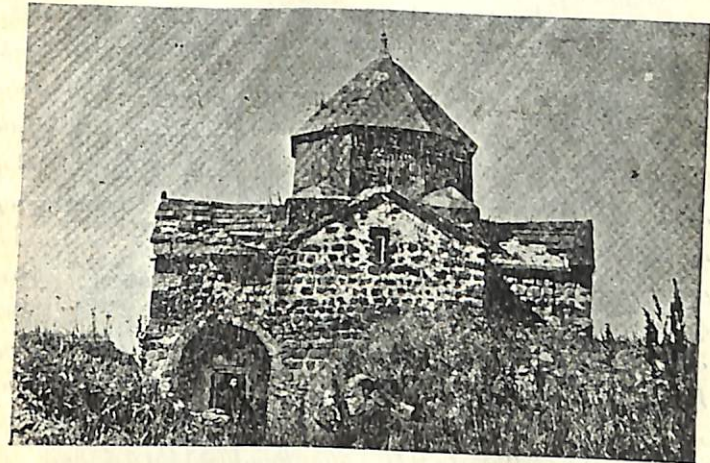
ՔԱՂԱԿԵԴՈՆԻ ԵՒ ԴՈՒԻՆԻ ԺՈՂՈՎՆԵՐԸ

1. ԲԱՐԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ (490—515). — Բաբգեն էր Վանանդ գաւառի Որսնու գիւղէն, աշակերտ Յովհանն Մանդակունիի, որուն յաջորդն եղաւ: Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութեան օրով կաթողիկոսացած է Բաբգէն, այնպիսի ատեն մը, երբ Հայաստանը բաւական խաղաղ չըլլան մը կը բոլորէր. հետեւաբար միջոց եղած էր եկեղեցական-գաւանական խնդիրներով զբաղելու:

2. ԴՈՒԻՆԻ Ա. ԺՈՂՈՎԱԸ. — Բաղգէնի օրով, Պարսից Կաւաւս Դ. թագաւորին 18րդ տարին, 506ին, տեղի ունեցած է Դուինի Ա. ժողովը: Ներկայ եղած են Վարդ Մամիկոնեան մարզպանը, որ Վահան Մամիկոնեանի եղբայրն ու յաջորդն էր, Սահակ Կամսարական, Արտաշիր Հայոց Մաղխազ, Սպանդիատ Բագրատունի Հայոց ասպետ և ուրիշ նախարարներ, թեմակալ եպիսկոպոսներ և այլն: Այս ժողովին մասնակցած են նաև Վրաց Գաբրիէլ կաթողիկոսը՝ 23 վրացի եպիսկոպոսներու հետ և Աղուանից Շուրխաղիէ կաթողիկոսը: Ժողովին նիւթն էր Քաղիկեղոսականութիւնը՝ անուղղակի կերպով, իսկ ուղղակի՝ Նեստորականութեան անունը Արեւելքի վերջ:

3. ՔԱՂԱԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԱԸ (451 չնկս.). — Այս ժողովը մեր ազգ. եկեղեցական պատմութեան մէջ այնքան մեծ դեր մը խաղացած է իր յարուցած վէճերովն ու յուզումներովը, որ կ'արժէ անոր մասին քիչ մը լայն ծանօթութիւն ունենալ: Ե. Դարու կիսուն՝ Արեւմուտքի մէջ չորս եկեղեցական աթոռներ կային. Հռոմի, Աղեփսանդրիոյ, Կ. Պոլսոյ և Անտիոքի:

Եպիսկոպոսութիւնները: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը իրեն յատուկ ձգտումներն ունէր և կ'աշխատէր տիրող կամ ազդեցիկ դաւանալ միւսներուն վրայ: Այդպիսի ատեն մը Եւսիփէս անուն վանական մը ուղեկով Նեստորի վարդապետութեան դէմ ելնել ու հիմնովին ջախջախել, նոր

Սեւանայ Առաքելոց Եկեղեցին

Կառուցուած՝ Մարիամ Սիւնեաց Տիկիւնէն, Սեւան կղզիի բլրի գագաթին վրայ

մոլորութեան մը մէջ կ'իյնայ: Նեստոր Քրիստոսի միջերկու բնութիւն կ'ընդունէր. Եւտիքէս միւս ծայրայեղութեան երթալով կը չփոթէ՝ իրարու կը խառնէ Քրիստոսի աստուածային և մարդկային բնութիւնները: «Անոր ունեցածը, կ'ըսէր Եւտիքէս, մարդու մը մարմինը չէ, այլ մարդկային մարմին մը»: Եւտիքէսի վարդապետութիւնը դատապարտուեցաւ Պոլսոյ մէջ (448) գումարուած ժողովով մը, որուն կը նախագահէր Փյա-

փխաևոս պատրիարքը: Հետեւաբար այս վէճը պէտք էր մարած նկատել. սակայն Հռոմի Լեւոն Ա. (440—461) Պապը և Աղեքսանդրիոյ Դիոսկորոս եպիսկոպոսը մէջ մտան: Պապը գրեց իր հուշակաւոր նամակը Փլափիանոսի ուղղութեամբ, որ կը կոչուի Լեւոնի Տունար: Այդ նամակին մէջ կ'աշխատէր Եւտիքէսի և Նեստորի վարդապետութիւններուն հակառակ քանաձեւ մը գտնել, և կ'ըսէր. «Քրիստոս երկու բնութիւն ունէր մէկ անձնաւորութեան մէջ»: Դիոսկորոս ուղեւորով հակառակիլ Հռոմի պապին, Եւտիքէսի կողմը բռնեց և խնդրեց Թէոդոս Բ.էն որ ժողով գումարէ: Այդ ժողովը տեղի ունեցաւ 449ին, Եփեսոսի մէջ, 150 եպիսկոպոսներով, որոնց նախագահն էր Դիոսկորոս: Ժողովը արդարացուց Եւտիքէսը և դատապարտեց Փլափիանոսը: Պապը կը բարկանայ ու «Աւաղակոց ժողով» կը կոչէ 449ի ժողովը: Թէոդոսի մահէն ետքը Մարկիանոս կայսրը, Լեւոն պապի պահանջումով, կը հրամայէ ժողով գումարել, որ տեղի կ'ունենայ Քաղկեդոնի (= Գաւր Գէօյ, Պոլիս) մէջ: Բազմաթիւ եկեղեցականներ ներկայ էին ժողովին, որուն նախագահն էր Մարկիանոս կայսրը: Ժողովը վիճարանութիւններու, կռիւներու թատր կը դառնայ, ուր կը նշուին Եւտիքէսն ու Դիոսկորոսը: Առաջին անգամ կը նկատուի Հռոմը, իսկ Պոլիսը՝ երկրորդը: Մարկիանոսի մահէն ետքը, Լեւոն Ա.ի և անոր յաջորդներուն օրով, եւտիքականները կամ հակաքաղկեդոնիկները չի հալածուեցան. իսկ Զենոն կայսեր ժամանակ, 476ին, կայսերական հրովարտակով մերժուեցաւ Քաղկեդոնի ժողովը: Զենոն 482ին նոր հրովարտակ մըն ալ հանեց միւսոյն նպատակով, որ կը կոչուի Հենոսիկոն: Այնուհետեւ երկար տարիներ կռիւ կը շարունակուէր. երբեմն քաղկեդոնականները կը յաղթանակէին, երբեմն իրենց հակառակորդները:

4. ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ. — Հայերը չեն մասնակցած Քաղկեդոնի ժողովին և Բարդէն կաթողիկոսի ժողովէն սկսեալ չեն ընդունած զայն ու Լեւոնի Տոմարը՝ հետեւեալ գլխաւոր պատճառներով.

ՄԵԼՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Կառուցուած Դաւիթ Կիրապատոս Սահառունիկն՝
Կարսի Նահանգին մէջ

ա) Երբ Յայները Քաղկեդոնի մէջ կրօնական վէճերով էին տարուած, Հայերը զբաղուած էին իրենց կրօնը պաշտպանելով Պարսիկ կառավարութեան դէմ: Վարդանանց պատերազմը տեղի ունեցած է 451ին, Քաղկեդոնի ժողովի տարին:

բ) Երբ Վահան Մամիկոնեան մարզպան ըլլալով Հայաստան խաղաղեցաւ և Հայերը կրնային դաւանական խնդիրներով զբաղիլ, այդ միջոցներուն Զենոնի

հռչակաւոր Հեկոսիկոնը կը մերժէր Քաղկեդոնի ժողովը ու անոր որոշումները: Հետեւաբար Հայերը չէին կրնար յայտնապէս մէկ կամ միւս կողմը անցնիլ և կամ Յոյներուն գումարած և անոնց չընդունած ժողովը իրրեւ Տիեզերական ժողով ընդունիլ:

գ) Եւտիքէսի մոլորութիւնը տեղական էր և չէր շահագրգռեր Հայերը:

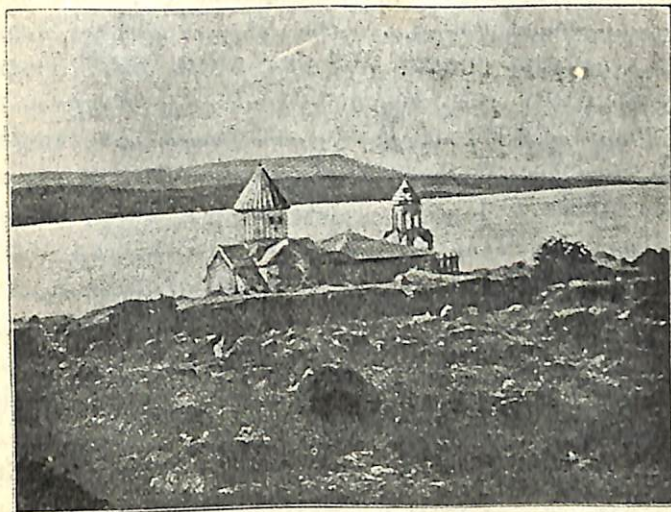
դ) Հայերն ընդունած էին արդէն տիեզերական երեք ժողովները (Նիկիոյ 325, Պոլսոյ 381, Եփեսոսի 431), որոնք հիմ ծառայած էին Քաղկեդոնի ժողովին:

ե) Քաղկեդոնի վէճերուն բուն շարժառիթը գերադասութեան ձգտումը և աթոռի կոխն էին աւելի, քան թէ եկեղեցիի ընդհանուր շահը:

զ) Քաղկեդոնի ժողովին հանդէպ Հայոց ատելութիւնը երթալով աւելի շեշտուած է անոր համար, որ Յոյն և ուրիշ քաղկեդոնիկ եկեղեցիներէն հալածուած է իրրեւ եւտիքական կամ ձխարնակ (=մի բնութիւն դաւանող), ինչ որ սխալ է:

5. ԱՌՈՐԻ ՊԱՏՄԱՄԱՌՈՐԵՆԵՐ ԵՒ ԲԱՐԳԷՆԻ ԹՈՒՂԹՈՒՆԸ. — Երբ Դուինի ժողովը տեղի կ'ունենար, Պարսկաստանէն Բարգէն կաթողիկոսի եկան մէկ քանի ասորի եկեղեցականներ, որոնք եկած էին գանգատելու թէ Նեստորական քարոզիչներ կը նեղեն զիրենք: Այդ Նեստորականները ըսեր էին նաեւ թէ Հայերը իրենց դաւանութիւնը ունին: Դուինի ժողովը գրեց թուղթ մը Պարսկաստանի Ուղղափառներուն, քաջալերելով որ հաստատուն մնան անոնք իրենց դաւանութեան մէջ: Բարգէն կաթողիկոս երկրորդ թուղթ մըն ալ գրեց Պարսկաստան, յայտնելով թէ Վրացիները, Աղուաններն ու Յոյները, Հայերուն հետ, միեւնոյն հաւատքն ունին: Կը նշուին Նեստորն ու անոր հետեւողները,

կ'ընդունին Զենոնի Հենտիկոնը և կը մերժեն Քաղկեդոնի ժողովը և այլն:

Լիւմ կղզիին մէկ մասը եւ Ս. Գեորգ եկեղեցին

6. ՔՆՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. — Բարգէն կաթողիկոսի և անոր ժողովին չուրջ երկար վիճաբանութիւններ ու տարակարծութիւններ եղած են, այդ պատճառով կ'արժէ յարուցուած խնդիրներուն մէկ ամփոփումն ընել և թուել զխաւոր կարծիքները:

ա) Բարգէնի կաթողիկոսութեան տարիները. — Մեր հին պատմիչներէն ոմանք 5 կամ 3 տարի կուտան Բարգէնի: Բայց որովհետեւ ժամանակագրութիւնը չի յարմարիր, արտաքին պատմութեան դէպքերէն դատելով և Բարգէնի թուղթերուն վրայ հիմնուելով, քան եւ հիկո տարի պէտք է տալ անոր՝ 490—515:

բ) Բարգէնի ժողովին տեղն ու ժամանակը. — Բարգէն

կաթողիկոսի գումարած ժողովին տեղը ոմանք կը նկատեն Վաղարշապատ, ուրիշներ՝ Դուին: Այս վերջինը աւելի հաւանական է: Ե՞րբ գումարուած է Դուինի կամ Վաղարշապատի ժողովը. կարծիքները կը տարբերին. ոմանք կը դնեն 506ին, ուրիշներ՝ 510ին կամ 508ին, և այլն: 510ին դնողները կ'ըսեն. ժողովը տեղի ունեցաւ Կաւատի 18րդ տարին. Կաւատ թագաւորեց 488ին. բայց որովհետեւ Կաւատի Համառպ եղբայրը ապստամբեցաւ 496ին և 4 տարի իշխեց, պէտք է այդ տարիներն ալ գումարել, որով կ'ըլլայ $488 + 18 + 4 = 510$: Իսկ 506ը պաշտօնաւորները կ'աշխատին ապացուցանել թէ Կաւատ իր եղբոր ապստամբութիւնը չեղեալ համարելով, 4 տարիները իրենը սեպած է, որով անոր թագաւորութեան 18րդ տարին կ'ըլլայ $488 + 18 = 506$: Այս կարծիքը ամէնէն տիրողն է այժմ: Իսկ անոնք որ 508 թուականը կը դնեն, բաւական զօրաւոր փաստեր կը ներկայացնեն, բայց բոլորովին համոզիչ չեն:

զ) Բաբգէն ֆակի՞ ժողով գումարած է. — Շատեր կը պնդեն թէ Բաբգէնի օրով մէկէ աւելի ժողովներ տեղի ունեցած են Դուինի կամ Վաղարշապատի մէջ: Այս կարծիքը կերպով մը կ'արդարանայ. Բաբգէնի ժամանակ Հայ եկեղեցական ու աշխարհիկ ներկայացուցիչները, ներքին բարեկարգութեան համար, ժողովներ գումարած են: Այդ ժողովներէն մէկն էր 506ի ժողովը, ուր ներկայ եղան նաև Վրաց ու Աղուանից ներկայացուցիչները:

դ) Հայ եկեղեցիի դիրքը Ասորի եկեղեցիին հանդէպ. — 2. Դարուն Հայ եկեղեցին առանձնայատուկ դիրք մը ունեցած է իր չրջակայ եկեղեցիներուն հանդէպ: Մասնաւորաբար Ասորիներն ու Վրացիները, զաւանական խնդիրներու մէջ, միշտ ջանացած են Հայ եկեղեցիի

շաւիղէն ընթանալ: ազդուած են անկէ: Այս բանին պատճառները չափ են. բայց ամէնէն աւելի անոր համար էր որ Հայր առաջամարտիկ ոյժն էր եղած այդ ատեն՝ Պարսիկ հալածանքներուն դէմ: Ասկէ զատ նեւտորականները չափ էին տարածուած Պարսկաստանի մէջ, հալածուելով Յոյն կայսրերէն, և Պարսկաստանի «ուղղափառ» Ասորիները միակ դաւանակից ոյժ՝ հայ ժողովուրդն ու եկեղեցին գտած էին:

Ա. Մ. Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Մանդակունիի կը յաջորդէ Բաբգէն Ոթմեցի, Վահանի մարզպանութեան ժամանակ:

2. Անոր օրով տեղի կ'ունենայ Դուինի ժողովը, ուր Հայերէ զատ ներկայ են նաև Վրաց և Աղուանից հոգեւոր պետերը, ժողովին նիւթն է Քաղկեդոնականութիւնն ու Նեստորականութիւնը:

3. Քաղկեդոնի ժողովը տեղի ունեցած է 451ին, Մարկիանոսի ժամանակ: Աթոռի կռիւն է ան: Եւտիքէս, Փլափիանոս, Դիոսկորոս, Լեւոն և իր Տոմարը կարգով ու փոխիփոխ կը նզովուին:

4. Հայերը Քաղկեդոնի ժողովը չեն ընդունած ու չեն մասնակցած անոր, որովհետեւ ա) 451ին Վարդանանց պատերազմը տեղի կ'ունենար, բ) Չենոն ևս մերժած էր Քաղկեդոնի ժողովը, գ) Անոր նիւթը տեղական խնդիր մըն էր, դ) Հայերը ընդունած էին 3 Տիեզերական ժողովները. ե) Քաղկեդոնի վէճը աթոռի կռիւ մըն էր, զ) Քաղկեդոնականները միշտ հալածած են Հայերը:

5. Բաբգէնի եկած են ասորի պատգամաւորներ, և նա թուղթեր գրած է Պարսկաստանի Ուղղափառներուն:

6. Դիստորիքսնեք. — ա) Բաբգէն հաւանաբար կաթողիկոս եղած է 25 տարի և ոչ թէ 5. բ) ժողովին տեղն ու ժամանակը վէճի տակ է. գ) Հաւանաբար տեղական ժողովներ կ'ըլլային Բաբգէնի ատեն, դ) Հայ եկեղեցին մեծ ազդեցութիւն ունէր՝ այդ շրջանին՝ Ասորիներուն և Վրաց, ինչպէս հարեւան ուրիշ եկեղեցիներու վրայ:

Է. (Ը.) ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅ ԵՒ ԱՍՈՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

1. ՀԻՆԳ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ, ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ. — Բարգէն կաթողիկոսէն ետքը ժամանակակից պատմիչները գրեթէ կը լռեն: Արդէն 2. Դարու մեր ազգային ու եկեղեցական պատմութիւնը շատ շփոթ է, որովհետեւ կանոնաւոր աղբիւրներ կը պակսին: Բարգէնէն ետք կը յիշուին միայն հինգ կաթողիկոսներու անուններ. ատոնք են.

ա) Սաւռուկ Ա. Արծկէացի, որ կը պաշտօնավարէ շուրջ 10 տարի,

բ) Մուշէ Ա. Կոտայից գաւառի Այլաբերից գիւղէն՝ 8 տարի,

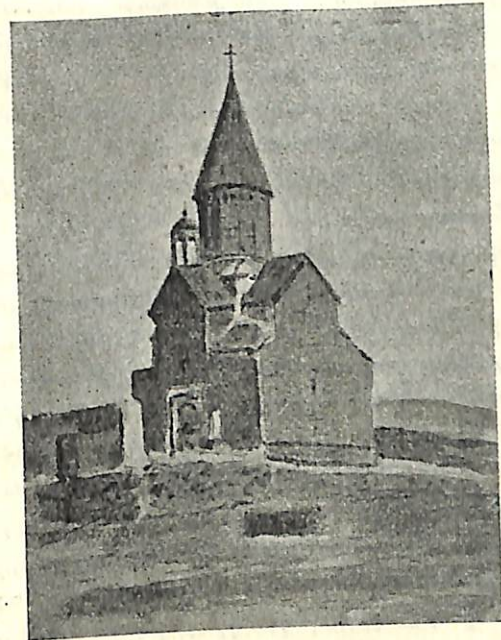
գ) Սահակ^Բ. Հարք գաւառի Ուղկիւղէն՝ 5 տարի,

դ) Քրիստափոր Ա. Բագրեւանդ գաւառի Տիրառիճ գիւղէն՝ 6 տարի,

ե) Ղեւոնդ Ա. Եռասեցի՝ 3 տարի:

Այս կաթողիկոսներու կեանքին ու գործունէութեան մասին բան մը չեն գրեր մեր պատմիչները: Ասոնցմէ առաջինը՝ Սաւռուկ կը կարծուի թէ Բզնունեաց գաւառի եպիսկոպոսն էր և Մանագլեռացիներու կամ Աղբիւնոսներու ընտանիքէն: Իսկ ամէնէն նշանաւոր անձնաւորութիւնն է Քրիստափոր: Անոր մասին օտար պատմիչներ, մասնաւորապէս Ասորիներ, բաւական տեղեկութիւններ կուտան: Քրիստափորի օրով բոլոր քրիստոնեայ Ասորիները մէկ քանի խումբի բաժնուած էին: Անոնցմէ շատերը Նեստրական էին և կը քարոզէին իրենց դաւանանքը, կը հալածէին իրենց հակառակորդները. իսկ մնացեալ Ասորիները սկսած էին բաժնուիլ

ուրիշ կրօնական կուսակցութիւններու: Հայոց կաթողիկոսը նամակներ կը գրէ Ասորի «Ուղղափառներուն» որ զգուշանան Նեստորականներէն. ապա անձամբ կը ճամբորդէ դէպի Պարսկաստան, Միջագետք, Վերին

ԱՇԽԱՐԱԿ ԳԻՒԳԻ Ս. ԱՍԽՈՒԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ասորիք, և այդ տեղերուն մէջ ասորի եպիսկոպոսներ կը ձեռնադրէ: Հայոց եկեղեցիին ազդեցութիւնը երթալով աւելի կ'աճի Արեւելքի մէջ:

2. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԱՇԽԱՐԱԿՆՅԱՆ ԿԱՍՐԱԳՐԵ. ԻԱՆԳԱՅԻ. — 2. Դարուն նշանաւոր եկեղեցականներէն ու կաթողիկոսներէն մէկը կ'ըլլայ Ներսէս Բ., որ Բագրեւանդ (= Ալաշկերտ) գաւառի Աշարակ գիւ-

դէն էր: Ան կը ներկայանայ որպէս բարեկարգիչ ու կազմակերպիչ անձնաւորութիւն մը: Կաթողիկոսական աթոռը կը բարձրանայ շուրջ 548ին: Իրեն օրով Հայերը՝ Պարսից իշխանութեան տակ՝ կը կատարուէին Պարսիկ մարզպաններով, որոնք շատ անգամ հալածանք կը հանէին: Այդ հալածանքներու միջոցին նա հատակուած են Մանանիւր Ռամիկ (մկրտութեան անունն էր Գրիգոր) պարսիկը 548ին, և Յեզքիւռզ (Աստուածատուր), որուն հին անունն էր Մախոմ. որ կը մարտիրոսանայ Դուինի մէջ՝ Վշնաւ Վահրաւ Մարզպանին հրամանով:

Յ. ԳՈՒԻՆԻ Բ. ԺՈՂՈՎ. — (554) Ներսէս Բ. ժամանակ գումարուած է Դուինի Բ. Ժողովը, անոր նախագահութեան տակ: Այդ ժողովին մէջ կը կատարուին.

ա) Տոմարի կարգադրութիւնը: 552 թուականին բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիները իրենց առջեւ կ'ունենան Զատիկի խնդիրը: Իրենց տոմարները մինչեւ այդ թուականը չ'ինուած ըլլալով, անկէ ետք կը խանգարուին կարգերը: Նոյն բանը կը պատահի Հայերուն համար: Ուստի 554 թուականին գումարուած այդ ժողովին մէջ առ ժամանակեայ, 15 տարուան, կարգադրութիւն մը կ'ընեն, որպէս զի բոլոր հայ եկեղեցիները միասին, մէկ օր ու կանոնաւոր կերպով տոնեն Զատիկը:

բ) Նոյնպէս Դուինի ժողովին մէջ կը դնեն նաեւ կարգ մը բարեկարգական կանոններ, թուով 38: Այդ կանոններով կ'արգիլեն վանականներուն՝ վաճառականութիւն կամ առեւտուր ընել, քահանաներուն՝ շահախնդրութեամբ անչափահասներ պատկել, իրենց պարտականութիւններէն թերանալ ևն.: 38 կանոններուն վերջինը կը տրամադրէ ամիսը շաբաթ մը պահք պահել: Մինչեւ հիմակ կը գործադրուին ու սովորական են ա-

նոնք, որ շաբաթ օրը տօնուող սուրբին անունով կը կոչուին շատ անգամ: Ասոնք են. 1) Եղիալան պահք, 2) Լուսաւորչի կամ Ամարայնոյ պահք, 3) Վարդապետի, 4) Աստուածմեկի, 5) Խաչի, 6) Վարապայ Խաչի, 7) Յիւնակաց, 8) Զեւարայնոյ կամ Ս. Յակոբայ, 9) Յայնուքեան, 10) Առաքաւորաց կամ Ս. Սարգսի պահքերը: Իսկ 11 և 12 ռդ շաբաթապահքերը Քառասնորդական կամ Մեծ պահքին հետ միացած են:

4. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԵՒ ԱՍՈՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ. — Ինչպէս ըսինք Ասորիները բաժնուած էին կրօնական մէկ քանի հատուածներու. Ոմանք Նեստորական էին, ուրիշներ՝ Քաղիկեդոնական էին. իսկ մնացեալ մեծ մասը Ուղղափառ: Նեստորականները աւելի տարածուած էին Արեւելքի մէջ, մասնաւորաբար Մծբինի մէջ, Քաղկէդոնականները՝ Անտիոքի շուրջը, իսկ Ուղղափառները Եդեսիայի մէջ ու յիշականները, Վերին Միջագետքի մէջ: Ուղղափառները Զ. դարուն առաջին կիսուն քաժնուեցան երկուքի՝ Յուլեանիստեան և Սեւերեան կուսակցութեան: Յուլիանիստեանները կը հետեւէին Յուլիանոս Հալիկառնացիի, որ կ'ընդունէր թէ Քրիստոս մարմինը անապական էր, մինչ Սեւերեանները կը հետեւէին Սեւերոսի, որ կ'ընդունէր ընդհակառակն թէ Քրիստոսի մարմինը ապականացու էր: Այս վէճերը չափազանցութեան տանելով սկսան կռուիլ և յայտարարել թէ ճշմարիտ դաւանանքը իրենց կողմն է: Այս երկու կուսակցութիւններն ալ կ'աշխատէին մօտենալ իրար կաթողիկոսին և ցուցնել թէ իրենք Հայոց Եկեղեցիին ընդունածը կը քարոզեն: Ահա այդ Յուլիանիստեան Ասորիներէն շատերը դիմելով Ներսէս Բ. ի, Հայ Եկեղեցիի հովանաւորութիւնը կը խնդրէին Նեստորականներու հալածանքներուն դէմ: Ասոնք կը նշուէին

Քաղկեդոնի ժողովը, Լեւոնի Տոմարը, Եւտիքէսը, Սեւերոսը եւն., և կը յայտարարէին թէ Ասորական Ուղղափառ Եկեղեցիին և Հայ Եկեղեցիին դաւանանքները մի են: Կը խնդրէին նաև որ իրենց ներկայացուցած անձը՝ Աբդիշոն եպիսկոպոս ձեռնադրէ: Ներսէս կը կատարէ անոնց խնդրանքը և նամակ կը գրէ՝ թէ իրաւցնէ իրենց և Ասորի ուղղափառ եկեղեցիին դաւանութիւնը նոյնն է:

5. ԳՈՒՆԻ Գ. ԺՈՂՈՎԸ.— Աբդիշոյ եպիսկոպոսը երբ Ասորիք դարձաւ, իրեն հակառակորդները չկրցան այլևս հալածել զինքը, որովհետեւ կը վախճային Պարսից թագաւորէն ու Հայերէն, բայց շատ յուզուեցան մանաւանդ Սեւերեանները ուղեցին ինքզինքնին արդարացնելու համար պատգամաւոր զրկել Հայոց Կաթողիկոսին: Բայց չենք գիտեր թէ զրկեցի՞ն: Միւս կողմէ Նեստորականները սկսած էին աւելի բուռն կերպով քարոզել իրենց ազանդը. մինչեւ իսկ Հայաստանի մէջ իրենց հետեւողներն ունէին: Ուստի Ներսէս Բ. կրկին ժողովի հրաւիրեց եպիսկոպոսներն ու իշխանները: Երբ որոշեալ ժամանակին ժողովին մեծամասնութիւն չգոյացաւ, կրկին նամակներ գրեց և տեղի ունեցաւ Դուինի Գ. ժողովը, 556ին: Ժողովին նիւթն էր Նեստրականութիւնը, որուն մէջ կը հասկցուէր նաև Քաղկեդոնականութիւնը: Շրջաբերական թուղթեր կը խմբագրեն ու կը զրկեն ամէն կողմ: Այնուհետեւ Ներսէս շատ չապրիր ու կը կնքէ իր մահկանացուն, շինարար ու բարեկարգիչ Կաթողիկոսի մը համբաւը թողելով իր ետին: Իրմէ ետքը, մանաւանդ Եղիվարդեցի Կաթողիկոսին օրերէն սկսելով, կը սկսին յուսական-քաղկեդոնական հալածանքները, որոնց վրայ պիտի խօսինք մեր Բ. Հատորին մէջ:

Ա. Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ

1. Բաբգէնէն ետքը հինգ Կաթողիկոսներ կը յիշուին, որոնց մասին տեղեկութիւններ չկան: Միայն Քրիստափորի համար կը պատմուի թէ Ասորի եպիսկոպոսներ ձեռնադրած ըլլայ:

2. Ներսէս Բ. Բագրեւանդի Աշտարակ գիւղէն, կը ներկայանայ իբրեւ բարեկարգիչ: Իր օրով հալածանքներ ու նահատակութիւններ տեղի կ'ունենան:

3. Դուինի Բ. ժողովը 551ին կը կարգադրէ տոմարը և կը դնէ 38 կանոններ՝ եկեղեցիի բարեկարգութեան համար: 38րդը կը սահմանէ ամիսը մէկ շաբաթ պահ:

4. Ներսէսի ալ կը դիմեն Ասորի ուղղափառներէն Յուլիանիտեանները և Հայ Եկեղեցիի հովանաւորութիւնը կը խնդրեն: Ներսէս կը ձեռնադրէ անոնց Առդիշոյ եպիսկոպոսը:

5. Ներսէսի օրով տեղի կ'ունենայ նաև Դուինի Գ. ժողովը, որուն շարժառիթն է Նեստորականութիւնը: Շրջաբերական կոնդակ մը կը խմբագրեն: Քիչ ատենէն Ներսէս կը մեռնի:

Հայոց Սեբեհեւրիմ բազաւորի դուստր
Շուսանի դամբարանը Շուսանց գիւղին մօտ՝ Վան

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

1. Արմաշի Դպրեվանքը	Էջ 7
2. Հայկական եկեղեցիի բարձրաբանականներեն	8
3. Հայկական ֆեռչի Վանի մեջ	ԺԵ
4. Էջմիածնի գաղազաններեն	ԺԶ
5. Հայկական օճախի բուխերիկ	6
6. Աղբաւարի Եկեղեցիի բարձրաբանականներեն	7
7. Ս. Թովմայի վանքը Ագուշխի մեջ	9
8. Ս. Յակոբայ Վանքը Ակոռիի մօտ	12
9. Բարքողիմեոս Առաքելայի հանգստեան վիւր Ագուշխի մեջ	14
10. Աղբաւարի Եկեղեցիին բարձրաբանական զարդերեն	16
11. Նոր Պաշապիսի Եկեղեցիին սպասները	17
12. Ս. Էջմիածին, մայր տաճարը	21
13. Էջմիածնի կարողիկոսական գահը	24
14. Տաթևու վանքը	27
15. Արգար եւ Յիսուսի պատկերը	28
16. Գեղարդայ վանքը	29
17. Ս. Գեղարդն ըստ Մորի	31
18. Ս. Թովմայի վանքը	32
19. Բարքողիմեոսի վանքը	34
20. Յովհաննէսովանք կամ Այրի վանք	35
21. Եղեւսի կամ Ուրֆա	39
22. Հայկական խաչքար	42
23. Առաստաղի ֆանդակներ՝ Վանայ սեջ	47
24. Աղբաւարի եկեղեցիին բարձրաբանականներեն	52
25. Նոր Պաշապիսի եկեղեցիին սպասները	53
26. Խոսրովիդիսոյ հովանոց կամ Տրդատայ քախս	55
27. Խոր Վիրապի վանքը	57
28. Ս. Հռիփսիմի վանքը Էջմիածնի մօտ	59

29. Ս. Գայիսնէի վանքը	Էջ 61
30. Հոդէ հայկական մոմակաղ	63
31. Շողախարի Տաճարը	66
32. Անանիոս Տիկիլն	69
33. Աղբաւարի եկեղեցիի բարձրաբանականներեն	71
34. Ս. Կարապետի եկեղեցին (Չանքը ֆիլիսէ)	73
35. Ս. Կարապետի վանքը	74
36. Էջմիածնի տաճարին հին ձեւը	75
37. Չուարքոնց եկեղեցիի աւերակները	79
38. Էջմիածնի Տաճարին տեսքը հեռուէն	83
39. Հայկական խաչքար	89
40. Բագուանի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին	92
41. Սեւանայ Ս. Կարապետ եկեղեցին	94
42. Աղաւ Եւա, Աղբաւարի բարձրաբանականներեն	97
43. Ս. Յակոբայ վանքը Ընձաքաւս լեռան վրայ	99
44. Հայկական խաչքար	103
45. Ս. Կարապետի երկու գմբէթները	107
46. Գառնիի Ս. Կարապետի մատուռը	119
47. Նախնական կնիք մը	121
48. Սաղմապատ Ս. Գրիգորի վանքը	125
49. Աղբաւարի եկեղեցիին բարձրաբանականներեն	131
50. Գրչագիր Աւետարանի մը զարդերեն	139
51. Կտուց Անապատի ընդհ. տեսարանը	140
52. Չուարքոնց եկեղեցիի բարձրաբանականներեն	155
53. Բագուանի Ս. Շուշան եկեղեցիին աւերակները	159
54. Թալինի մայր եկեղեցիին աւերակները	166
55. Հայկական խոյակի զարդեր	171
56. Աշուշա քղեշխր	172
57. Խոր Վիրապի Եկեղեցին	177
58. Երուանդաշատի մօտ մահարձան	178

59. Իժի Գուրբե	180
60. Ախաթի մեջ քրքալան գերեզման	181
61. Քիչիս Ծաւիսի.	182
62. Կտոց Անաստասի Եկեղեցին.	184
63. Հովիւի Եկեղեցին Լախնական ձեւը.	187
64. Սեւանայ Առաքելոց Եկեղեցին .	191
65. Մրննու Եկեղեցին .	193
66. Լիւն կղզիին մէկ մասը եւ Ս. Գեորգ Եկեղեցին	195
67. Աշտարակ գիւղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցին .	199
68. Սենեկերիւն քաղաւորի դուռն Ծոշանի դաւ- քարանը .	203

ՔԱՐՏԷՍ

Հայաստանի ուրբ մեհեաններ, ըստ Կարրիերի 68

Պարաշիլէկի եւեբ եկեղեցին եւրոն ընդհանուր տեսքը

ՆԻԻԹԵՐՈՒ ՅԱՆԿ

Նանակ Դուրեան Արեւիկոպոսէն .	52
Նանակ Մեարոյ Ծ. Վ. (Եպիսկ.) Նարոյեանէն	2
Նանակ Սիւսի Վեհ. Կարողիկոսէն .	Ժ
Յառաջաքան .	ԺԵ
Գաւազանագիրք Հայոց կարողիկոսներու .	ԺԶ
Աղբիւրներ .	1
Ներածութիւն .	7

Ա. ՄԱՍ, Նախալուսաւորչեան ցօան

Ա. ԳԼ. Հրեայ գաղութներ Հայաստանի մէջ .	17
Բ. ԳԼ. Թաղեոս առաքելայ .	25
Գ. ԳԼ. Բարքողիկոս եւ այլ առաքելայներ .	32
Դ. ԳԼ. Ուրիշ քաղաքիներ Հայաստանի մէջ .	39
Ե. ԳԼ. Առաքելայներու յաջորդութիւնը .	43
Զ. ԳԼ. Առաջին Լահասակոսիկները .	48

Բ. ՄԱՍ, Լուսաւորչեան ցօան

Ա. ԳԼ. Ս. Գրիգորի կեանքը եւ Տրդատ .	53
Բ. ԳԼ. Հոնիսիսեան կոյսերը .	53
Գ. ԳԼ. Բրիստոնեան դարձը .	64
Դ. ԳԼ. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը եւ գործերը	72
Ե. ԳԼ. Գրիգորի վերջին տարիները .	78
Զ. ԳԼ. Ընդհանուր ֆննական ակնարկ .	84
Է. ԳԼ. Արիստակիս եւ Վրբանես .	90
Ը. ԳԼ. Ս. Յակոբ Մօքնացի .	98
Թ. ԳԼ. Ս. Յուսիկ եւ Դանիէլ .	104
Ժ. ԳԼ. Փառեկ եւ Շահակ .	110

ԺԱ. ԳԼ. Մեծն Ներսիս եւ Արշակ Բ.	112
ԺԲ. ԳԼ. Մեծն Ներսիս եւ Պապ	114
ԺԳ. ԳԼ. Պապ, Յուսիկ, Զաւեն եւ Ասպուրակիս	122
	132

Գ. ՄԱՍ, Եկեղեցւոյ հայացման կամ կազմակերպութեան երջան

Ա. ԳԼ. Սահակ Պարբեր եւ Մաշքոց	139
Բ. ԳԼ. Կազմակերպչական գործունեութիւն	148
Գ. ԳԼ. Ս. Սահակ, Սուրմակ, Բրիլիշոյ	156
Դ. ԳԼ. Ս. Յովսէփի կաթողիկոս	164
Ե. ԳԼ. Վարդանանք եւ Ղեռնդեանք	172
Զ. ԳԼ. Մելիքե, Մովսէս, Գիւրս եւ Մանդակունի	179
Է. ԳԼ. Քաղկեդոնի եւ Դուինի Ժողովները	190
Ը. ԳԼ. Հայ եւ ասորի եկեղեցիները	198
Պատկերներու ցանկ	204
Նիւթերու ցանկ	207

1500

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0788504

11

17132